ROMANA ANTIQVITAS DISSERTATIONIBVS

Historico-Criticis illustrata.

QVIBVS

Prisci Scriptores emendati, dilucidatique:
Recentes castigati, inque meliorem ordinem digesti:
Veteres Opiniones nouis fulcris firmatæ:
Propria demùm Cogitata non infirmis coniecturis stabilita,

A D. IVLIO MINVTOLO
CÆLESTINORVM ABBATE,
S.Theol.Licentiato, Sacrorum Canonum, & Ecclesiasticæ Historiæ Lectore.

ROMÆ;
Typis Ioannis Iacobi Komarek. 1689.

Superiorum Permissu.

EMINENTISS. AC REVERENDISS.
PRINCIPI

CAROLO

S. R. E.

CARD. BARBERINO,

Cœleſtinæ Congregationis Protectori
Vigilantiſſimo.

A tandem eſt, Seneca teſte, Beneficij vis, vt vel ferreos animos in obſequium flectat Benefacientis: feræque prorsùs ſit aſſimilandus is, qui gratitudinis non perſentiat igniculos, ſicut ſcitè quidem Tullius aſſeruit. Hæc cum ità ſe habeant, diù mihi elaborandum haùd fuit in perquirendo Operum meorum Patrono. Tot ſiquidem, tamque egregia ſunt ea, quibus, tùm me, tùm Cœleſtinos meos (CAROLE CARDINALIS, re non minùs,

quàm titulo Eminentissime) deuinxisti beneficia, vt nec, si possem, vellem, nec, vellem licèt, potis essem, exiguo hocce grati animi monumento, meam ergà Te clientelam haudquaquam contestari. Enimuerò, vt priuata prætercam, quæ tùm multitudine, tùm magnitudine etiam, omnem eloquentiam superant, publica ipsa quod attinet, inopem fateor me vel fandi copiam effecisse; nec vndè exordium prætexerim, mihi integrum superesse. Siuè enim vigilantiam tuam perpenderim, qua nostræ Congregationis tutamini, columitatique præes; siuè comitatem illam eximiam, qua cunctis te pertractabilem offers, cunctis suauitatem minimè aculeatam, vt fuit Plauti lusus, tuæ Apes mellificant; siuè animi alacritatem, qua nostrûm negotia, æquo ac tua, aggrederis conatu; aut ergà studiorum nitorem, profectumque Zelum; aut in dijudicando æquitatem; aut in præmiorum elargitionibus munificentiam inspexerim, semper Te, vt multis parasangis alijs superiorem, ità tibi ipsi vbique æqualem animaduerto. Quid? quod nuper eos nobis Generales Præsules auspicatò præfici

cura-

curaueris, quos tùm ditiſſimam ob virtutum ſegetem, tùm ob diutinum prudentiæ experimentum, nos ipſi ſuffragijs noſtris elegiſſemus, ſicùt iamdudum ſummis optaueramus votis, deſignaueramus auſpicijs, plauſibuſque conclamaueramus. Vt longanimitatem illam tuam miſſam faciam, qua Generalibus noſtris Comitijs non ſemel, aut bis adeſſe paſſus es: vbi lacertoſa Orationis ſuada, mellìſque medulla, *ſicut loquitur apud Tullium Ennius, exemplo verò magis, ad æqui, boniqueſtudium ſingulos excitaſti, allicuiſti, prouocaſti. Quibus iam ritè perpenſis, inexpiabilis profectò me flagitij reum crederem, ſi primos mei ingenij flores tuis non exhibuiſſem Apibus: quippè cùm ſatis, ſuperque perſpecta ſit Lycurgi lex, qui rerùm omnium primitias munifico offerendas iuſſerat Principi, in obſequij, gratitudiniſque conteſſerationem. Alia his acceſſit non inæqualis ponderis ratio. Cum enim Romanam Antiquitatem pertractandam ſuſceperim, eccuinam illam aptiùs inſcripſiſſem, quam Romani Senatus inclyto Purpurato; Romanæ inſuper Vrbis nobili Præfectura inſignito; Antiquis, cùm*

morum integritate, tùm animi candore equidèm comparando? Vrbem ergo Romam à me illustratam, Illustratori ipsi Vrbis iure omni litandam censui. Postremum his superuenit momentum, innoxij scilicet fœnoris cupiditas: quatenus è Barberinis Apibus, suauis, amplissimi mellis, vsura, Patrocinij, inquam, ac tutaminis dulcedo meis studijs instillaretur. Quanta verò hæc euasura sit, is æquè librauerit, cui Eminentiæ Vestræ incomparabiles dotes perspectæ fuerint. Vt enim nobilitatem missam faciam, quà Triregnis, quà Purpuris, quà Sacris Tiaris, quà Ciuilibus Togis, quà Militari Sago, & Clamyde, imò & Diademate, insignem; hæc potiùs mihi admirationi sunt, profusa nempè Tui in pauperes charitas; non vacuus subditorum amor; vigil commissi tibi Gregis Zelus: Sapientia illa, & prudentia, miraque in rebus exequendis Solertia, ob quas nè dùm Italia, proximæque Nationes, verùm & exteræ, efferæque indolis homines, ipsi etiam Balthici littoris Incolæ præsentissimum Eminentiæ Tuæ Patrocinium expostulant; & vbique Terrarum Magnum CAROLVM, Magni illius

lius VRBANI Nepotem, tùm nomine, tum perfectione Octaui, [qui, vt Octauum Vrbi dedit Vrbanum, ità & Orbi Octauum Miraculum adiecit] suum Tutelare Numen proclamant. Vnde Tibi profectò occinit, quod Claudianus de suo cecinerat Probo, mutato solum Probi in Caroli, nomine, imò nè hoc quidem variato:

Illum fama vehit trans ęquora, transque remotas
Tethyos ambages, Atlanteosq; recessus.

Sed quò me obsequij ardor, magis verò impensius veritatis studium impulit, vt ex Historico Encomiastes, contra genium, iussumque tuum, euaderem? His ergo iam satis: Traianos siquidem soli ritè decantabunt Plinij: Nec pium Aeneam alter æquè commendauerit, quàm aut Maro, aut Maroni par: vtuè cum Claudiano rem claudam,

Nèc mihi centenis resonent si vocibus, ora,
Multifidusque ruat centum per pectora Phœbus,
Acta Tui narrare queam:

Siquidem, vt Censorini mutuer verba, ad id virtutum omnium fastigium ascendisti,

vt

vt cuncta ista, quæ vel sapientèr monentur, vel familiaritèr prædicantur, vita, moribusque superaueris. *Quare illud reliquum est; vt munusculum hocce ea, quæ tuarum Apum est, suauitate, ea, quæ tuæ frontis est, hilaritate, suscipias; è summoque Clementiæ Tuæ Cœlo, benefico prospicere velis aspectu Me*

Eminentiæ Vestræ Reuerendissimæ

Addictissimum interminabilis obsequij Clientem,

Domnum Iulium Minutolum Cœlestinorum Abbatem.

FA-

Facultas Reuerendissimi Patris Generalis Cœlestinorum.

CVM Librum, cui titulus, *Romana Antiquitas Dissertationibus Historico-Criticis illustrata &c.* à Domno Iulio Minutolo Abbate concinnatum, duo nostri Theologi recognouerint, atque in lucem edi posse probauerint, facultatem facimus, vt typis mandetur, si ijs, ad quos spectat, ità videbitur. Cuius rei gratia has literas manu nostra subscriptas, sigilloque nostro munitas, damus in Venerabili Monasterio S. Mariæ Collismadij propè Aquilam, hac die 10. Decembris 1688.

D. Ioannes Baptista Riccardi Abbas Generalis Cœlestinorum.

APPRO-

APPROBATIO
Illustrissimi, & Reuerendissimi D.
MARCELLI SEVEROLI
Vtriusque Signaturæ SS. D. N. PP. Referendarij.

ROmanas Antiquitates à P. Abbate D.Iulio Minutolo noua Methodo, nouoque stylo illustratas, ne dùm aliquid continere, quod bonis moribus, fideique aduersetur, non comperij, sed omnia,quæ proponuntur, magna eruditione, perpolitaque sententia fuisse ab Auctore discussa, animaduerti, Quapropter opus prælo dignissimum censeo. Hac die 20. Ianuarij 1689.

Marcellus Seuerolus.

Opus

OPus, cui titulus, *Romana Antiquitas &c.* à P. Abbate D. Iulio Minutolo compositum, ex mandato Reuerendiss. P. Generalis D. Ioannis Baptistæ Riccardi, attentissimè legi, & maxima animi oblectatione inueni vetustam Romam inter fracta rudera hùcvsque quæsitam, ad venustiorem integram formam erudito Auctoris calamo redactam, & accurata crisi ad sua primæua loca repositam; cumque neque in eo quidqnam orthodoxæ fidei, bonisque moribus aduersum depræhenderim, vt typis mandetur dignissimum censeo. Ex nostro Ven. Monasterio S. Eusebij de Vrbe die 5. Octobris 1688.

D. Benedictus Giancasperi Abbas S. Eusebij.

DE mandato Reuerendiss. P. nostri Abb. Generalis recognoui opus inscriptum, *Romana Antiquitas Dissertationibus &c.* in quo Romanæ magnificentiæ conatus diserto; accuratoque calamo percurrens Author, modernos animos prisca eruditione vtiliter non minùs, quàm iucundè instruit. Cumque nihil in eo, quod Catholicæ Religioni, probisq; moribus aduersetur, compererim, dignum Typis, & æternitate censeo. Ex nostro Vener. Monasterio S. Eusebij de Vrbe die 18. Octobris 1688.

D. Iulius Stantionus S. Theol. Lector.

Impri-

Imprimatur.

Si videbitur Reuerendiſs. Sacri Palatij Apoſt.Magiſt.

I.Steph.Menattus Epiſc.Cyrenen. Viceſg.

Imprimatur.

Fr.Thomas Maria Ferrarij Reuerendiſs.Sac.Pal.Ap.Mag.Ord.Præd.

INDEX DISSERTATIONVM, SECTIONVMQVE.

Sect.3.

DISSERTATIO IV.

DISSERTATIO V.

DISSERTATIO VI.

DIS-

DISSERTATIO VII.

ARGV-

ARGVMENTVM PRÆSENTIS LIBRI Ab Authore ipso Operis poeticè elucubratum ad tædij diminutionem, & nonnihil leuaminis.

EXcinerat Prima antiquæ primordia Romæ,
Vindicat, ac firmat Romulidum Genesim.

Pugnantes Aquilas, atque incrementa, Secunda,
Prolatos Fines, postea & Interitum.

Circuitum, Portas, Colles, Fontesque, Cloacas,
Pontes, atque Vias, Tertia, & inde Tybrim.

Exhibet & priscas Aedes, Formamque struendi,
Et Partes omnes ordine Quarta locat.

Reddit Quinta Aras, Tēpla, & Delubra Deorū,
Cellas, & Pronaon, ac Simulachra Deûm.

Sexta sepulchrales Vmbras, tristesque Cupressus
Lugens, atque Sacra Relligione colit.

Septima Basilicas pandit, Comitia, Rostra,
Tandem vendit, emit, iudicat inque Foris.

DISSERTATIO PRIMA

De Vrbis Romæ Origine, & Fundatione.

QVONIAM nequit res, qua de agitur, ritè, exactèque pertractari, nisi apposita ad radicem securi, eius origo, primaque omninò stamina acu, quod aiunt, indicentur, sicut probè quidem, pluribusq; in locis inquit Philosophus: hinc Romanas res explanaturus, piaculum me commisisse crediderim, si Vrbis Romę originem minimè detexissem. Quapropter recto sanè consilio Operis mei exordium ab exordio ipso Vrbis prætexo.

Sed verò videor hìc primo mei laboris in limine cogi, vt ab historico, quod suscepi, instituto paulisper digressus, palęstram, vel inuitus, ingrediar, vbi Historiæ leges transgrediens, quæ pacem, quietemque iubent, gymnasticis munitus armis in arenam descendam, vt peruulgatam, totoque Orbe celeberrimã Romæ originem districto mucrone, apertoque Marte propugnem; quippe quam derideri à plerisque comperiam, atque inter fabellarum omninò commenta

amandari. Quod si in re tam nota prolixior fortassis, quàm par sit, euasero, vitio id mihi verti nolim, sed potiùs ijs, qui inanibus suis oppositionibus rem claram obfuscarunt, meque ad acuendum, producendumque calamum cogerunt.

Nihil sanè magis per ora hominum circumlatum, longaque temporis præscriptione stabilitum, quàm Vrbis Romæ Conditores fuisse Romulum, Remumque gemellos fratres, Albanos, Rheę Syluiæ filios, ab Ænea per Ascanium oriundos. Quia verò nulla veritas aduersario caret, hinc mirum videri minimè debet, prærogatiuam hanc multos Albanis fratribus abiudicasse, vt alios pro lubitu ea gloria insignirent. Id dumtaxat mirari subit, in re tam clara, ipsisque balneatoribus cognita, tot discordantes confingi sententias potuisse: Plutarchus (*a*) enim octo recenset, decem numerat Festus; Halicarnassensis (*b*) verò duodecim; vt nuperos missos faciam, qui noua figmenta commoliti sunt. At parcendum id tum temporis indoli, quod clariora quæque, annorum vmbris, sæpè obnubilat: tum hominum ingenio, quibus noua semper placent, tametsi à veritate vtplurimùm quamlongissimè aberrantia.

Vt ergo ex tot opinionibus celebriores fal-

(*a*) *In Romuli vita*. (*b*) *Antiq. Rom, l. 1.*

ſaltem recenſeam, in binas claſſes illas diuido, vt ita ordo in hoc opere à nobis promiſſus ritè obſeruetur. Primi ergo longè ante Troianum excidium conditam Vrbem affirmant. Sic Ariſtoteles (*a*) à Græcis quibuſdam illam ædificatam ait à procellæ impetu in Latium depulſis: Dionyſius Chalcidenſis (*b*) à Romo Emathionis filio: alij ab altero Romo Itali filio: alij à Roma è Leucaria genita: alij à Romo è Circe nato; in qua ſententia Xenagoras etiam fuit: (*c*) alij apud Solinum (*d*) à Romo tyranno è Lycia in Italiam appulſo: alij apud Plutarchum à Pelaſgis: alij tandem, multis prætermiſſis, ab Euandro Arcade; quę ſententia præ cæteris probabilior Cluuerio exiſtimatur, vt infra.

Altera Authorum claſſis Vrbis fundationem Æneæ, aut eius filijs, Nepotibuſque attribuit. Sic Demaſtes Sigenſis (*e*) cenſet ab Ænea Romam extructam, nomenque ei inditum à muliere quadam Troiana Roma nuncupata: Cephalo Gergithius (*f*) à Romulo, & Remo Æneæ filijs poſt captum Ilium profugis; cui opinioni Demagoras, & Agathyllus adſtipulantur: quidam (*g*) à Roma Ænęę vxore, vel nepte. Ita Gręci

---

(*a*) *Apud Halic. loc. cit.* (*b*) *Apud eundem* (*c*) *Ibidem.*
(*d*) *c. 1.* (*e*) *Ex Halic. & Plut. cit.* (*f*) *Ex Halic. cit.*
(*g*) *Plut. in vit. Rom.*

Scriptores, quibus consentire videntur prisci etiã Romani ab Halicarnassio recensiti.

Verùm enimuerò non hic litterarij nostri belli exordium. Quandoquidem, si cum his dumtaxat pugnandum nobis esset aduersarijs, absque vllo sanè congressu certamen finiretur. Scio à plerisque enarratas opiniones paruipendi, & fabulosas reputari: id quod & mihi quoque arriserat. Sed re ad æquiorem trutinam expensa aliter sentio: si enim veterum Scriptorum authoritatem minuerimus, totius Historiæ debilitabimus armamentaria; nec scio quibus propugnaculis nostram tueri sententiam valeamus. Nouam ergo lubet calcare viam, antiquis tamen fundamentis innixam, priscos scilicet supra laudatos Authores nostræ, peruulgatæque opinioni conciliando. Sed qua inquis methodo? Filum porrigit in hac labyrintho Halicarnasseus. Vt enim à postrema Authorum classe incipiam, sic ad rem nostram opportunissimè eximius hic Author loquitur: *Vnde colligitur Romam bis fuisse conditam, semel quidem paulò post bellum Troianum, iterum verò decimaquinta ætate post priorem Vrbem conditam, Romuli, Remique ductu.* Ex quibus concludere licet, Æneam, aut eius filios, nepotesque Romam quidem ædificasse, prout allati Authores testantur, quam tamen antiquitate collapsam Albani

fratres, ſicut noſtra fert opinio, reędificarint. En ergo priſcos Authores ad noſtram, vulgatamque opinionem perductos.

Sed quid, ais, dicendum de prima claſſe Scriptorum, qui longè ante Æneæ tempora conditam Vrbem eſſeuerabant? Nondum etiam hunc, ceu alter Macedo, idem Halicarnaſſeus reſcindit his verbis: *Quod ſi longiùs ſpectare, & res conſiderare velis, & tertia quædam Roma his antiquior inuenietur, quæ condita fuit antequam Æneas, & Troiani in Italiam venirent*. Ex quibus iterum, citra noſtræ opinionis, ſuperiorumque Authorum præiudicium, adſtrui tutò poteſt, antiquiorem quidem Romam ante Troiæ excidium à commemoratis conditoribus ædificatam, diuerſam tamen ab ea, quam Albani in Palatino Monte condiderunt. Fuiſſe verò diuerſam, eiuſdemmet Halicarnaſſei dubitatio confirmat; ſic enim de antiquiſſima Roma inquit: *Sed vtrum in eodem loco ſita fuerit, in quo noſtri ſæculi Vrbs incolitur, an verò alius locus ita vocaretur, cum ille* (Antiochum Syracuſanum vetuſtiſſimum Scriptorem intelligit) *rem iſtam incertam reliquerit, nè ego quidem conijcere poſſem*. Hæc ille. Id autem, quod antiqui Authores indefinitum reliquere, quis audeat definire? Stet igitur alias Romas antiquiſſimè ab alijs conditas, dummodò hæc, quæ extat, gemellos fratres;

tres conditores habuisse, firmum, ratumque sit, aut minimùm renouatores.

Sed est, qui instet, ampliatam dumtaxat vetustissimam illam Romam, non constitutam à Romulo fuisse. At ecce iterum Halicarnesseus hunc ictum retundit, sic inquiens: *Hæc quodam tempore deserta, iterum alius aduentu coloniæ ab Albanis missæ, Romulo, & Remo ducibus, veterem statum recuperauit.* Hæc ipse. Vbi non ampliauit, sed *veterem*, ait, *statum recuperauit*, quod idem certè, nisi me latinus sermo deseruit, sonat, ac collapsam Romam renouasse, veteres muros, ædesque refecisse, & nouis Ciuibus solitudinem illius frequentasse; eò vel maximè, quòd eandem *quodam tempore desertam* dicat.

Reconciliatis ad hunc modum Antiquis, ecce Iani portas nuperi aperiunt, bellumque nobis indicunt Philippus Cluuerius, & Ioannes (a) Temporarius, (b) qui intensis lacertis suadere conantur, omnia ea, quæ de Romulo, & Remo, nec non de Albani Regni per Ascanium fundatione, imò quotquot de Æneæ in Italiam aduentu circumferuntur, fabulam omninò sapere, adeoque distortis buccis exibilanda. Operę ergo pretium poscit, vt denudatis humeris Anphitheatrum luctaturi ingrediamur.

Primò

(a) *l. 3. c. 2. antiqua Ital.* (b) *Chronolog. demonstrat. l. 3.*

Primò verò omnium, præfatorum Authorum arma, quibus nos laceſſunt, perpendenda ſunt. Præcipua eorum ratio eſt, quod res Romuli, & Remi multis fabellarum verodiſſimilium inuolucris contegantur; vt ſunt compreſſio Rheę Syluiæ à Marte: expoſitio puerorum in Tyberi remoto, cùm propinquior, adeoque commodior adeſſet Albanus lacus; & lactatio puerorum à Lupa: tùm quia incredibile eſt miniſtrum regium in ripa amnis viuos pueros reliquiſſe; magis incredibile, Romulum, Vrbem ſuam, Romam appellare voluiſſe, & non potiùs è ſuo nomine Romulam: tum etiam quia Rhea Romuli Mater exiſtimata, à priſcis Scriptoribus dicitur Saturni vxor, à Latinis Ops, Cybeles, & Veſta appellata: (*a*) Romulus verò Deus aſſeritur ſub Quirini nomine: (*b*) ex quibus colligit Cluuerius nec Rheam, nec Romulum homines vmquam fuiſſe. His addit claros Scriptores: Plutarchus(*c*)enim poſtquam dixit de cōditione Romę Peparethium Dioclem aliquid primùm prodidiſſe, addit, ſuſpectam haberi eius narrationem, vt fabuloſam, atque commentitiam: Liuius (*d*) deinde hæc eadem *poeticis magis decora fabulis, quam incorruptis monimentis affirmat*. Saluſtius

A 4 tan-

(*a*) *Strab. l. 1.* (*b*) *Ouid. 2. Faſt.* (*c*) *in Rom. vita.*
(*d*) *Decad. 1*

tandem (*a*) de Roma loquens, nullam Romuli mentionem facit.

De Æneæ in Italiam aduentu quid dicam? Hunc videtur Homerus (*b*) penitus infringere, cùm Neptunũ introducit Ænec prædicentem cum filijs dominaturum Troianis: tum quia Dyctes Cretensis Æneam ait Troię mansisse solo Antenore discedēte: id quod etiam affirmat Strabo (*c*) eum asserens in Regnum post Priamum successisse. Idem testatur Hellanicus. (*d*) Causam addit Menecrates Xanthius (*e*) Æneam inquiens prodidisse Troiam Achiuis, inque præmium obtinuisse, vt omnis ab eius domo iniuria arceretur. Quæ ergo necessitas fugiendi, & pellegrinas conquirendi terras? Esto autem fugerit, testes tamen sunt Cephalo Gergithius, & Ægesippus Thraciam tenùs perductum Æneam illic vitam terminasse: Aristus etiam (*f*) & Agatyllus scribunt Æneam toto vitæ suæ tempore in Orchonemo Arcadio habitasse. (*g*) Ex quibus inferunt eruditi Æneæ in Italiam aduentum à Maronis Musa poetico more confictum fuisse: imò, quod magis mirere, Troiæ etiam excidium, quod peculiari libro Dio Chryso stomus (*h*) fabulosum ostendit: sicut & Dido nis

(*a*) *de bell.Catil.* (*b*) *Iliad.20.* (*c*) *lib. 13.* (*d*) *In rebus Troicis.* (*e*) *Apud Cirinum in sua Roma c.8.* (*f*) *in rebus Arcad.* (*g*) *Apud Cir. cit. c.8.* (*h*) *Orat. de Ilio non capto.*

nis in Æneam amores,de quibus vide Ausonium, (*a*) Trogum,(*b*)& Macrobium;(*c*)qui castissimam adstruunt Didonem. Quapropter corruente Æneæ in Italiam aduentu, Albani Regni ab Ascanio fundati effictio corruat necesse est: quibus addit Cluuerius Authorum de Albanis Regibus scribentium discrepantias, cum alij (*d*) plures, alij (*e*) pauciores enumerent, in nomine quoque, & ordine etiam dissentientes.

Hæ sunt balistæ, hi arietes, hæc iacula, quæ contra nostram, vulgatamque sententiam laudati Authores intorquent. Quorum tamen ictibus succumbendum nobis non est, neque à communi recedendum opinione, quæ tum Æneæ in Italiam aduentum, tum Albani Regni ab Ascanio fundationem, tum Romuli, Rhemique res pro ratis omninò habet; dummodò à paucis quibusdam fabulis purgentur, quod nostri erit operis, ac laboris.

Abundantissima istorum omnium demonstratio peti posset ab antiqua traditione, non vnius Populi Romani, sed omnium ferè, non plebis dumtaxat, sed emunctæ etiam naricis hominum. Quantùm verò traditionibus deferendum sit, norunt iamdiù Sapientes: ijs enim semel neglectis, mul-

(*a*) *In prosop.* (*b*) *lib.7.* (*c*) *Saturn. l.5. c.17.* (*d*) *Ouid. 4. Fast.* (*e*) *Vict. de Orig. Rom.*

multa erunt, quæ omni probationum fulcro carebunt; cum multa sint, quæ præter puram putam traditionem nulli solidiori argumento innitantur. Tunc autem vel maximè traditioni fidendum omninò est, cum veris chronologijs minimè opponitur, cuius generis esse Romuli res, infra apparebit. Quare his denegatis, ingens aperiretur via, qua vniuersa antiquitas pessumdaretur.

Accedunt traditioni cordatissimi, magnæque fidei Scriptores. Imprimis Halicarnasseus sæpiùs à nobis laudatus, qui, vt Romanas res summa puritate libris exararet, viginti annorum spatio latinum sermonem didicit, omnesque Scriptores reuoluit. Accedit Liuius accerrimi vir iudicij; Item Velleius Paterculus Scriptor breuis, sed sensatus; Aurelius Victor Author equidem diligentissimus; Florus elegans non magis, quam veridicus; Sextus Rufus vir Consularis; Eutropius, Trogus, Iustinus, Tacitus, vno verbo, omnes; (a) si vnum, vel alterum excipias. Æneæ aduentum, præter laudatos Authores, testatum reliquit Dares Phrygius, quo in rebus Troicis fideliorem vtiq; non habemus, quippe qui eodem tempore, & loco vixerit.

Authoritatibus, & traditioni suppetias ferat praxis ipsa priscorum Romanorum.

Hi

(a) *Apud Collect. script. Hist. Romanæ tom. 1. & 2.*

Hi enim firmissima hac opinione altè animo imbuti, semper tamquam primos suos parentes Troianos venerati sunt. Hinc tot Senatusconsulta, & constitutiones Principum emanarunt, plenissimam immunitatem Iliensibus tribuentes propter eorum cum Romanis, ratione originis, coniunctionem. Sic testatur Callistratus I. C. (a) Clariùs verò Liuius (b) ita scribens, *Iliensibus ex Senatus authoritate immunitatem datam, non tam ob recentia vlla merita, quam originum memoriam; Iliensibus quidem ab se oriundos Romanos præferentibus, Romanis autem lætis origine sua.* Missos facio Strabonem, Tacitum, aliosque, cùm solùm lubeat Suetonium (c) afferre, qui sic ait; *Iliensibus, quasi Romanæ gentis authoribus, Cæsar Claudius tributa in perpetuum remisit, recitata vetere epistola græca S.P.Q.R.* Iustinianus (d) etiam, *si quis*, ait, *ad antiquissima Romanæ Reipublicæ tempora respexerit, Æneas Rex Troianus nobis Reipublicæ Romanæ princeps est, & ab illo Æneadæ nos vocamur.* Id quod & alibi etiam inculcat, (e) Fuisse verò Romanos etiam ante Iustinianum Æneadas appellatos, plura exempla testantur, præsertim Clypei illi argentei Delphis Apollini dicati à T. Flaminio, postquam Philippum Macedonum Regem pro-

fliga-

(a) *tit. de excusationibus, l. non tantum 17. §. 1.* (b) *l. 38.* (c) *In vita Claud.* (d) *Nouell. 47.* (e) *Nouell. 25.*

fligauit. Legatur Augustinus, (a) qui omnem prorsus hac de re dubitationis nebulam eliquat.

Non sum hic vsqueadeo ipse ingenio hebes, vt non persentiam vtramque nostram hanc probationem rideri ab aduersarijs posse asserentibus, Authores à nobis allatos parum accessionis facere, cùm Augusti seculum non excedant: praxim insuper Romanorum nihil roboris habere, quod ortum duxerit ab inani quodam rumore, mendacique fama à Græcis sparsa, Peparethij presertim, quem primum de his rebus scripsisse, ab eoque Latinos suscepisse, testatur Plutarchus. Quis autem nesciat Græcorum iactentiam? Quare cum Troianis origine federatos Græcos affirmet Halicarnasseus; nil mirum si à Troianis, dicam meliùs, à seipsis oriundos fuisse Romanos in vulgus iactauerint Græci, *genus in gloriam suam effusissimum*, vt ait Plinius.

Huic obiectioni vt satisfiat, nostræ partes erunt demonstrare traditionem hance ab Antiquissimis Scriptoribus, ijsque non Græcis, sed Romanis ortum habuisse. Eia igitur antiquitatis monumenta, priscaque perlustremus cymelia, vt ab ipsis sepulchralibus vmbris facem nostris Scriptis afferamus. At ecce hìc primò omnium occur-

ret

(a) *De Ciuit. Dei*.

ret Halicarnassensis, qui in præfatione sui operis protestatur, singula, quæ de Romana origine scripsit, mutuatum se fuisse ex Libris Porcij, Catonis, Fabij Maximi, Valerij Anthiatis, Licinij Macri, Ælij, Gellij, Calpurnij; Antiochi Syracusani, aliorumque. Quos certè Romanos fuisse iuxtà, ac Antiquissimos idem testatur Halicarnasseus. Vbi ergo sunt Græci, quorum præfatus Author nec quidem meminit?

Vt verò penitiùs antiquitatē scrutemur, en sese nobis offerunt Potificum Annales, quorũ vetustatem Quintilianus (a) & Tullius (b) valdè declarant, cum hic ita scripserit, *Memoriæ publicæ retinendæ causa ab initio rerum Romanarum vsque ad P. Mutium P. M. res omnes singulorum annorum mandatas literis, à Pontifice Maximo.* Vbi notanda sunt verba illa *ab initio rerum Romanarum*, quæ horum librorum antiquitatem clarè contestantur: Pontifices enim Maximos, qui eos exarare cœperunt, à Numa institutos fuisse, dicam tom. 2. diss. de Sacerd. His adde Commentarios Seruij Tullij, librosque linteos, quos Liuius pro rebus Romanis stabiliendis sæpè citat; imò ijsdem Peparethium ipsum, aliosque Græcos vsos fuisse, fatetur Cluuerius Ad hæc; aderant etiam Sacræ Tabulæ, de quibus sic ait Halicarnasseus, *ad Romanos transibo, quorum*

(a) *l. 10. c. 2.* (b) *2. de orat.*

rum quilibet ex antiquis sermonibus asseruatis in Tabulis sacris sua descripsit. Colophonem imponunt antiquissimæ memoriæ Censuanæ, quas, vt loquitur Halicarnasseus, *filius à patre accipit, ijque homines multifaciunt illas, vt res paternas sacras descendentibus suis relinquerent.* Quibus Memorijs, atque Regestis quid antiquius, quidue veracius excogitari possit ignoro. Optandum sanè esset, vt omnes historiarum narrationes pari fulcro inniterentur.

Vnus remanet scrupulus, recensitas hucusque Memorias nihil ad rem præsentem pertinere. Sed ecce iterum Halicarnasseus, qui in tota hac Dissertatione tutelaris numinis loco mihi extitit. Hic enim ingenuè profitetur opiniones suas de Vrbis origine ab adductis Memorijs, Commentarijs, & Tabulis se decerpsisse. Vnus sufficiat locus (a) pro mille, vbi de conditæ Vrbis tempore loquens, inquit, *quod ostenditur, tum ex rebus alijs multis, tum ex memorijs nomine Censuanis, in quibus ego quidem inuenio*

Ad Æneæ in Italiam aduentum quod spectat, non minor illi antiquitas fauet. Audiatur Magister noster Halicarnasseus. (b) *Aeneæ, Troianorumque in Italiam aduentum, & Romani omnes asserunt, & res, quæ in diebus solemnibus, atque in sacrificijs ab ijs fiunt, & Sybillina*

(a) lib. 1. (b) lib. 1.

lina carmina, & Apollinis Pythij responsa apertè ostendunt , quæ nemo est , qui , vt ornatus causa dicta, sperneret .

Ex his perspicuè habes, ea omnia , quæ de Vrbis origine à nobis traduntur,non esse recentium Romanorum , aut Græcorum commentum , sed ex antiquissimis Chartularijs petita . Hinc magnus ille Varro (a) tria distinxit tempora , primum à creatione Mundi ad diluuium , quod obscurum appellat, eò quia Mosis libris caruit : secundum à diluuio ad Olympiades , quod fabulosum nominat : Tertium à prima Olympiade inchoat , & historicum vocat , quod inde Historia puriora habuerit cunabula . Cum ergo circa septimam Olympiadem condita Vrbs fuerit , vt infra ostendam , omnis debet erroris suspicio eradi . Hinc pariter grauissimus Tertullianus (b) de Saturni rebus sermonem habens, ait, *si quæras rerum argumenta, nusquam inuenio fideliora, quā apud Italiam* . Tantam certitudinem de rebus Saturni longè ac res Romuli antiquioribus sibi spondet Tertullianus . Cur ergo circa Romuli res tot priscis monumentis firmatas hæsitabimus ?

Quapropter deridiculi omninò suntCluuerius , & Temporarius cum afferunt , primus quidem Peparethium ex Græcorum fabu-

(a) apud Censor. de die nat. c. 21. (b) Apologet. c. 10.

fabulas ante omnes Romanam historiam construxisse, quam postea ipsi Romanorum vetustissimi Scriptores sequuti sint: secundus verò Romulum ait à Poetis fuisse confictum. Vt enim à postremo hoc incipiam, à quibus confictus fuit Poetis? cum Roma nonnisi post annos 445. in Consulatu Centonis, & Sempronij Poetas viderit, quorum primi Andronicus, & Ennius, de quibus nec mentionem quidem habuit Halicarnasseus. Non minorem redolet absurditatem primum illud de Peparethio, quem longè posteriorem sacris Tabulis, & Annalibus Pontificum, Memorijsque Censuanis norunt iamdudum Chronologi. Nec video qua arte incohęrentię notam effugere valeat Cluuerius, cum ipsemet dixerit *Peparethium ex quibusdam*, sunt eius verba, *Romanorum Sacris probabiliorem historiam construxisse*: & paulò ante idemmet asseruerat, *licet ex antiquis tabulis in templis suspensis eam* (*Romanæ originis historiam*) *Priscos Romanos collegisse affirmet Dionysius.*

Operæ nunc pretium poscit, vt istorum Authorum argumenta refellamus. Ad primum de intermixtis fabellis solutio patebit inferiùs, cum fabularum lolia ab historiæ tritico Crytica vanno separabimus. Neque enim quicquid fabulis commiscetur, continuò fabulosum censendum est. Præter

quamquod ea, quæ fabulosa existimantur, quòd admirationem superent, vera esse potuerunt, quantumuis mira: supremo scilicèt sic ordinante Numine, vt imperatricis Vrbis cunabulis admiranda quædam prodigia, velut tædæ, facesque præluxerint: Id quod Plutarchus (*a*) etiam agnouit, inquiens, *verùm haud fas est fidem ei derogare, si consideremus rem Romanam sine diuino aliquo auspicio, & magno miraculo non fuisse eò potentiæ progressuram*. Vbi mirari subit *frigidum, ac friuolum* vocari hìc à Cluuerio Plutarchum, quem antea iactato sago commendauerat. Ea scilicèt est nonnullorum inconstantia, vt eum, qui causæ suæ non faueat, continuò carpant.

Illud de puerorum expositione nihil difficultatis facessit; solitum enim fuisse olim pueros exponère, alibi dicemus: tyranni enim ipsi quandoque à cæde, & sanguine abhorrent. Magis leue est id, quod de Romæ vocabulo additur, de voce enim lis est, quam certè prætermitterem, nisi mihi obuius occurreret Varro apud Festum inquiens, *Romam antea Romulam appellatam, deinde detortam vocem, detritasque literas fuisse*. Responsionem omninò demeretur quicquid de Rheæ, & Romuli diuinitate adijcitur: non enim eruditis nouum, homines

(*a*) *In Rom. vita*.

per apotheosim olim inter diuos translatos: præterquamquod multas Rheæ nomine appellari potuisse quid obstat? Authoribus tandem, qui contra nos afferuntur, innumerabiles alios supra à nobis laudatos oppono. Id dumtaxat stupori sit, qua fronte Liuium, & Plutarchum pro se adducat Cluuerius, cum vterque rerum Romuli assertor superius visus sit. Dubium vnicè esse posset de Sallustio; qui tamen non solùm Romuli historiam nusquam inficiatus est, verùm etiam cum Romanam originem ad Æneam detulit, implicitè res Romuli ratas habuit.

Æneæ aduentum, fateor, plerique negarunt. Sed qui, aut cur? Negarunt illum ex inuidia Græci. Audiatur Halicarnasseus, (a) ita loquens, *dicam aduentum in Italiam Æneæ, Scriptoribus partim ignoratum, partim dissimulatum inuidia*. De Homero specialis militat ratio, pictoribus enim, atque poetis quodlibet audendi datur ampla facultas: Quibus adde Poetam solùm dixisse Æneam Troianis dominaturum; at *nonnè poterat Æneas imperare Troianis illis, quos ducebat secum?* sunt Halicarnassei verba. Vtut sit, vnus Dares Phrygius pro aduentu Æneæ tuendo firmissimum propugnaculum extat; præter omnes illos, quos adducit Bochartus in quæ-

(a) l. 1.

quæſtione de Æneæ aduentu in Italiam.

Putabam hic Iani fores claudendas omninò eſſe, prælioque completo, conditæ Vrbis palmam Romulo, Rhemoque reſtituendam. Sed aliter res habet. Poſtquam enim hæc ſcripſeram, ad meas peruenere manus bini Authores, ni veriùs vnus, imò veriſſimè nullus, cum vterque vnam, eandemque opinionem à falſo; Apochryphoque Scriptore ſuffuratus ſit. Sunt hi Zamorenſis Florianus, & Emmanuel de Faria, y Souſa, quorum primus Hiſpanus, ſecundus Luſitanus, ille in rerum hiſpanicarum hiſtoria hiſpanicè conſcripta, *(a)* iſte verò in Luſitanarum rerum epitome Luſitano idiomate exarato, *(b)* Romæ conditores fuiſſe contendunt, prior quidem Hiſpanos, poſterior Luſitanos. Sic figmentum ſuum prætexit Zamorenſis, Italum inquiens Italiæ Regem fratrem habuiſſe nomine Heſperum in Hiſpanijs regnantem. Ægrè verò ferente Italo tam vaſtam Heſperi fratris dominationem, ingenti Claſſe comparata in Hiſpanias permeaſſe, vt Heſperum regno expelleret: quo obtento, Heſperum in Italiam miſiſſe, ipſumque in Hiſpanijs habitaſſe. Fatum autem, binis vix elapſis annis, obeunte Heſpero, iterum in Italiam nauigaſſe Italum, relicto in hiſpanico regno filio ſuo Sicoro.

(a) l. 1. c. 1. *(b)* l. 1. c. 2.

Appulit primò Italus ad Siciliæ oram, vbi multis relictis militibus, quos Hispanos fuisse perfrictè fatetur Zamorensis, insulam illam, cæterùm desertam, coluit. Cum reliquis tandem Hispanis in Italiam transiens, Vrbem Romam in Tyberis ripa primus condidit. Iisdem penè sensibus rem explicat Emmanuel, in hoc solum à priori discrepans, quòd eundem Italum in Lusitania habitasse asserat, ibique ex Leucaria filiam Romam nomine obtinuisse: è Lusitania verò in Italiam vnà cum ingenti Lusitanorum exercitu regressum, Vrbem vnam pro se in Auentino Monte condidisse, in Palatino alteram pro filia, è cuius nomine, Romæ nomenclaturam sumpserit: Posthæc, velut parta iam victoria, pæana sibi canens, sic concludit Emmanuel; *De manera que sus primeros fundatores* (de Vrbe Roma loquitur) *fueron Portughe ses, no Romulo, como algunos pensaron*. Vbi Lusitani istius confidentia admirationi mihi est, ni dicam derisioni, cum tam latum figmentum contra totius Antiquitatis fidem venditet, nullo Authore, vel ratione, aut adminus coniectura in suæ causæ patrocinium allata.

Si aliquod vel leue argumentum pro sua opinione Authores isti attulissent, facilè nobis esset eos cum nostra sententia reconciliare, methodo, quam supra ab Halicarnas-

ſco mutuati fuimus, aſſerendo aliam quamdam Romam ab Hiſpanis, vel Luſitanis conditam quidem fuiſſe, quam poſtea ſolo æquatam Albani noſtri excitarint. Quoniam verò nulla ad id confingendum nos neceſſitas vrget, nullum enim ipſi referunt Authorem; hinc commentum hoc lubet aliter refellere; & quidem fuſius quam cauſa expoſcat, cùm animaduerterim à nemine hucuſque, quod ſciam, confutatos eos fuiſſe.

Primò verò fontem ipſum, vnde hæc fabella manauit, detegemus: ſicut enim ſcitè inquit Hieronymus, errores ad ſuas origines deduxiſſe, confutaſſe eſt. Narrationem ſuam è Beroſi libro, quem Annius Viterbienſis edidit, dicam meliùs ſuppoſuit, Authores noſtros decerpſiſſe, pro incomperto mihi omninò eſt; ita enim ad verbum ſingula in Beroſi libro leguntur. De hoc autem Beroſi opuſculo iudicium penès eruditos eſto, qui iamdudum illud tamquam apocryphum ſubodorarunt; id quod agnoſcentes præfati Hiſpani recto ſanè conſilio à Beroſi citatione abſtinuerunt, nè vel hoc ſolo titulo ſe falſitatis proderent. A turbido igitur Beroſi fonte, quæ, niſi turbida aqua, hauriri valuit? His adde priſcorum neminem, qui Romanam originem ſeriò inueſtigarunt, aut Hiſpanorum, aut Luſitanorum

vſquam meminiſſe; imò nec Heſperi, nec Itali in Hiſpanias itus, reditusque; non Halicarnaſſeum, non Plutarchum, non Liuium, quodue magis mirere, nec Rufinum, nec Euſebium, nec Hieronymum in Chronicis, quantumuis ipſi pluribus in locis indicent ſe veri Beroſi libros lectitaſſe. Ex quibus colligere eſt, fabellam hanc non à vero Beroſo, ſed ab eo, qui intra Annij cerebrum cunas habuit, confictam fuiſſe.

Sed age iam Nuperos iſtos intra propria caſtra aggrediamur. Referunt ipſi profectum ex Italia in Hiſpanias fuiſſe Italum, vt cum fratre Heſpero pugnaret. Cum magna ergo, potentique claſſe. At hæc non alia ſanè quam Italorum. Cum qua enim? Hiſpanorum nè, cum quibus dimicaturus erat? Cum itaque in Italiam remeauit Italus, cum ſua equidem Italorum claſſe remeauit. Eò vel maximè, quòd ad ſuperandum Heſperum, quem calamitatibus fractum aſſerit Beroſus, non valdè notabilem pati potuerit Itala Claſſis iacturam. Vbi ergo ſunt tot Hiſpani, vel Luſitani, à quibus Sicilia, Italiaque tota habitata ſit? Quiue in Hiſpanijs incolæ remanſerunt? Suamnè Itali imaginem, Hiſpanorum veneficijs, & cantionibus amiſerunt? Siciliæ verò, Italiæque priores incolæ, quo terræ hiatu deglutiti ſunt? Riſum ne teneatis amici, Venuſina repetit

muſa

musa: Isthæc enim adeò sunt distorta, vt vel ipsum Eraclitum ad cachinnos prouocarent.

Postremum contra eosdem Authores iaculum intorqueo, quo penitùs iugulentur. Istud verò è duplici officina paro, prima est Politica, posterior Geographia. Docent Politici, supremi dominij indiculum esse Vrbes, arcesque ædificare, quas in alieno solo nondum armis subacto extruere totam dominationis, iuriumque pessumdaret æconomiam. E veteri autem Geographia discimus priscam Italiam comprehensam omninò fuisse intra duos sinus Scylleticum, & Vibonensem, qui hodie appellantur, *Golfo di Squillace, e Golfo di Santa Eufemia*. Ita Strabo, (a) & Aristoteles (b) ex Antiocho Syrac. cum hoc solo discrimine, quòd Aristoteles Vibonensem Sinum Lameticum vocet, Antiochus verò Napetinum; quæ tamen voces diuersitatem nactæ sunt à vicinis oppidis, aut fluuijs, idem tamen sonant, vt colligitur ex prisco marmore opera Ioannis Vincentij Pinellij è tenebris eruto. Sed clarissimè omnium Italiæ antiquæ fines describunt Bochartus, & Stephanus summi nominis Geographi, asserentes eam nihil aliud fuisse, quàm Brutiorum agrum, qui nunc Calabria, vna cum parte Lucaniæ,

(a) De Geogr. l.6. (b) De Repub. c.7.

niæ, quæ nunc Basilicata appellatur. Quibus concinere videtur Ouidius (a) cum ait, *Itala nam tellus Græcia maior erat*, sumendo tamen solam Magnæ Græciæ partem. Quod miror à sagacissimo Cluuerio in sua Antiqua Italia animaduersum minimè fuisse. Sed parcendum id homini Germano, qui in demoliendis solùm Romuli rebus totos neruos intendit.

Ex his duabus veritatibus hoc argumentum conficitur. Esto Italus Romam quamdam cum Hispanis, aut Lusitanis condiderit, debuit certè illam in sua Italia, cui dominabatur, condere: non ergo in Latio, quod longè extra Italiam tunc erat: non hanc igitur Romam latinam, sed alteram ad summum struxit, cuius consideratio extra nostrum est argumentum.

Vnicus remanet submouendus lapillus, angustam quidem fuisse primùm Italiam, at non Itali tempore. Sed audiatur Halicarnasseus sic ex Antiocho Syrac. inquiens. *Morgete in Italia regnante (tunc autem Italia dicebatur tota illa ora maritima, quæ à Tarento Pæstum vsque protenditur &c.* Hæc ille. Quod si tam angusti Italiæ fines tempore Morgetis, qui filius fuit Itali, id fortiùs de eiusdem Itali temporibus dicendum est. Sed de his iam satis.

SE-

(a) 4. *Fast.*

SECTIO VNICA.

Romanæ Originis ſeries hucuſque in generali exhibitæ, in particulari, & chronologica methodo explicatur.

STabilitis ad hunc modum, proùt obſcuritas tùm materiei, tùm ingenij mei pertulit, Romuli rebus, tempus adeſt, vt egreſſi ſchola, armiſque depoſitis, interruptam hiſtoriæ telam reſumamus, atque Romanam ipſam originem paulò clariùs ad chronologicam normam deſcribamus. Quoniam autem nunc præcipua Italiæ pars Roma eſt, hinc vt Italiæ ipſius faciem primò omnium contemplemur, perfunctoriè tamen, ordo rei expoſcit.

At hic, antequam vlteriùs proſequar, corrigendus occurrit Sextus Aurelius Victor, (*a*) qui aſſerit primum in Italia regnaſſe Ianum, eundemque in Ianiculo ad tyberim monte, ab eo ſic denominato, habitaſſe. Duo hic examinanda ſunt: primum, an verè Ianus prior fuerit Italiæ Rex: ſecundum an in Ianiculo habitarit. Quoad primum, Aduerſarium habemus Halicarnaſſeum, qui ex An-

(*a*) *De orig. Rom.*

Antiocho Syracusano scribit, *Ænotros primos post hominum memoriam in Italia habitasse, Duce Ænotro Lycaonis filio*: id quod & alij affirmant.

Verùm vsquehùc tolerabilior esset Victor. Nonnihil enim ego meditatus sum, quo discrepantia hæc conciliari possit. Antiqua siquidem monumenta mihi reuoluenti occurrit, Iani vocem ab Hæbreo Iain deriuari, quod vocabulum vini repertorem sonat; vnde plerisque Ianus cum Noe confunditur: id quod indicare videtur Nauis symbolum Iano tribui solitum; quam nauem, Noe arcam exprimere nonnulli opinati sunt. Reperio insuper Ænotrum idem apud Græcos valere, ac apud nos vini repertorem. (a) Ex quibus conijcere possem, Ianum eundem cum Ænotro fuisse, diuersitate penès solas voces manente. Vnde quoad hoc facilè esset Victorem cum Halicarnasseo, alijsque reconciliare.

Quod verò maiorem mihi ingerit difficultatem est, quòd afferat Victor Ianum in Ianiculo Latij monte habitasse. Id quod intolerabile omninò est, tùm si dicatur Ianus idem cum Ænotro fuisse, hic enim nunquam Latium coluit: tùm si distinctam ab Ænotro personam Ianum finxerimus: inunibilia enim sunt isthæc duo, Ianum Ita-

liæ

(a) Seru. ad 1. Æn.

liæ Regem fuisse, & in Latio habitasse, cum tunc temporis Latium, vt supra ostendimus, extra Italiam fuerit. Error Victoris, nisi fallor, ortum habuit, quòd cùm post quartum à Christi Natiuitate ipse sæculum scripserit, quo tempore Italia Latium certè complectebatur, pro vna, eademque re Latium, Italiamque sumens, Ianum Italiæ Regem dixit, cum solius foret Latij Rex. Corrigatur igitur Victor, & quotquot cum eo scripsere, Ianusque primus Latij Rex adstruatur.

Si autem quærat hic nonnemo, quinam primus fuerit Italiæ Rex; ecce præstò nobis adest Halicarnasseus, ita libros suos inchoans: *Vrbem, quam nunc incolunt Romani primi omnium, qui memoriæ sunt proditi, feruntur tenuisse barbari Siculi Gens indigena.* De aduenis verò paucis interiectis subdit, *sed postea eam longo bello antiquis Dominis ereptam occuparunt Aborigines.* De his duo scitu digna quæri possunt, de nomine vnum, alterum de re. Circa primum, nominati creduntur Aborigines, quasi Aberrigines, seu aberrantes, vnde etiam Leleges appellati, hoc est legibus, laribusque carentes; vel à cacuminibus montium, græca scilicèt appellatione: vel quòd posteris suis originis ab se fuerint Authores. De re verò vestigandum occurrit cuiusnam ipsi generis fuerint. Aliqui

apud

apud Halicarnasseum dixerunt , *fuisse colonos Ligurum Italiæ indigenas* , quos refellunt Cato , & Sempronius, qui Græcos eos faciunt . Quibus innixus Halicarnasseus Arcadici generis Aborigenes statuit, hæsitanter tamen ; sed mihi admiratione dignum videtur , quod in re hac hæsitet Halicarnasseus ; cùm enim ipse dixerit *Aborigines primos Italiam occupasse* , & non multò post cum Antiocho asseruerit *Ænotros Arcadas primos post hominum memoriam in ea habitasse* , consequens est Aborigines eosdem cum Ænotris , Arcadibusque fuisse . Quare pro incomperto omninò habendum est Ænotros primos fuisse Italiæ Dominos . Eorum Dux fuit Ænotrus Lycaonis filius , qui in Italiam appulsus, Ænotriæ nomine eam donauit ; sicut Apulia ab eius fratre Peucetio , Peucetia dicta fuit . Successit Ænotro Italus,vnde Italiæ appellatio : deinde Morges , à quo Itali Morgetes nuncupati : qui tandem à Siculo quodam in duas factiones diuisi . (*a*)

Sed verò à prisca Italia, quæ nihil ad nos, ad ipsum Latium Romuli res nos propiùs auocant . Latij ergo primus Rex , iuxta nostram superiorem Victoris emendationem , traditur fuisse Ianus . Hic nihil aliud , quam Religionem indúxit; vnde in sacris primum locum promeruit. Iano regnante (*b*) Saturnus

(*a*) *Halic. sæpè cit.* (*b*) *Vict. cit. loco .*

nus è Crete Regno à Ioue eius filio eiectus, in Latium appulit, benignèque à Iano exceptus Capitolinum montem incolendum obtinuit, vbi Vrbem Saturniam nomine ſtruxit. Primus agriculturam docuit, ciuilemque conuictum ex Virgilio, (a) qui tamen correctione indiget cum ait, Saturnum omnium primum in Latium veniſſe. Iano ſucceſſit Picus, quem Victor refert Aborigenes in Latium aduenientes excepiſſe, *permiſſos viuere vt vellent*. Poſt Picum regnum ſuſcepit Faunus. Hoc imperante, in Latium peruenit Euander Arcas, qui eam gentem literas docuit, bouesque primus iunxit colendæ terræ cauſa. Vnde magnis acceptis à Fauno agris, in monte, quem à Pallante Pallanteum, poſtea Palatium, & Palatinum dixerunt, Vrbem condidit. Hoc etiam tempore ad eundem locum aduenit Recaranus quidam Græcus, quem ob vires Herculem dixerunt, ſubque Auentino habitauit, multaque fortitudinis, Religioniſque argumenta reliquit. Fauno ſucceſſit Latinus, quo imperante Æneas in Italiam venit.

Atque hìc propoſiti argumenti ratio poſtulat, vt relictis Latij Regibus, ad Æneam ſermonem noſtrum conuertamus, Romanæ ſcilicèt gentis fontem. Æneæ in Italiam aduen-

(a) 8. *an.*

aduentum superiùs non infirmis coniecturis stabiliuimus. Eius nauigationes accuratè describunt ex priscis quidem (a) Halicarnasseus, (b) Virgilius, & Victor; (c) ex recentibus Ortelius, (d) & Cirinus, (e) quos non incuriosi consulant. Nobis enim satiùs erit paucis cum Liuio (f) adnotare, *Æneam domo profugum, sed ad maiora rerum initia ducentibus Fatis, primò in Macedoniam venisse, inde in Siciliam quærentem sedes delatum, ab Sicilia, Classe Laurentem agrum tenuisse.*

Hic verò, elato sypario, impleri iam fabulis scenam persentio, quibus Poetę Ænee aduentum decorarúntne dicam, an conspurcarunt? Vt est illa de mensæ commestione (apium intelligit Luctatius, (g) quod mensę vice cibis strauerant, & fame oppressi comederant) ex qua, iuxtà Oraculi Dodonæi monitum, suorum itinerum finem agnouit Anchyses: aut illa de Scrofa triginta natos enixa, de qua paulò post; aliæque plures, quas apud Cirinum vide loco citato.

At sublatis fabellis illud dubitatione caret, in Latini Regis gratiam se insinuasse Æneam, & paulò post Lauiniam eius filiam sibi iunxisse, Vrbemque ædificasse Laui-

niam

(a) l.1. (b) *æn.l.3.* (c) *De orig.Rom.* (d) *In Theat. Geogr.* (e) *In sua Rom.* (f) *l.1.dec.1.* (g) *l.2.*

niam nomine, hodie Ciuita Lauinia appellatur. Summum ergo fędus Æneam inter, Latinumque iuramento firmatum initur. Non multò poſt Turnus, cui antea Lauinia deſponſata fuerat, ob repudium concitatus, arma in Æneam mouet, à quo poſt varia certamina miſerè occiditur, cuius belli euentus apud Virgilium lege, Tandem verò Æneas ipſe poſt tertium regni ſui annum in congreſſu cum Etruſcis, Mezentio Duce, aut necatur, aut in fluuium mergitur, vbi templum ei erigitur, cum hac epigraphe, *Patri Deo indigeti.* (*a*)

Defuncto Ænea, Latini regni clauum, omnium conſenſu, moderandum ſuſcepit Aſcanius, Æneæ ex Creuſa anteriore eius vxore filius, cui nomen etiam Ilus ab Ilio, & poſtea Iulus à prima barbæ lanugine. Hic, poſt triginta annos elapſos, Heleni vatis monitum recordatus, qui Æneæ prædixerat poſt tot, quot Scrofa natos pepererat, (*b*) annos, in vberiorem locum transferendum, id, inquam, recordatus, alteram in vicino colle Vrbem condit, quam ab albæ Scrofæ auſpicis ſuæ colore, Albam, à forma verò Longam appellat, Lauiniam Vrbem Nouercæ ſuæ Lauiniæ cedens, quæ vita functo Ænea in ſyluas confugerat. Octo annos apud Albamlongam regnauit Aſcanius, cum

(*a*) *Apud Cirinum cit.* (*b*) *Victor de orig. Rom.*

cum triginta regnasset antea Lauinij. Tandem fato obtemperans obijt.

Ascanij successor in nouo Albæ regno fuit Syluius Æneæ (*a*) ex Lauinia posthumus filius, quamtumuis Ascanij natus imperium artibus omnibus affectarit. Regnauit ipse annos 29., post quem Æneas Syluius ipsius filius principatum hæreditario iure obtinuit, & annos 31. imperauit. Post hunc Latinus 51. annos regnauit. Post hunc Alba 39. annos imperium rexit. Post Albam Capetus annos 26. deinde Capys annos 28. Post Capyn Calpetus vsque ad annum 13. Deinde Tiberinus, qui tyberi nomen dedit, cum antea Albula vocaretur, regnauitque annos 8. Tiberino successit Agrippa, qui annos 41. regnauit. Post eum Auentinus 37.annos regnum tenuit. Procas post hunc annos 23. Deinde Amulius annos 42. Tandem Numitor imperium suscepit. Scio Liuium, aliosque aliter scripsisse: sed nos Halicarnasseum sequimur.

Sed iam, interrupta Albani regni successione, res Romuli nostri paulò accuratiùs consideranda sunt. Ergo Procas morti proximus duos filios Numitorem,& Amulium æquis partibus hæredes instituit, ea tamen lege, vt annuis vicibus regnarent. Cùm verò Numitori, qui natu erat maior, primùm

(*a*) *Hauc. l.*1.

mùm regni administratio obtigisset, ecce ab Amulio magis hoste, quàm fratre, viribusque præpollentiore, regno eijcitur: quo minimè contentus Amulius Numitoris filium Lausum iugulat, filiam insuper Rheam Syluiam inter Vestales detrudit, vt virginitatis voto omnem ei spem prolis præfocaret; Sed ità annuentibus Fatis, dum Rhea ad proximum lucum hauriendę aquæ causa diuertit, à Sacerdote quodam comprimitur, qui vt execrandi sui voti compos celeriùs, promptiùsque fieret, se Martem simularat. Hinc fabellæ locus de Rhea à Marte compressa; vnde è Marte oriundos se iactabant Romani. Verum, sicut ait Liuius, (a) *datur hæc venia antiquitati, vt miscendo humana diuinis, primordia Vrbium augustiora faciat*. Sunt, qui scribant ab Amulio ipso, qui Rheam deperibat, Rheam compressam. Vtut sit, duos tandem gemellos ipsa peperit. Quo comperto Amulius puerperam carceri mancipauit, pueris in tyberim mergi iussis, non in proximum Albanum Lacum; tyranni enim ipsi quandoque turpissima quædam facinora detestantur, & quamlongissime ab se patrari cupiunt, sicut quidam politicus animaduertit. At satelles tenellæ prolis lachrymis animo tactus gemellos non mergit, verùm alueo impositos cir-

(a) *Dec. 1. l. 1.*

ca Palatini montis radices in tyberi exponit (erat tunc temporis puerorum frequentissima expositio, de qua alibi) qui ob repetitos imbres eòusque excreuerat. Detumescente verò fluminis ira, fici ramis, quæ imposterum Ficus Ruminalis dicta est, ad Palatinum adhæserunt. Horum gemitibus admonitus Faustulus pastor, regijque pecoris præfectus, mox exceptos Accæ Laurentiæ vxori suæ lactandos tradidit: quæ cum ob meretriciam, quam exercebat artem, Lupa à pastoribus vocari soleret (sic tunc meretrices dicebantur, hinc lupanaria) inde fabulæ locus de pueris à lupa lactatis: quamquam non desint qui ità reuera accidisse credant. (*a*) Authores ab Halicarnasseo ibidem relati magis sensatè tradunt Numitorem binos, sed alienos natos clàm Rheæ supposuisse, ab Amulio occidendos, sicut accidit, persentiens, genuinis interim Accæ Laurentiæ lactandis traditis. Nomen vni Romulo à græca voce Romin, quæ fortitudinem sonat, alteri Remo à tarditate, tardi enim priscis remores dicebantur.

Cùm adoleuissent iam pueri, disciplinarum addiscendarum causa Gabios mittuntur, Numitore clàm alimenta suppeditante, vbi græcum sermonem, iurisprudentiam, augurandi artem, liberales denique, milita-

ta-

(*a*) *Hygin. c. 252. & Plin. l. 8. c. 17. Tull. de diuin. l. 1.*

tareſque facultates ebiberunt. Edocti tandem à Fauſtulo de origine ſua, deque Amulij in Numitorem exceſſibus, adunato colonorum globo Amulium Albæ aggrediuntur, interficiuntque, Rheam matrem libertati reddunt, & Numitorem Albano ſolio reſtituunt. Poſt hæc, non vulgare grati animi monumentum Nepotibus Numitor obtulit: cum enim ipſi regiæ indolis adacti fauillis regnum ea conditione Numitori ceſſiſſent, vt & ipſi regnarent, tùm nouæ Vrbis condendæ facultatem Numitor ijs permiſit, vbi ſeorſim regnarent, Pecunijs inſuper, armis, iumentiſque conceſſis. Alia ad hoc ipſum Numitorem compulit ratio, vt vrbanam Albæ multitudinem vehementer auctam minueret, ſemotis potiſſimùm aduerſæ factionis hominibus, vt liber à ſuſpicione degeret.

Nouæ ergo Vrbis locum meditantur regij iuuenes. Palatinum montem eligit Romulus, vbi fuerant primùm educati: at Rhemus aliter ſentit: alium enim collem, qui aberat à Palatino millibus quinque, præſignauit. His iurgijs alia accedebat de voce lis, ſed non leuis: Romulus namque de ſe Romulam, Remus verò ſuo de nomine Remuram Vrbem nuncupandam contendebant, quod Liuius vocat *fœdum certamen coortum à ſatis miti principio*. Controuer-

ſiæ arbiter Numitor inſtituitur, qui hac lege liti finem imponit, *vt vtri eorum priori ſecunda auſpicia aduenißent, Vrbem conderet, eamque ex ſuo nomine nuncuparet, atque in ea regni ſummam teneret*, vt loquitur Victor citatus. Annuunt iuuenes; quare Romulus in Palatino, Remus in Auentino auguria captant. Cum ecce, eorum primus Remus ſex vultures à ſiniſtra conſpicit parte, vnde ſibi palmam ſpondet. *Accedens*, ſic loquitur Victor, *verò Romulus Remo ait, iam tibi duodecim demonſtrabo: quo dicto tot vultures ei apparent ſubſequuto cæli fulgore, & tonitru: quare Remo, qui temporis antecedentiam obtendebat, indignabundus inquit, quid Reme affirmas priora cum præſentia intuearis?* Sunt qui putent verè Remum ſex vultures vidiſſe, Romulum verò mentitum, ceſſiſſe tamen priorem regnum fato. (a) Aliud nonnulli addunt portentum, quòd cum haſtam Romulus ex Auentino in Capitolinum iecíſſet, ſolo fixa floruerit: hinc regni confirmata ſibi auſpicia, haſtaque Regibus pro ſceptro habita. Quicquid vero de hoc ſit, cuius fides penès ſuos Authores ſtet, Romulo tandem facta eſt nouæ Vrbis condendæ poteſtas.

Antea verò quàm ad tàm grande opus ſe accingeret, à ſacrificijs illud auſpicatus eſt, vt

(a) *Apud eumdem Victorem.*

vt Deos placaret, etenim *ipse primùm sacris operatus cæteros idem pro virili facere iussit*, vt ait Halicarnasseus. Sacris peractis auguria iterum inter libamina poscit, primùm à tauro, vacca, & aquilis, à fulmine deinde, & tonitru, de quibus nos tom. 3. Dissert. de Augur. Mox populum flammam transilire iussum expiauit. *Satis deinde propitia ratus numina*, sic prosequitur Halicarnasseus; *conuocatis in destinatum locum omnibus, circumscripsit Vrbem figura quadrangula, continentem sulcum aratro ducentibus sub idem iugum iunctis bobus mare, atque fæmina; vnde Romanis hic mos circumarandi loca durat in condendis Vrbibus. Hoc exacto, & bubus mactatis ambobus vnà cum multis alijs victimis, operi populum adhibuit.* Hæc ille, cui adde Plutarchum, qui multos ritus ab Halicarnasseo omissos suggerit inquiens: *Fossa est rotunda circumducta, in eam primitias detulerunt omnium, postremò ex qua quisque venerat Regione eius terræ portiunculam collatam cò coniecerunt. Fossam hanc eodem, quo cælum nomine vocauerunt mundum. Hinc Vrbe sicut circulo centrum circumscripsere: Conditor aratro æreum vomerem adiungit, iunctisque bobus ipse circum lineamenta, profundum inducit sulcum; sequentium munus est, vt excitatas ab aratro glebas intrò vertant, nec vllam sinant extrà ferri. Ita mœnia linea definiunt, idque elisis aliquot literis Pomerium dicitur, quasi post mœnia; vbi portam designare visum est, vomere*

exempto, atque aratro ſublato ſpatium relinquunt : vnde totum habent murum, præter portas, ſacrum, nec eas ſi ducerent ſacras, religioſum eſſet impura in Vrbem recipere. Vbi loco vocis *Vrbe*, quæ ſenſum omninò perturbat, ego reponerem *Vrbo*, quæ eſt aratri pars, & pro aratro ipſo accipitur. Hęc fusè prętor noſtrum morem ex Plutarcho adduxi, quia condendarum Vrbiũ formam exhibent. Sed de his fusè Differt. 3.

Numerus incolarum, qui ad condendam Vrbem venerant hic fuit ex Liuio ſic inquiente : *Supererat multitudo Albanorum, Latinorumque, ad id paſtores quoque acceſſerant, qui omnes facilè ſpem facerent paruam Albam, paruum Lauinium præ ea Vrbe, quæ conderetur, fore.* Magis verò exactè Halicarnaſſeus, *Numerus*, inquit, *colonorum miſſorum magnus à principio, tria millia peditum, triceni Equites.* Et alibi, *in his*, ait, *erat magna plebis pars, non pauci etiam ex optimatibus nobiles, Troiani quoque generis quiſque optimus : vnde aliquæ gentes ad noſtram ætatem ſuperſunt quinquaginta fermè familiæ. Albanæ deinde multitudini miſcuerunt indigenas quotquot circa Palatium, & Saturniam erant. Id viſum eſt ad æmulationem conducere, vt operantibus certatim abſoluerentur opera citiùs.* Idem aſſerit Plutarchus addens, *eò conueniſſe florem iuuentutis bellicoſiſſimum*; vnde toto cęlo errarunt, niſi fallor, Eutropius, (a) & Iornandes, (b) quorũ hic

(a) l. 1. (b) l. 1.

hìc de Romulo ait, *Imaginem Vrbis potiùs, quàm Vrbem fecerat, incolæ deerant*: Ille verò, *Romanum*, inquit, *imperium, quo neque ab exordio vllum ferè minus, neque incrementis toto Orbe amplius, humana poteſt memoria recordari*.

Locus,vbi condita Vrbs, Palatinus mons fuit, in quo Euander ſexaginta ante Æneæ aduentum annos Vrbem ſuam condiderat, quam temporis collapſam ingluuie Romulus noſter reſtituit, ſicut ſuperiùs demonſtrauimus. Atque hæc in gratiam eorum dicta ſint, qui neſcio qua in Romulum liuoris fuligine tincti, conditoris Vrbis palmam ei abripiunt. Quibus ego, qui litibus de ſolo nomine ſemper abhorrui, lubens annuo: dummodo Romulus ipſe aſſeratur primus Vrbis è fundamentis renouator, priori dumtaxàt Palatini montis ſitu retento. Vtrum verò conditoris, atque è fundamentis renouatoris vocabula,re, vel puro puto diſcrepent ſono, iudicent, non quidem Grammatici, ſed eruditi. De ſitu, magnitudine, & figura Vrbis &c. dicam Diſſert. 3. De voce ipſa Romæ, quæ vel à Romulo, vel à Romin, ſeu fortitudine originem trahit, quæque diù tenebris obuoluta permanſit; hoſtibus vt foret incognita, legatur Cirinus in principio ſuæ Romæ multa eruditè ad rem diſſerens.

Ad tempus verò conditæ Vrbis quod attinet, variè à varijs traditur. Lucius Cincius

excitatam ait anno 4. Olympiade 12. Paulus Orosius (a) anno 2. Olympiade 6. Paulus Diaconus, (b) quem sequitur Lipsius, anno 3. eiusdem Olympiadis 6. Polybius circa secundum annum 7. Olympiadis. At deferendus non est Dux noster Halicarnasseus, qui ex Porcio Catone iuxtà Eratostenis supputationem Vrbem conditam ait anno primo Olympiadis 7. quod Cirinus acutè infert ex Gallorum irruptione, Regumque Romanorum annis, & ex Capitolinis Fastis. Vertebatur tùm ab O. C. annus 4103. vt vult Ado Viennensis, (c) vel 4211. iuxtà Stradensem. (d) Non minor est circa mensem, diemque discrepantia. Aliqui aiunt 9. Kal. Maias, (e) alij 10. (f) Manilius (g) Septembrem præfert, quem tamen Ioseph Scaliger deridet. Vera opinio fert conditam Vrbem 11. Kal. Maij, quod, præter multos Authores, clarè legitur in veteri Kalendario, vbi hac die, N. Vrbis adnotatur, seu Natiuitas Vrbis: eademque die Festa Palilia in memoriam conditæ Vrbis celebrabantur ex Halicarnasseo, vnde Censorinus ait, *ex Palilibus, Vrbis anni numerantur*.

Atque hæc est illa Roma *terræ*; *marisque totius domina*, vt ait Halicarnasseus. (h) Cuius

ta-

(a) *l.2. c.4.* (b) *l.1. Hist. misc.* (c) *ætat.4.* (d) *in Chron.* (e) *Marianus Scot. apud Demp. in Rosin. l. 1. c.1.* (f) *Ex Eutrop. lib. 1.* (g) *4. Astr. de die natali.* (h) *lib. 1.*

tamen nobilitatem id vnum videtur minuiſſe, quod Vrbs hæc multo ſanguine fœdata cunabula nacta ſit: præter enim quamquod Euander prioris Romæ conditor fratrem cęciderat, Amuliumque Auum Romulus, hic inſuper fratris ſui Remi ſuperaddidit cędem. Cùm enim Remus nouam Vrbem tamquam nimis anguſtam derideret, muroſque vt ſuperatu faciles ſaltu tranſilijſſet contra Romuli legem, qui, nè vallum, vtpotè ſacrum, quis tranſiliret, iuſſerat, ſtatim à Romulo occiditur. Poſt quod facinus, terræmotus, peſtis, & ſpectra, deteſtantibus velut tantã ſæuitiem Superis: quibus placandis, cum nil profuiſſent Lemuria, aliaque Feſta à Romulo inſtituta, hic ex Oraculi monitu Remi ſtatuam confinxit, quam in ſella curuli locatam, ponè ſe perpetuò in Comitijs habuit; ſique quicquam decreturus foret, tamquam ſuo, fratriſque nomine id ſanciret, his formulis vtebatur, *Iubemus, ſancimus &c.* quæ etiamnum apud Principes ſeruantur; hincque ſpectra eliquata. Ità ex Faſtis Siculis Cirinus. (*a*)

Verùm enimuerò nil mirum Vrbem, quæ cædibus, & ſanguine Orbem domitura erat, à cęde & ſanguine militaris ſuæ gloriæ auſpicia ſumpſiſſe. Cùm verò de auſpicijs inciderit ſermo, illud prætereundum non eſt, quod vultures ipſi à Romulo viſi, Vbris dura-

(*a*) c. 38.

rationem portenderint. Varro (a) enim ex duodecim illis vulturibus, 1200. annos Romam duraturam prædixit. Rationemque reddidit Brunettus Latinus, (b) quòd vultures ſęculum denotent, cum ex Ambroſio ſęculum viuant. Quod Varronis præſagium verificatum adamuſſim fuiſſe Rhodiginus (c) animaduertit, nam Romanũ Imperium anno C. V. 1229. ſub Imperatore Auguſtulo penitùs corruit, de quo in Diſſert. ſequenti.

Syllabus Authorum.

DE Vrbis origine pauci ex profeſſo ſcripſerunt. Ex antiquis quidem Sextus Aurelius Victor, & quidam alius inſertus in ſecundo tomo Scriptorum Latinorum hiſtoriæ Romanæ: Ex nuperis pauciſſima exarauit Marlianus, pauló plura Octauianus Ferrarius in Opuſculo De origine Romanorum: necnon ſæpius nobis laudatus Andreas Cirinus integro libro De Vrbe Roma. Obiter verò de hac re plura adnotata reperies apud omnes ferè Romanæ hiſtoriæ Scriptores, è quibus potiſſimùm totam hanc Synopſim elucubraui. Rerum Romuli polemicam propugnationem nemo penitùs, quod ſciam, antè me aggreſſus eſt.

DIS-

(a) *Apud Cenſorin. de die nat. c.6.* (b) *In rerum Orb. theſ. Lect. antiq.* (c) *l.27. c.8.*

DISSERTATIO II.

De Vrbis Romæ Incrementis; & Casu.

ARVM equidem esset Vrbis exordia peruestigasse, nisi eiusdem incrementa pariter iudicaremus, quibus adeousque se longè, latèque propagauit, vt Orbis Domina, ni veriùs miraculum habita sit. Postremo loco Vrbis casum adnectemus; vt discant hinc qui de se tàm altè sapiunt, maxima quæque ruere, & quæ Solem præ celsitudine, splendoreque æmulari videbantur, suo itidem, vt ille, casui, & ruinæ subesse.

Ordiamur autem à Romulo, seù potiùs Romuli historiam prosequamur. Hic extructa vix Roma, domibusque, proùt eorum temporum caritas ferebat, de quibus in Dissert. de Domibus, ad Ciuium statim augmentum,& politiam animum contulit. *Ergo mox iactis Vrbis fundamentis*, vt loquitur Plutarchus, (a) *Asylum aperuerunt profugis, omnesque recipiebant: ità Vrbs breui frequentata est*. Hinc plerique Romam carpunt,quod pessimorum homi-

(a) In vita Romuli.

hominum extiterit sentina: Iuuenalis (a) præsertim sic illam mordet. *Et tandem vt longè repetas,longèque reuoluas nomen,ab infami gentem deducis Asylo*. Vtut se res habeat, aptissimum id fuit Romuli stratagemma, Atheniensium institutum imitantis,vt Vrbem Ciuibus cumularet, conuenas omnes pluribus iuribus insigniendo, de quibus tomo 2. Dissert. de Asylo.

Multiplicatis ea industria Ciuibus, illos Romulus in tres primùm partes, quas hinc Tribus nuncupauit, diuisit, quarum vnam Ramnensem, seù Romanensem ab se dixit, in qua Albani; Tatiensem secundam ex Sabinis constantem; tertiam Lucerem ex ijs, qui, Duce Lucero, Romam ex Ardeatibus commearant, vel mixtam ex illis, qui ad Asylum confugerant. Singulas Tribus in decem Curias, has verò in Decurias distribuit, quibus Curiones, Decuriones, Tribunosque præfecit, qui Sacra curarent, sicut apud nos sunt Parochi. Ciues insuper alia diuisione in Patricios dispertijt, & Plebeios, quos inter perpetuum vt firmaret vinculum, Plebeios, quos clientes vocauit, Patriciorum, quos patronos dici voluit, tutelæ commisit. E Patricijs Senatores centum designauit, qui Reipublicæ Clauum moderarentur: Medium insuper ordinem constituit Equi-

tum,

(a) Sat. 8.

tum, è ſingulis Tribubus vnam Centuriam, eligendo, quibus corporis ſui cuſtodiam commendauit, ab officij celeritate Celeribus appellatis. Leges poſteà ſanctiſſimas edidit, multaque Sacrificia, & Sacerdotes inuexit: recto ſanè conſilio ratus nunquam poſſe ſinè bonis legibus Vrbem augeri; nec niſi à Numinum cultu incrementa auſpicanda. Legantur Liuius, Halicarnaſſeus, & Plutarchus ſæpè laudati; Et expectentur ea, quæ dicemus tom.2. Diſſert. de Ciuib. Rom: & Diſſert. de Magiſtr: & tom. 3. Diſſert. de Sacr: & Diſſert. de Legibus.

Inſtituta in hunc modum Vrbe, auctoque Ciuium numero, itaùt *Res Romana*, ſicut loquitur Liuius, (*a*) *adeò eſſet valida, vt cuilibet finitimarum Ciuitatum bello par eſſet*, de conquirendis vxoribus cogitari cæptum, vt prolis beneficio Vrbs perennaretur. *Tùm ergo ex conſilio Patrum*, ſunt eiuſdem Liuij verba, *Romulus legatos miſit, vt connubia nouo Populo peterent. Sed nuſquam benignè legatio audita eſt, contemnentibus finitimis Romanam paupertatem.* Quare, vt ait Florus, (*b*) *Matrimonia petita, quia non impetrabantur, manu capta ſunt; Simulatis quippe ludis equeſtribus, Virgines, quæ ad ſpectaculum venerant, præda fuere.* Hi ludi in honorem Conſi, ſeù Neptuni conſiliorum Dei edebantur, de quibus tom.3. Diſſert. de Ludis.

(*a*) *l.* 1. (*b*) *l.* 1. *c.* 1.

dis. Ad illos conuenere Cæninenfes, Antemnates, & Cruftumini, confertiùs Sabini. *Et cum vtriufque fexus multitudo veniffet,* Victoris vtor verbis, *dato fuis figno, Virgines raptæ funt*; *nuptiæque cum ipfis initæ*; de quo raptu plura tom. 3. Differt. de Nupt. Atque hoc ftratagemmate ampliata Vrbs,perénnataque.

Sed ecce hìc prima bellorum femina; dicam melius,Romanæ magnitudinis inde ftrata bafis, & fundamentum. Vltioni inhiantes, feù potiùs inuidia rerum Romanarum perciti, vt fufpicatur Halicarnaffeus, caftra aduerfus Romanos mouerunt Cæninenfes, Antemnates, Cruftuminique: Sabini interim, quantumuis ab ea gente ad vindictam capeffendam exorati, ea, qua præditi erant moderatione, & prudentia, *lentiùs agere vifi funt,* vt ait Liuius. At quid aliud illi fua ira præftitere, quàm ianuam aperire, viamque fternere Romanorum triumphis? Hoftes omnes primo penè impetu Romulus fudit, Acrone etiam fingulari certamine fuperato: de qua victoria triumphum egit Romulus, opimis fpolijs ad templum Iouis Feretrij perductis, vt nos ex Halicarnaffeo, Liuio, & Plutarcho dicemus tom.3. Differt. de triumphis. Atque inde deuictarum gentium occupati agri, coloniæ ductæ, hoftes Ciuitate donati. Hæcque fuit prima Romani agri dilatatio.

Tan-

Tantæ Romanorum felicitati inuidentes Sabini nouum bellum, Tito Tatio Duce, in eos parant, eò profectò periculosius, quòd, vt ait Liuius, *Nihil per iram actum sit, nec ostenderunt bellum priusquam intulerunt*. Ergo obsessa Vrbe, doloque Capitolina Arce occupata, ex Tarpeiæ Virginis proditione, quam aurearum armillarum sponsione corruperant Sabini, *postera die*, vt Liuius inquit, *in arma ruunt, cruento, sed æquo Marte*, vt notat Halicarnasseus. Post hæc secundum aggrediuntur certamen, vbi cæso Hosto Hostilio Romanorum Duce, Romuloque ipso vulnerato, terga iam milites vertebant: cùm, votum Ioui Statori fundens Romulus, vt fugientes sisteret, votique compos factus, obtinuit, vt faciem in hostem vertentes, alacriùs pugnarent: militante etiam pro ipsis cęlo: fama enim est è Iani templi foribus pluries occlusis, spontèque sua iterùm reseratis, ingentem sulphureæ aquæ torrentem manasse, hostesque incendisse: ita præter Ouidium narrat Macrobius. (*a*) Atque hinc mos aperiendi, ingruentibus bellis, Iani templi fores, vt alibi. Quibus portentis animosiores facti Romani Sabinos acriter impulerunt, ex Liuio. (*b*) Verum hos inter ancipites belli euentus Romanæ mulieres, Hersilla imprimis omnium facun-

(*a*) *Metam.* 14. (*b*) *Satur. l.* 1. *c.* 9.

facundissima, precibus, & lachrymis pacem impetrant. (*a*)

Ergo fędere cum Sabinis inito multæ sancitæ leges, quarum insignior, vt Sabini Ciuitate donarentur. Quare Tatius cum alijs in Vrbe habitat; & vt refert Liuius, *non modò commune, sed concors etiam regnum duobus Regibus fuit*: appellarique cæperunt Romani, à Curetibus Sabinorum Vrbe, Quirites, Romæ tamen vocabulo sarto tecto manente. Quod fęderis vinculum quinque annos durauit: quo tempore communibus armis Camerinos adoriuntur, & superant; eorum agro occupato ex Halicarnasseo. Quoniam verò, vt non binos patitur Cęlum Soles, sic non capit Aula duos, vt notat Tacitus, hinc, quinquennio elapso, vanis quibusdam prætextibus, à Romulo Tatius occiditur, vt tradit Orosius, & Augustinus; (*b*) licet quidam ex Licinio, à plebe occisum credant. Post Tatij necem dira orta pestilentia est, & Cęlum sanguine pluit, vt præter Plutarchum refert Zonaras. (*c*) Romulus tamen solus regnat, & Fidenates, Veientesque expugnat, agrosque eorum depopulatur.

Tot triumphis onustus in tumidam incurrit elationem Romulus, cuius insolentem fastum recensens Plutarchus (*d*) ait, *Vestiebatur*

(*a*) *Halic. l.1.* (*b*) *De Ciu. l.3. c.13.* (*c*) *2. annal.*
(*d*) *In Rom.*

tur purpura, responsa dabat ex solio reclinus: Et, vt addit Zonaras, *Patriciorum nulla erat in rebus gerendis authoritas, sed nomen dumtaxat.* His ergo de causis Patricij in eius perniciem conspirarunt. Quibus & cęlum annuit. Quadam enim die, cùm ad Capreæ Paludem concionis habendæ causa perrexisset Romulus, coorta mox sæua tempestate, & fugientibus præ terrore militibus; Romulus à Senatoribus trucidatur; neuè cadauer necem proderet, *Frustatim discerptum à Senatoribus est*, sunt Halicarnassei verba, *elatumque sub togis, & clam terra obrutum*: quamquam ipse velit id in Curia euenisse. Vt plebem verò delinirent Senatores, Romulum ad Superos raptum iactarunt: Iulium etiam Proculum ad id contestandum impellentes. (*a*) Quare inter Deos relatus sub nomine Quirini Templum in Quirinali obtinuit. (*b*) Accidit Romuli mors anno V. C. 37. Romuli verò 55. iuxtà calculum Halicarnassei, vel 59. iuxtà Solini, & Varronis supputationem.

Post Romuli obitum interregnum annum durauit; Patribus tunc Rempublicam regentibus quinos singulis dies, itaùt per omnes imperium iret; vnde orta interregni vox, ex Liuio; vt Nos tom. 2. Dissert. de Magistr. Causa moræ fuit contentio Romanos inter, Sabinosque Ciuitate donatos, vtrisque è suo

D cor-

(*a*) *Plut. in Rom.* (*b*) *Varro l. 5. de L. l.*

corpore Regem eligendum enitentibus. Interregni tędio affecta plebs Regem anxiè postulabat, multiplicatam inquiens seruitutem, centumque pro vno Dominos factos. Tandem contendentibus nuperis, priscisque inter sese Senatoribus, externus creatus est Numa Pompilius Curibus Sabinorum Vrbe ortus, qui reluctans imperium sumpsit anno V. C. 39. Fuit hic vir sapiens, prudens, ac iustus: pacisque & Religionis, quam belli amantior. Quare Iani templum primus clausit: multos Sacerdotes, & sacrificia instituit, ac leges sanxit, Vrbem rectè ordinauit, Ciuibus agriculturam, sordidas verò artes infimæ plebi commendans. Addidisse Vrbi Quirinalem collem vult Halicarnasseus: sed non est ità certum, vt in Differt. sequenti dicetur. Quapropter bonis artibus potiùs Ciuitatem exornauit, quam ampliauit armis. Tandem regni sui anno 43. Vrbis 81. ætatis 80. senio confectus obijt.

Successit Numæ sequenti anno, modicum post interregnum, Tullus Hostilius, Medullia Oppido oriundus, quod ab Albanis deditione captum, coloniam Romulus fecerat. Hic animo strenuus, bellique amans adeò extitit, vt fortior Romulo à Liuio sit dictus. Templum Iani iterum aperuit, sopitamque diù sub Numa otio Romanam iuuentutem excitauit. Albanos primùm suos aggressus

vi-

vicit, triumphumque ex S.C. de ijs egit: (a) quos, vrbe eorum, in toto Latio dominatrice, expugnata, dirutaque, Romam transtulit. Difficili deinde bello integri anni Fidenates profligauit: post hæc Sabinos, quorum agro equidem non breui Vrbs ditior euasit. Non minor in rebus pacis eius gloria enituit: Senatum enim, Equestremque Ordinem ampliauit; Legiones auxit, Pomærium, adiecto Cælio Monte, dilatauit; populum nouis ditauit donarijs; agros enim à Romulo, & Numa sacris destinatos, pauperibus distribuit, sacris ipsis proprium patrimonium applicans. Tandem incensa eius domo ex insidijs Anci Martij cum tota familia conflagrauit anno imperij sui 32. Vrbis 113. (b)

Post Tullum Hostilium ex populi vnanimi assensu Regni habenas suscepit Ancus Martius Numæ ex filia nepos. Medium huic ingenium, nam religione Numæ, audacia Tullo similis extitit. Quare plures sacrorum ritus sub bellicoso Hostilio tumulatos excinerauit, publicauitque. Politiam coluit: hinc ad terrorem increscentis audaciæ Carcerem ad Forum primus struxit. Vt res belli curaret, cæremonias quasdam ab Æquicolis desumptas præscripsit, vt bella non iniquè intimarentur; & Fæciales huic muneri obeundo destinauit, de quibus tom.2. De

(a) Halic. l.3. (b) Plut. & Halic. loco cit.

Magistr. De Latinis post triennale bellum triumphauit, quibus, postquam oppida eorum expugnasset, Auentinum, & Ianiculum habitandum tradidit, quos Vrbi adiecit, & Sublicio Ponte iunxit; Vrbem insuper muro, fossaque Quiritium appellata cingens. Liuius immeritò huius dumtaxàt Latini belli meminit, cum ex Halicarnasseo rebellantes etiam Fidenates subegerit, deinde Sabinos, postea Veientes bis, inde Volscos, Velitris obsessis, ad deditionem, fędusque compulerit; iterùmque Sabinos expugnarit. Quare hic Rex Vrbem non solùm adiectis Montibus ampliauit, sed agrorum etiam fines; nam Sylua Mæsia Veientibus adempta, vsque ad mare imperium protulit: Ostiam etiam coloniam duxit, factis ibi Salinis, è quibus sex millia modia salis in congiario dedit: vicinas syluas ad vsum nauium pariter primus publicauit. (*a*) Tandem imperij sui anno 24. V.C. 137. è vita decessit, violenta quidem morte ex Plutarcho, qui tradit omnes Numæ successores, vno excepto Tarquinio Superbo, qui in exilio vitam finiuit, violenter obijsse.

Successor Anci Martij fuit L. Tarquinius in Etruria natus, sed è Græcia oriundus. Damaratus enim Corinthius eius Pater tyrannidem fugiens, Tarquinijs Etruriæ Vrbe con-

(*a*) Plin. l. 31. c. 7.

confœderat, vbi duos genuit filios Aruntem, & Lucumonem. Hic diuitijs pollens Romam commigrauit, mutatoque nomine L. Tarquinius Priscus è Patria sua vocari voluit: & ob eximias, quibus exornabatur, artes, breui in Patrum se insinuans gratiam, inter Patres ipsos allicitur; tutor insuper liberorum Anci Martij ex testamento instituitur. Mortuo Anco Martio, postquam Regios pupillos venationis prætextu ablegasset; Regnum vltrò petijt contra priscum sanè morem, Regnum enim non petebatur, sed augurijs captatis concedebatur. Sed vtut sit, post patheticam recitatam orationem, imperium omnium consensu adipiscitur, quod ei vxor sua Tanaquil augurandi artis perita prædixerat, Aquilam cernens pileum è Tarquinij capite rapientem, reponentemque. Hic, vt imperium ambitiosè petitum firmaret, centum nouos Senatores è sua factione creauit. (*a*) Tres etiam addidit Tribus, seù potiùs antiquas Tribus numero Ciuium duplicauit, iisdem nominibus ob Religionem retentis. (*b*) Primum cum Latinis bellum gessit, duplicique prælio victor, oppidum eorum Apiolas vi cepit, diuiti præda onustus; à cæde etiam reliquos sub hasta vendidit, pueros, mulieresque in seruitutem redigens. (*c*) Alia oppida sinè armis in deditio-

 nem

(*a*) *Liu. & Hal.* (*b*) *Flor. l. 1. c. 5.* (*c*) *Val. Max. l. 3. c. 4.*

nem coegit. Rebellantes Latinos domuit, pacemque petentibus dedit: Ex deuictorum manubrijs ludos opulentiores celebrauit, pro quibus Circo Maximo locum designauit, aut, vt probabiliùs infra ostendam, illum exornauit sedilibus: Forum item Romanum porticibus cinxit. Etruscos, quòd Latinis auxiliares fuissent, decennali clade afflixit, multasque eorum depopulatus Vrbes, Vrbem ditàuit: vnde Etrusci pacem poscunt, impetrantque; sed id mirum, nihil ab ijs Regem petijsse præter Principatus insignia; cum quibus triumphum egit, togam nimirùm purpuream pictam, tunicam palmatam, coronam auream, sceptrum eburneum, sellam curulem, currum quadriiugum auratum, trabeam, anulos, phaleras, & duodecim, pro Etruscarum Vrbium numero, fasces, quorum insignium luxus diù Romæ hæsit. (*a*) Sabinos etiam, quòd cum Etruscis conspirassent, triplici bello vexauit, tandemque in gratiam admisit, agro solùm Collatino ijs adempto, quem Nepoti suo Egerio, ob summam egestatem sic appellato, dedit. (*b*) Multa etiam pacis opera, aut perfecit, aut inchoauit: Vrbis enim mœnia è quadratis lapidibus struxit: loca inaquosa cloacis ductis primus siccauit: Iouis Capitolini Templum orditur, perfecturus sanè, ni Sabino fuis-

(*a*) *Halic. l.3.* (*b*) *Eutrop. l.1.*

fuisset bello turbatus. Insidijs tandem filiorum Anci Martij, quos ipse contra omne fas exules amandarat, circumuentus occiditur anno imperij sui 37. V.C. 174. (a)

Post eum Regni gubernacula sinè interregno inuasit Seruius Tullius defuncti gener, opera socrus suæ Tanaquildis Tarquinij vxoris. Hæc enim Mariti morte simulata, Senatui suasit, permitteret Seruio vicaria opera Rempublicam ministrare. Quod obtinens Seruius, præsidioque interim firmatus, post publicatam Tarquinij mortem, *Iniussu populi, Conniuentibus solùm Patribus, primus*, vt ait Liuius, *sinè interregno, Comitijs, populi suffragio, Senatusque iussu Regnum inuasit*, quod, visa in eius capite flammula, prædixerat Tanaquil. Auditis verò, qui spargebantur de suæ ambitionis iniquitate, rumoribus, agraria largitione populum sibi callidus Rex conciliauit, à quo plenis votis eligitur, non sinè Patrum timore, quibus suspectus euasit tàm insolitus in Regem populi fauor. Fuit Seruius seruilis, vt nomen indicat, conditionis, è serua etiam ortus; patrem tamen habuit non seruum, contra ac multi credidere, sed ingenuũ, imò, ex Fastis Capitolinis, Principem, qui in Corniculi expugnatione obijt. De Seruij Tullij fortuna mira narrat Halicarnasseus. Censum primus instituit, *Vrbi equidem salu-*

(a) *Messala, & Halic. locis citatis.*

berrimum, vt ait Liuius; *vt sic ipsa se nosceret Respublica*, vt Florus loquitur, omnem enim Ciuium numerum, & opes in tabulas retulit. Post Censum, lustrationem quater condidit, Vrbem pluribus ritibus purgando, de quibus tom.3. Differt. de Lustr. Populum iam censum, in classes, centuriasque diuisit pro fortunarum cuiusque ratione. Tribus supra modum quoad numerum auxit, de quibus tom. 2. Differt. de Iur. Pop. Rom. Non impar in rebus belli micauit: Veientes enim, aliosque Etruscos viginti annorum spatio vnà cum agris suis pessumdedit, quibus tandem pacem concessit, præter quam Veientibus, Tarquiniensibus, & Cæretanis, qui fuerant defectionis capita, & in Seruij natales oblatrarant. Tandem anno imperij sui 44. V.C. 218. necatur à Lucio Superbo Genero suo, Tarquinij Prisci filio. Cui immanitati hæc etiam addita, quòd occisor occisum sepultura negarit, metuens nè congregata in funeratione plebs tumultum concitaret: Occisoris item vxor Tullia occisi filia super Patris cadauer carpentum duxit. (a)

Regnum ergo Lucius Tarquinius Superbus iniquè capit. Vtque nutans diadema capiti stabiliret, satellitibus perpetuò stipatus incedebat. Innumeros Ciuium, cum primis nobiles, trucidauit; Senatum minuit, vt præ pau-

(a) *Flor. l.1. c.2.*

paucitate contemptui foret; Patres consulere neglexit: peregrinos, præsertim Latinos, coluit ad Vrbis inuidiam, suique tutelam, connubijs etiam, & fędere cum ijs inito: Seruij leges aboleuit, præcipuè quæ libertatem munierant: conuentus omnes edicto sustulit, vt conspirationes euitaret: delatores frequentauit, qui murmura ad se deferrent: multos bonis expilauit, inque seruitutem egit: populum ad opera publica impulit, otium ratus conspirationum parentem. Exilia, metalla, & latomias primus excogitauit, primus etiam vincula, & fustes ingenuis admouit. (*a*) Quare multi Vrbem deseruerunt. Inter tot Tarquinij scelera quicquam adhuc boni enituit ad Vrbis augmentum conducens. Capitolinum Templum magnificè struxit. Circum Maximum, qui nihil præter gradus habebat, tectis porticibus circumdedit: Cloacas à Patre inchoatas ad tyberim vsque perduxit, alteram Maximam sui nominis relinquens. Quæ insignia opera eorum Ciuium ministerio perfecit, quos in paupertatem redegerat, vili eos salario, modicoque frumento sustentans. Latinas item Ferias in monte Albano celebrandas instituit, quò Latini sibi fęderati ad sacrorum participationem conuenirent. Libros Sibyllinos Duumuiris custodiendos tradidit. Volscos prælio superauit du-

(*a*) *Euseb. in Chron.*

ductis in eorum agros colonijs. Rebellantes Sabinos ad tributa coegit. Isthæc tamen quantumuis eximia Vrbis ornamenta nusquam tanti habita sunt, vt tyranni elogium è Tarquinij nomine deleuerint. Quare cum tot eius sceleribus immane illud Sexti Tarquinij filij sui facinus accessisset, qui Lucretiæ Matronæ vi stuprum intulit, statim furens populus in arma ruit. Vt enim acutè notauit Florus, (a) *Tamdiù superbiam Regis populus perpessus est, donec aberat libido*. Ergo Collatiæ, vbi commissum fuerat stuprum, arma contra tyrannum capiuntur, Lucio Bruto Tribuno Celerum, Collatinoque Ducibus, *quibus vltionem sui moriens Matrona mandauerat*, vt ex Floro ad verbum, sicut & multa alia, Iornandes scribit. Post hæc vniuersus populus Comitijs habitis imperium Tarquinio Ardeam tùm obsidenti abdicat, bonaque eius diripit, solo Campo, Martio inde dicto, Marti dicato. Vnde Tarquinius cum tota familia Cærem in Etruria exulat, eius dumtaxàt filio Gabios profecto, vbi necatus occubuit. Contigerunt hæc anno C.V. 243. Nono Kal. Iunij. Quæ dies Regifugium, aut Tyrannifugium in Fastis, & Kalendarijs adnotatur; Libertatis insuper dies appellata est. Quare concludere cum floridissimo Floro lubet, *Superbi illius importuna dominatio nonnihil, imò*

vel

(a) *loc. cit.*

vel plurimùm profuit; sic enim effectum est, vt agitatus iniurijs populus, cupiditate libertatis incenderetur.

Sed hìc rei opportunitas poscit, vt quæ carptim hucusque à nobis de Romani agri augmentis dicta sunt, velut in patula scæna exponantur, vt inde victricis Romæ maiestas clarior effulgeat. Ergo sub septem Regibus 243. annorum spatio vsque ad Portum, atque Ostiam, intra 18. milliarium, vt vult Sextus Rufus, (a) Romanum processit imperium: licet Eutropius, (qui, vt in antecedenti vidimus Dissertatione, dimissiùs de R. I. initijs sentijt) quindecim vix milliaria agnouerit. Romulus, vt visum est, Sabinos Ceninenses, Antemnates, & Crustumerios domuit. Numa solam auxit Religionem. Tullus Hostilius Albanos adiunxit. Ancus Martius Pagos in Latio, Etruria, Veientibus, & Sabinis addidit, inque tyberis ora Ostiam struxit. Tarquinius Priscus Collatium, & Apiolas: Seruius Veientes, Tarquinienses, & Cæretanos: Tarquinius Superbus Gabios, Volscos, aliosque superaddidit. Quod si breuem dixeris hanc agrorum accessionem, rationem reddit Rufus, *Quòd parua adhuc Roma foret, & à finitimis circum Ciuitatibus equidem antiquioribus, potentioribusque premeretur.* Quare exordia isthæc habenda sunt Roma-

næ-

(a) *In Breuiar. Hist. Rom. l. 1.*

næ potentiæ: cuius insigniora incrementa mox apparebunt.

SECTIO PRIMA.

Vrbis sub Consulibus, & Imperatoribus augmenta vestigantur.

EXactis Vrbe Regibus, partaque libertate, cuius authorem fuisse Brutum, pileus, qui in Bruti nummis visitur, testatur, statim mutauit Romana politia faciem. *Non enim amplius creati Reges; sed Consules cæpere*, vt loquitur Eutropius, *pro vno Rege duo hac causa creari, vt si vnus malus esse voluisset, alter eum, habens potestatem similem, coerceret: Et placuit nè imperium longiùs, quàm annum vnum haberent, nè per diuturnitatem potestatis insolentiores redderentur, sed ciuiles semper essent, qui se post annum scirent futuros esse priuatos*. Adhuc tamen innumeras discordiarum clades Respublica passa est, variasque vidit dominationum peripetias, inuectis primùm Tribunis plebis, deinde Decemuiris, Tribunis Consularibus, &, Triumuiris, qui Imperium regerent; vnde tot factionum faces: donec tandem, deducta iterùm ad vnum, qui Imperator dictus est, dominatione, fatalem omninò rogum perpessa sit Romana libertas. *Consules*

sules à Bruto, & Publicola vsque ad Pansam, & Hirtium, ſicut inquit Rufus, *fuere* 417. *nouem enim annis Romæ Consules defuerunt: sub Decemuiris annis duobus, sub Tribunis militum annis* 3. *sinè Magiſtratibus annis quatuor Roma fuit. Totum verò hoc tempus vsque ad Imperatores annos complectitur* 467. Sed quò extrà oleam pergo? Expectentur quæ dicemus tom. 2. Diſſert. de Magiſtr.

Interim in viam reducamur, incæptamque ſemel Romanæ fortunæ ſcænam repræſentare proſequamur. A ſingulorum certaminum narratione conſultò abſtineo, res enim & moræ, & tædij eſſet plena, contentus prælia ipſa, eorumque Duces indicaſſe vnà cum Vrbis incrementis, quod noſtrum eſt argumentum. Primum ergo poſt eiectos Reges bellum cum Etruſcis ſuſceptum eſt, qui Tarquinios ad ſe profugos patrocinandos aſſumpſerant: (*a*) periculoſæ equidem aleæ plenum, occupantibus Ianiculum Etruſcis Duce Porſena eorum Rege: qui tandem Romanam fortitudinem miratus, Horatij præſertim Coclitis, Mutij Sceuolæ, & Cleliæ Virginis, pacem cum Romanis inijt; ſed Tarquinij filium Aruntem Brutus Lucretiæ vindex occidit. Intulerunt poſtea bellum Romanis Sabini & ipſi Tarquiniorum patroni, quos Romana virtus ſuperauit. Inſurrexere Latini:

(*a*) *Eutrop. cit.*

tini: sed leui opera de Veijs, Bouillis, & Volscis, Æquisque triumphatum virtute L. Quinctij, & Coriolani à Coriolis Volscorum Vrbe à se capta ità appellati. Alterum successit cum Etruscis bellum, Veientibus item, Faliscis, & Fidenatibus, in quo 306. Fabij apud Cremeram cæsi, vno ex tota familia superstite, qui propter puerilem ætatem domi manserat. Sed pœnas paulò post luerunt à Cincinnato victi, deinde à Furio Camillo, qui eorum etiam Vrbes cæperunt.

Tot inter triumphos Galli Senones ferum hominum genus ab vltimis terrarum oris inter Alpes, & Padum translati, post omnia vastata, per Italiam vagantes, Romam oppetunt. Occurrit Fabius, sed ad Alliam fluuium cum exercitu funditur; vnde hæc dies Alliensis in Kalendario inter atras notatur. Post hæc Galli Vrbem occupant, omniaque igne vastant, vna excepta Capitolina Arce, quam Manlius propugnabat, qui fame laborans mille pondo auri cum hostibus pepegit, vt recederent; recedentes verò Camillus eos insequtus adeò cecîdit, vt Romanum incendium Gallici sanguinis inundatione deleret; vnde alter Romulus appellatus est. Alij deinceps Gallos insequuti trucidarunt, Manlius, C. Sulpitius, M. Valerius, & Dolabella, nè quis in ea gente extaret, qui incensam à se Romam gloriaretur.

tur. Accidit hæc prima Vrbis inuasio anno 364. In hac Vrbis inuasione præter Romanę fortitudinis ostentationem duo etiam considerata digna occurrunt, quæ Romanam virtutem declarant, primò Sacerdotum Religio, qui res omnes sacràs partim in dolijs terræ recondiderunt, partim plaustris impositas secum tulerunt: postremò Senatorum sagacitas, qui hostilem furorem euasuri, in curulibus sellis prætextati sedentes, Deos se, Geniosque simularunt.

E Gallico incendio illustrior, fænicis more, erumpens Roma, alacriori impetu de hostibus triumphauit. De Volscis, & Æquis, Sutrinisque per Camillum; de Prænestinis per Cincinnatum; de Latinis per Manlium; de Sabinis per Curium Dentatum; de Tuscis per C. Marcium; de Samnitibus per Quintum Fabium Maximum, qui quòd contra Papirij Cursoris Dictatoris iussum pugnasset, eius iussu occiditur. Non multò post vindictæ inhiantes Samnites rupto fœdere Romanos *ingenti dedecore vicerunt*, vt loquitur Eutropius, *& sub iugum miserunt apud Caudinas furcas, clauso per insidias intra eum saltum exercitu*. Sed postea pari pœna Samnites à L. Papirio puniti sunt, septem millibus eorum sub iugum missis. Quos bellum reparantes Fabius Maximus, Publius Cornelius, Rufinus, & M. Curius Dentatus iterùm vi-

cerunt; quod prælium annorum 49. ſpatio durauit; *Neque vllus hoſtis fuit intra Italiam*, ſunt Eutropij verba, *qui Romanam virtutem magis fatigauerit*. Interiectis aliquot annis Etruſci aceruatim Samnitibus iuncti Romanos laceſſunt, ſed à Fabio Maximo ſuperãtur.

Inſignior Romanæ fortitudinis index fuit bellum Tarentinum. Hi à Romanis laceſſiti, quòd legatis ſuis iniuriam feciſſent, Pyrrhum Epiri Regem auxilio poſcunt. Quo obtento, pugna ad Heracleam initur Leuino Conſule, qui Pyrrhum ad fugam coegit, viciſſetque, niſi elephanti, quos Pyrrhus ſecum tulerat, Romanis incogniti, Romanis terrori, Pyrrhoque auxilio fuiſſent. Pyrrhus coniunctis ſibi Samnitibus, alijſque, poſt vaſtatam Campaniam, vſque ad Præneſtem venit. Sed à Minucio, Fabricio, & Dentato pluriès ſuperatus, in Græciam fugiens, ibi occiſus eſt, capto à Romanis Tarento, alijſque Caſtris. In hoc congreſſu plura ſunt, quæ Romanam virtutem mirè extollunt; primum Pyrrhi effatum, qui ait, *Se totius Orbis Dominum eſſe potuiſſe, ſi tales ſibi milites contigiſſent*. (a) Cyneę inſuper, qui Roma ad Pyrrhum rediens, à quo legatus miſſus fuerat, qualem Romam comperijſſet interrogatus, *tales*, reſpondit, *illic fore omnes, qualis vnus Pyrrhus apud Epirum.*

Expugnato Tarento ingens patuit Romanis

(a) *Eutrop. cit. vt etiam Liuius.*

nis via, qua ad vniuersæ penè Italiæ dominationem progrederentur. Domiti enim statim Picentes à P. Sempronio, Salentini à M. Atilio, & Vulsinij à Fabio Gurgite. Atque his superatis quieuere Romana intra Italiam arma, suumque bellicum furorem in exteros concitauerunt. Post annos ergo 500. vt vult Florus; vel vt sentit Rufus post 467. Romani aut totam Italiam, vt vult idem Florus, (*a*) possederunt, *vsque trans Padum*, vt Rufus loquitur, aut, quod veriùs iudico, maiorem eius partem adepti sunt, Auruncos, Fidenates, Tiburtinos, Capuanos, Latinos, Ernicos, Sabinos, Picentes, Volsinenses, Samnites, Tarentinos, Lucanos, Brutios, Etruscos &c. Totam verò Italiam nonnisi post annos 611. possederunt, nempè Insubres, Cenomanos, Venetos, Liguriam, Pedemontium &c. Sicut ex Romanis Annalibus colligi potest; post id enim temporis Italia, pulsis omninò Senonibus, ad Rubiconem vsque dilatata est, cùm antea Æsi, & Macra fluuijs terminaretur. (*b*)

At non hìc Romanæ fortitudinis metæ. Romulei siquidem Alcides Italiæ elapsis columnis plus vltra militarem gloriam protulerunt: emensoque siculo freto Siciliam insulam primò inuaserunt, scilicèt à Messanensibus contra Pænorum insolentiam vo-

E cati:

(*a*) l.2. c.1. (*b*) *Panuin. de Imp. Rom.*

cati: Pæni enim Messanam, Hyeron Syracusam possidebant: hinc bellum hoc primum Punicum est appellatum. Primo impetu Ap. Claudius de Afris, & Hyerone triumphauit: idipsum alij effecere. *Neque vlla victoria Romanis gratior*, inquit Eutropius, (a) *quod inuicti terra iam etiam mari plurimùm possent*. L. Scipio Corsicam, Sardiniamque vastauit. M. Attilius Regulus bellum etiam in Africam transtulit contra Amilcarem Carthaginis Ducem, vbi multis captis Vrbibus, vniuersa Africa deuicta fuisset, nisi fames pro Africa ipsa pugnasset. Reparatis viribus varia committunt certamina Seruilius Cępio, Metellus, alijque felici Marte. Tandemque post annos 22. cruenti certaminis pax cum Pænis initur Sicilia retenta, quæ Prouinciæ nomen prima est adepta, hoc est procul, seù extrà Italiam victa. Post hæc retractis in Italiam armis Gallos Insubres Marcellus expugnat, capto etiam Mediolano. Idem de Liguribus factum est, & Liburnis Istris, & Illyricis Fuluio Centumalo Duce.

Sed quid hæc, si cum secundo bello Punico comparentur, in quo totius penè Africæ vires, Hannibale Duce, Vrbis exterminium minabantur? Causa belli fuit summa fœderum erga sociam Vrbem Religio, qua clarissimi semper Romani extiterunt; vexantibus

(a) *l.* 2.

bus enim Saguntum in Hispania Pænis, P. Scipio illùc mittitur, bellumque Pænis indicitur. Magno stipatus exercitu in Italiam adueniens Hannibal Scipionem, Gracchum, & Flaminium superat ad Ticinum, Trebiam, & Trasimenum, superandus & ipse à Fabij Maximi patientia, *qui nouum pugnandi genus inuexit, abstinendo à pugna*, (a) hinc Cunctator dictus; nisi Varronis impatientia Hannibalem ad pugnam prouocasset apud Cannas in Apulia; vbi tanto Romanorum sanguine tellus illa erubuit, vt tres annulorum modij è Romanorum militum sublati digitis Carthaginem missi sint. Illud verò de Romanis insigne est, quod cùm Hannibal Captiuorum redemptionem obtulisset, reposuere illi *eos Ciues necessarios non esse, qui cùm armati essent capi potuissent*; (b) Omnia interim depopulatur Hannibal, & Romæ appropiat, quam certè expugnasset, *si* (vt de illo Maharbales protulit) *vti victoria sciuisset*. Siquidem Capuanis fractus delicijs, ità elanguit, vt in vltimum Italiæ sinum se recipere coactus sit. Eodem tempore Scipiones in Hispania contra Hasdrubalem Hannibalis fratrem pugnant, in Sardinia Manlius, in Macedonia Leuinus, in Sicilia Marcellus, omnes fęliciter. Occisis in Hispania Scipionibus, alter Scipio mittitur, qui Carthaginem Hispaniæ

(a) Eutrop. l.3. (b) Eutrop. cit.

capit, & Hafdrubalem fugat, Vrbes infuper 70. deditione accipit. Vocatur in Italiam Hafdrubal: fed apud Senam ab Ap. Nerone, & Liuio Salinatore occiditur: vnde Hannibal animo concidens, & ab Italis neglectus Italiam cogitat deferere, Carthaginem auocatus, vbi Scipio Hannone, & Syphace fuperatis, multifque vaftatis Oppidis, Carthaginis excidium portendit, portis penè infidens. In Africam regreffus Hannibal à Scipione victus, & penè captus pacem pofcit, impetratque, duris tamen conditionibus: vnde Scipio Romam rediens triumphat, & ob deuictam Africam Africanus appellatur: omniaq; priftina in Italiam iura ad Romanos redeunt poft annos 17. quot Punicum bellum durauerat.

Tranfacto Punico bello fucceffit Macedonicum contra Philippum, quem Leuinus, poftea Flaminius debellauit. Paulò poft Regem Antiochum, & vnà cum eo Syriam Scipio Africani frater vicit; vnde Afiatici nomen fumpfit. De Ætolis Fuluius, de Iftris Claudius Pulcher triumphauit. Gallogræcos debellauit Manlius, cui Senatus triumphum denegauit, quòd belli caufam non approbaffet. Macedones fecundò L. Æmilius Paulus vincit, ficut Illyricos Anicius. Macedones tertiò fub Andrifco, qui & Pfeudophilippus dictus eft, vnà cum 70. eorum Vrbibus à Prætore Metello profligantur.

Sed

Sed ecce bellum Punicum tertium, quo tandem Carthago deleta est: licèt Scipio Nasica contra Catonis placitum sentiret delendam non esse, ne metu ablato æmulæ Vrbis luxuriari inciperent Romani, quod & accidit. Carthaginis excisæ alter Scipio author fuit: totam scilicèt Scipionibus Africam asseruantibus Fatis. Diruta Carthagine, par nobilitate Vrbs corruit Corinthus, quam Mummius deleuit. Post hæc Hispaniæ primò à Scipionibus agitatæ, à Catone deinde, Gracchis, Metello, & Lucullo 150. Vrbium captione restrictæ, à Decimo Bruto penitùs delentur: sub Viriatho autem rebellantes, à Claudio Vnimano Cępione, & Fabio prosternuntur. Numantini contra Pompeium, & Mancinum victores, à Scipione Carthaginensi fame capiuntur.

Hæc ad Occasum. Summa in Oriente pax: Attalus enim Asiæ Rex hæredem populum Romanum instituerat. Sed cum Aristonicus Romanos iuribus fraudasset, à Perpenna, & M. Aquilio Asiatico debellatur. Mox ad meridiem arma. Numidiam enim contra Iugurtham capit Calphurnius Bestia, deinde Albinus, & Metellus, postremò Marius & Sylla, à quo & triumphus agitur. Ad Septentrionem Allobroges à Domitio Ænobarbo, & Fabio Maximo victi. Cymbri, Teutones, & Tigurini gens dura ab ex-

tremis Galliæ profugi; quorum impetum Silanus Manlius, & Cæpio sustinere non valent, à Mario miris artibus eluduntur: primùm enim panis vsu, vini, & carnis coctæ dulcedine mitigati, deinde ad certamen prouocantur; diem etiam eligit Marius nebulosam, atque ventosam, vt puluis eorum oculos lædens, & galearum splendor obfuscans, Romanis armis victoriam præpararet. Feros Thraces Dalmatiam, & Thessaliam, Adriaticumque mare, singulaque vastantes, Didius intra eorum repulit Thraciam, Drusus vlteriùs egit, & Minucius vastauit. Piso Rhodopen, Caucasumque penetrauit. Curio Daciam, Appius Sarmatas: sed à lucorum tenebris territi vltrà progredi destiterunt.

At verò inter illustriora Romanorum facinora non medium sibi vendicat locum Mitridaticum bellum, quo penè Asia tota capta est. Mitridates Rex Ponti capta Bythinia, quæ Romanis parebat, edictum edidit, vt quotquot Romani in Asia forent, trucidarentur. Quam immanitatem vindicaturus occurrit L. Sylla, & adeò fortiter Regem adegit, vt ad fœdus petendum Ponticos compulerit: quod obtinuerunt, restituta tamen Bythinia, alijsque. Accedit postea Lucullus per medias hostium naues vtre suspensus, & pedibus iter gubernans; & post varia certamina hostes terga vertentes insequitur.

Sed

Sed callidus Mitridates ſpargi pecunias iubet, vt inſequentes Romanos moraretur. Aduenit inter hæc Magnus ille Pompeius, qui ponte è nauibus conſtructo Euphratē primus tranſit, Regemque profugum in Armeniam vſque inſequitur, & Ponticos inter noctis vmbras trucidat. In Oriente Armenios, in Septentrione Colcos cædit: Hieroſolymam victor ingreditur, & Regnum Hircano concedit vincto catenis Ariſtobulo. Totam denique Aſiam, exceptis Parthis, qui fœdus maluerunt, & Indis, qui adhuc incomperti, Romanam fecit. Terminatis vix Aſiæ rebus ecce Ciliciæ Pyratæ maria inuadunt: ſed à P. Seruilio primùm, deinde à Pompeio extinguuntur,ſingulaq; maris oſtia nauibus quaſi portis obſerantur. Cretam infelici ſucceſſu inuadit M. Antonius; ſed Metellus poſtea expugnat. Balearicas inſulas Pyratarum fertiliſſimas alter Metellus fudit; triplices enim fundæ, quibus inſulani illi mirè præliari ſolebant, Romanis pilis palmas conceſſerunt. Portius Cato Cyprios capit, quorum opibus Roma ditata.

Aſt hic egregijs Cæſaris geſtis ſcæna impletur. Aſia enim à Pompeio ſubacta, reliquum Europæ Cæſari Fata aſſeruarant. Vicit hic primò Heluetios, deinde Belgas, & Venetos: poſtea Gallos, & Germanos fudit: Ponte enim vltra Moſam è nauibus conſi-

cto Rhenum transgreditur, hostemque in Hercynijs syluis latitantem trucidat:post domitam, nouem annorum spatio, Galliam vniuersam, quæ inter Alpes, Rhodanum, Rhenum, Oceanumque, Britannos etiam, *quibus nè nomen quidem Romanum cognitum erat*, sicut ait Eutropius, impetit, & stipendiarios facit; vicissetque omninò, nisi cum Oceani procellis pugnandum ei fuisset.

Rediens in Italiam Cæsar secundum Consulatum armatus petit, cumque contradictus ei fuisset à Marcello, Pompeio, & Catone, iussusque esset, vt dimisso exercitu in Vrbem rediret, ille ira furens ab Arimino, vbi milites habebat, aduersùm Patriam cum exercitu venit; vnde Pompeius, Senatusque, & Nobilitas in Græciam fugit, & Pompeio Duce bellum in Cæsarem parat. Cæsar vacuam Vrbem ingressus se Dictatorem facit. Mox in Hispanias pergens Pompeium superat, inde in Græciam transiens, ab eodem superatur. Postea in Pharsalia Thessaliæ Pompeium toto penè Oriente stipatum fundit, atque fugere Alexandriam cogit, vbi à Rege Ægypti, cui tutor à Senatu datus fuerat, occiditur, cuius caput ad Cæsarem missum, eum ad lachrymas compulit. Hic post multa alia bellica patrata facinora Romam regressus, tertiò se Consulem facit. Mox in Africam profectus, Pompei Gene-

rum interficit. Romam iterùm rediens, quartò se Consulem facit. Inde in Hispanias migrans egregiè primùm pugnat cum Pompei filiis, mox apud Mundam Ciuitatem vincitur, tandemque reparatis viribus Pompei filium maiorem occidit, minore in fugam conuerso. Post hæc Romam veniens, libertatem occupat, Imperij fascibus à Marco Antonio in Rostris ei collatis, vnde Dictatoris perpetui titulum sumit. Sed coniurantibus in eum 60. Senatoribus, ductu duorum Brutorum C. Cassij, & Seruilij Cascæ, in Curia vulneribus 23. confoditur. Duo verò hic consideratione digna sunt, primùm, hos Brutos è progenie eius fuisse, qui Reges eiecerat, quasi fatale foret Romanæ libertati, vt nonnisi à Brutis captanda esset. Alterum, quod Cæsar contra omne fas in Curiam, ceu infulata victima ierit, cum ea dies nefasta foret.

Trucidato Cęsare, vnà cum libertate, quies in Rempublicam inuecta credebatur. Sed res aliter accidit: implacabiles enim inde ortæ discordiæ, & ciuilia bella, Octauiano à Cæsare adoptato Cæsaris neci vindicandæ inhiante, Antonioque Cæsaris hæreditatem præ Octauiano affectante. Hinc bellum Octauiani cum Antonio, Cassio, & Bruto. Quæ tamen omitto, cum extrà nostrum sint institutum, sicut etiam certamina inter Marium,

& Syl-

& Syllam, Sertorianum, Lepidi, Catilinæ coniurationem, seditiones Gracchorum, Apulei, Drusi, aliasque, quæ in Vrbe minimè nouę fuerunt, ab inuectis enim vsque Consulibus incæperunt plebeios inter, & nobiles, tùm ob creditorum insolentiam, qui plebem, quæ soluendo non erat, acriter cædebant, tùm ob matrimonia plebeis cum nobilibus denegata, tùm ob agrorum diuisiones, tùm præsertim ob tribunorum plebis importunitatem Senatui se opponentium, de quibus tom. 2. Cap. de Magistr.

Tot inter mala id dumtaxàt Vrbis vtilitati eluxit, quòd Imperij tandem summa ad Octauianum Cæsarem deuoluta sit. Postea enim quam Triumuiratus inuectus fuit Octauianum inter, M. Antonium, & M. Lepidum, qui in agro Bononiensi conuenerant, vt imperium sibi distribuerent, anno V. C. 710. Octauianus socijs bello superatis imperij clauum solus assumpsit, & Augustus dictus est. Hic præter bonas artes propagatas, ædificia decorata, iactari inde solitus, *Se Vrbem lateritiam reperisse, reliquisse verò marmoream*: (a) Imperij etiam fines dilatauit. Ægyptum enim in Prouinciam redegit, Cantabros, Aquitanos, Rhætos, Vindelicos, Dalmathas prouinciales fecit: Sueuos, Cattosque deleuit: Pannonios stipendiarios fecit:

Si-

(a) *Sex. Aurel. Vict. de Cæsaribus.*

Sicambros in Galliam transtulit: Getas, Basternasque ad pacem compulit: eidem Persæ obsides obtulerunt, creandique Regis arbitrium: Scithes, Garamanthes, Æthiopes legatos cum donis miserunt: trans Rhenum tandem per eum arma propagata. Vnde Augusti fælicitas adagio locum dedit. Atque hinc multi opinati sunt maximam imperij dilatationem sub Augusto fuisse, id quod paulò post falsum esse ostendemus, demonstrantes sub Traiano summum fuisse imperij culmen. Fines enim imperij sub Augusto fuere ab Oriente Euphrates, ab Austro Nili cataractes, Africa deserta, & Atlas mons; ab Occidente Oceanus, à Septentrione Danubius cum Rheno. (*a*)

Augustus in libello, quem de rebus imperij scripserat, monitum successoribus reliquit, vt imperij fines restringerent potiùs, quàm dilatarent: qua de re meritò dubitat Tacitus, an ex inuidia, vel sano consilio protulerit. Vtut sit, auditus non fuit à successoribus suis Augustus: hi enim propagando imperio operam nauarunt: Tiberius enim Cappadociam in Prouinciam redegit, Getulos repressit, Armeniam à Parthis, Mesiam à Dacis, Pannoniam à Sarmatis, Galliam à finitimis eripuit. (*b*) Nihil adiecit Caligula.

Sed

(*a*) *Lips. de magnit. Rom. & Ortel. in theatr. Geogr.*
(*b*) *Victor, & Eutrop. cit.*

Sed Claudius Tiberius Mauros Prouinciales fecit: Domitius Nero Pontum, & Alpes Cottias. Galba, Otho, & Vitellius ventrem solum auxerunt. Vespasianus præter ædificia, & templa splendidè extructa, Parthos ad pacem coegit, Palæstinam, Ciliciam, Comagenem Prouincias fecit, & Iudæos quoque addidit. Domitianus de Dacis, Cattis, & Sarmatis triumphauit. Nerua nihil imperio superaddidit, quasi locum cessurus Traiano.

Traianus namque præ omnibus imperium auxit: Addidit enim ab Oriente Arabiam, Armeniam, Mesopotamiam, Assyriam, Persidem vsque ad Indiæ fines: à Septentrione Daciam, quæ complectitur Transiluaniam, Vallachiam, & Moldauiam: vnde benè inquit Eutropius, (a) *cum Romani Imperij, quod post Augustum defensum magis fuerat, quàm notabiliter ampliatum, fines longè, latèque diffudisse*: ab Oriente enim, elapso Euphrate, Tigrim attigit: à Septentrione, relicto Danubio, ad Istrum peruenit. In Asia ergo post Traianum tenuere Romani Colchidem, Iberiam, Albaniam, Pontum, Bosphorum, Cappadociam, Galatiam, Bythiniam, Armeniam, Syriam, Arabiam, Palæstinam, Ciliciam, Pamphyliam, Lydiam, & Minorem Asiam. In Africa Ægyptum, Cyrenaicam, Marmaricam, Getuliam, Nu-

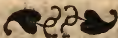
(a) *lib.* 8.

midiam, Mauritaniam, & Africam propriè dictam. In Europa Italiam, Hispanias, Gallias, Rethiam, Moricum, Germaniam, Illyricum, Macedoniam, Epirum, Græciam, Thraciam, Mesiam, Pannoniam, Daciam. Reges fœderati fuere multi; sicut etiam tributarij. Atque tàm vastum Mundi spatium spatio nouem dumtaxàt sęculorum vix completorum adepti sunt. Ideòque veriùs de Traiani, quàm de Augusti tempore dicere potuissent Halicarnasseus, Petronius, & Ammianus, vniuersum Orbem Romanis paruisse; vnde Ouidius (*a*) cecinit: *Gentibus est alijs tellus data limite certo, Romanæ spatium est Vrbis, & Orbis idem:* Id quod cum aliqua exceptione capiendum est: multa enim loca Romana arma non sentierunt, ea contemnentibus potiùs alto consilio Romanis. Quòd si tanti incrementi causam quæras, dabit Ammianus, *quia virtus*, inquiens, *conuenit, atque fortuna plerumque dissidentes, quarum si altera defuisset, ad perfectam non venerat summitatem.* Clariùs verò Sulpicia (*b*) ità canens, *Duo sunt, quibus extulit ingens Roma caput, virtus belli, & sapientia pacis.*

Administrabatur Occidentis Imperium à duobus Præfectis Prætorio, quorum vnus dicebatur Italiæ, alter Galliarum. Singuli tres habebant Dięceses, & suos insuper Vicarios.

(*a*) 2. *Fast.* (*b*) *In carm. Satyr.*

rios.Sub Præfecto Italiæ erant Diœceſes tres, Italiæ, Illyrici, & Africæ: Vicarij 4. Prouinciæ 29. Sub Præfecto Galliarum Diœceſes 3. Vicarij 3. Prouinciæ 29. Orientis Imperium à duobus etiam Præfectis regebatur, Orientis, & Illyrici. Sub primo Diœceſes 5. Aſiæ, Ponti,Orientis,Ægypti, & Thraciæ: Prouinciæ 49. Sub ſecundo Diœceſes duæ, Aſiæ, & Macedoniæ: Prouinciæ verò 11. Hæc fuit diuiſio ſub Theodoſio. Alia fuerat ſub Auguſto, qui Prouincias pacatas, præſidijſque non indigentes, in 12. diſtribuit Diœceſes, duas Proconſulares, decem Prętorias, vtraſque à Populo Romano regendas. Prouincias verò, quæ Præſidijs indigebant, in 14. Diœceſes diuiſit, & Cæſaris Prouincias appellauit: quarum Legatos, & Procuratores, Propraetoria quidem dignitate fulgentes,Rectores nuncupari iuſſit,qui exercitibus præeſſent, à quibus excubiæ in limitibus agerentur, quas Germani vocant Marchas, eorumque Præfectos Marchiones, vnde Marchionum titulus. De Legionibus præſidiarijs dicemus tom.3. Diſſert. de re Militari.

SE-

SECTIO VLTIMA.

De Romani Imperij Casu.

ROmana celſitudo poſtquam ad culmen ſub Traiano deuenerat, mole ſua, vt ait Liuius, fatiſcens, vrgere ad Occaſum cępit. Fateór etiam poſt Traianum nonnullos Imperatores Imperium protuliſſe, vt fecit Verus, Antoninus, Pertinax, Probus, Aurelianus, Conſtantius, Conſtantinus &c. (*a*) Attamen quoniam ſub aliorum dominatu multæ ob ſegnitiem Prouinciæ amiſſæ ſunt, hinc fateri iuremeritò poſſumus poſt Traianum ſenſim, & ſinè ſenſu Imperium occidiſſe. Nè tædio ſim, nolo, quas paſſa eſt Roma, iacturas ſingulatim narrare. Satis ſit cum Eutropio (*b*) adnotare, ***Adrianum Traiani gloriæ inuidentem Prouincias, quas Traianus addiderat in Oriente reliquiſſe, idemque facere conatum de Dacia ab amicis fuiſſe deterritum. Sub Licinio Germani Rauennam vſque peruenerunt. Sub Gallieno Dacia amiſſa eſt, Græcia, Macedonia, Pontus; Aſia vaſtata per Gothos, Pannonia à Sarmatis, Quadiſque populata; Germani vſque ad Hiſpanias penetrarunt: Parthi Meſopotamia occupata Syriam ceperunt.*** Poſt quæ idem Author

(*a*) *Eutrop. Vict. & Pater.* (*b*) *lib.8.*

thor concludit; *Itaùt iam desperatis rebus, & deleto penè Imper. Rom. consumptas Prouincias Posthumus reparauerit.*

Sed verò lenior hucusque inconstantis fortunæ lusus. Fatalem tragici Theatri scænam aperuit quintum à Partu Virginis sæculum: in qua Romani excidij fabula agi cœpta est: cuius prologum repræsentauit Alaricus Gothorum Rex. Hic enim anno Domini 409. imperante Honorio, & Theodosio Vrbem obsidione cingit, Styliconis vindicaturus necem, veriùs regnandi cupidine. (*a*) Romani, vt se obsidione absoluerent, 5000. auri libras, argenti 3000. Alarico persoluerunt, qui ab Vrbe statim discessit. Sed ecce secundò Vrbem obsidet, ex impulsu quodam, vt ipsemet fassus est, Numinis ad Vrbis excidium eum impellentis, (*b*) Magna inter hæc fames, impedita per Alaricum frumenti ex Africa transuectione, vt matres filiorum carnibus satiari coactæ sint: quare in Circensibus ludis ad nouum Imperatorem plebs clamauit, vt pretium imponeret Carni humanæ. Tandem anno Domini 410.V.C. 1162. Vrbem proditione cepit inter noctis tenebras. Honorius verò Rauennæ degens, audito nuncio, qui perditam Romam clamabat, de gallo quodam gallinaceo Roma nomine, quem summè charum habebat, id intellexit.

(*a*) *Zosim. l.5.* (*b*) *Zosim. & Socr. Annal.*

lexit. (*a*) Inter tot Alarici feras depopulationes id vnum commendandum, quòd per præconem edixerit, quotquot ad Basilicam D. Petri confugerent, vnà cum suis bonis immunitate gauisuros. (*b*) Quare cùm Barbari à quadam moniali sacram suppellectilem extorquerent, reponente illa eam esse D. Petri, relicta fuit; quo scito Alaricus iussit omnia ad Apostoli Templum reduci magna cum pompa, Hymnisque à virgine vnà cum Barbaris per viam decantatis. (*c*) Post hæc die tertio Alaricus præda onustus, Vrbe illibata relicta, lætus discedit, reliquam Italiam vastaturus. Sed anno sequenti apud Consentiam repentino morbo opprimitur. Post quem Ataulphus vxoris suæ frater Romam aggredi intentat, eamque Gothiam appellare: sed Barcinone interimitur.

Anno tamen 465. Gensericus Vuandalorum Rex Arianus ab Eudoxia Augusta accersitus, Romam capit, & diripit, tribus duntaxàt Basilicis parcens, Lateranensi, Vaticanæ, & Sancti Pauli, à S. Leone ità è cęlis admonitus. Post dies 14. Vrbe excedit, præda, & captiuis diues, inter quas Eudoxia cum filiabus.

Annus 475. Romano Imperio finem imposuit. Imperante enim Momyllo, (quem

F per

(*a*) *Ex comput. Varr.* (*b*) *Hieron. epist.16.* (*c*) *Cassiod. variar. l.12. c.20.*

per contemptum Auguſtulum appellabant) ij, qui pręcedẽtis Imperatoris, cui Nepoti nomen, partes ſectabantur, Odoacrem Herulorum Regem Romam aduocarunt, imperij faſcibus eidem conceſſis, Auguſtulo in Lucullanum Caſtellum propè Neapolim relegato. Sicque Occidentale Imperium ab Auguſto cœptum, deſijt in Auguſtulo, 12. ab V. C. ſæculo; iuxtà magni Varronis vaticinium, de quo Differt. præc: ſicut Imperium Orientis à Conſtantino inchoatum deſijt in Conſtantinulo. Mirè tamen enituit Odoacris modeſtia, qui tùm à nomine, tùm ab imperialibus indumentis abſtinuit, & res ſacras ſummè excoluit. Cùm verò R.Pont.electionem ſibi vſurpare tentaſſet, à Theodorico Gothorum Rege impetitur, tandemque, poſt pacem initam, ab eodem inter epulas proditoriè occiditur.

Theodoricus ergò, poſtquam Orientale Imperium fruſtrà affectaſſet, Romã inuadit anno 493. Regnum tamen optimè adminiſtrat, cui Caſſiodorus à ſecretis fuit. Catholicos, quamuis ipſe Arianus, honoribus cumulat: Miniſtrum ſibi charum, qui ex adulatione è Catholica Fide in Arianiſmum tranſierat, capite obtruncat, *Si*, inquiens, *infidelis fuiſti Deo, quantò magis eris Principi?* Poſtea verò mutato animo Ioannem Papam dirè vexat, Symmachum, & Boetium iugulat. At

non

non multò post, inter cęnandũ, ingentis piscis caput à Ministro appositum cernens, caput Symmachi minantis sibi aspicere visus, animam efflauit. Sufficitur ei Theodotus anno 534. Cui per ignauiam à suis interempto substituitur Vitiges è Dalmathia vocatus. Sed hic anno 537. à Bellisario Iustiniani Imperatoris Duce pellitur, Vrbis clauibus Constantinopolim missis. Reparat interim Bellisarius Vrbis mænia. Redit anno sequenti Vitiges: sed post varia certamina Bellisarij virtus enituit. Id non prætereundum, quòd tenentibus Suburbia Vrbis Gothis nullum passæ sint Basilicæ Apostolorum detrimentum.

Sed ecce anno 547. ex proditione Isaurorum post diram famem, cui sedandæ stercora adhibita, capitur iterùm à Totila Gothorum Rege Vrbs. At eodem anno à Bellisario expellitur, qui Vrbe munita regressum Gothum denuò repulit. Anno verò 550. secundò Vrbem obtinet Totila; sed post tres annos Narses à Iustiniano missus illum cum suo exercitu trucidauit; & paulò post Theiam etiam Gothum in Regem electum. Atque id non sinè B. V. ope, à qua Narses de opportuno certaminis tempore admonitus fuerat. Mansit tamen diù intra suas ruinas Roma tumulata, de quibus audiendæ sunt D. Gregorij Papæ querelæ, vt in Diss. sequ.

Poſt tot clades frui cœpit pace, ſeù potiùs pacis vmbra Vrbs. Quantumuis enim Longobardi anno 570. & iterùm 577. Romam inuaſerint, eam tamen non expugnauere, licèt præſidijs foret deſtituta, Apoſtolis ſcilicèt Petro, & Paulo eam tuentibus.

Anno tamen Domini 755. Aiſtulphus Longobardorum Rex fędifragus, & periurus, contra initas cum Pipino Francorum Rege conuentiones de Vrbe non moleſtanda, reſtituendiſque ablatis, poſt deuaſtatas Romanæ ditionis Ciuitates, Romam obſidione cingit, Sacra profanans, Imagines vrens, Euchariſtiam ſpernens, Sanctimoniales contaminans, omnia demùm ſuſdeque agens. Compellat Stephanus Papa Pipinum, qui cum exercitu in Italiam veniens Aiſtulphum Papiæ obſedit, nec veniam ei vmquam tribuit, quouſque Rauennæ Exarchatum, aliaque R. Pont. reſtituiſſet. Quibus à Pipino peractis, obijt abſque ſucceſſore Aiſtulphus in venatione percuſſus. Poſt eum Deſiderius ex R. P. Stephani munificentia Longobardiæ Regnum obtinet. Sed ingratus Princeps Romam veniens Stephanum malè habet, Clericos necat, Vrbemque cepiſſet, niſi Hadrianus Papa anathematum ictibus eum retardaſſet. Recuſans Deſiderius ablata reddere, bello oppetitur à Carolo Magno, à quo victus in Gallias ducitur. Poſt hæc Romam

mam adueniens Carolus anno 800. in Templo D. Petri à Leone Tertio Papa Imperialem coronam recipit acclamantibus omnibus: *Carolo, Augusto, Magno, Pacifico, Imperatori Romanorum &c.* Atque ità Romanum Imperium, quod etiam post Augustuli casum, inuectumque per Odoacrem Italiæ Regnum, in Oriente perseuerabat, in Occidentem translatum fuit. Succedentibus sæculis alias clades Vrbs passa est, quas missas facio, cum ad Ecclesiast. historiam potiùs spectent.

Vnum dumtaxàt curiosè adnoto, præcipua Vrbis excidia in quadam ferrea Romæ Porta prædicta, excisaque fuisse his literis: *PPP. SSS. RRR. FFF.* quas Beda Romæ contemplans, cum à quodam iuuene ità se illusum audiret, *quid aspicis Angliæ bos?* ità respondit, *confusionem vestram aspicio*, literasque statim sic declarauit: *Pater Patriæ perditus est; sapientia secum sublata est; ruet Regnum Romæ; ferro, flamma, fame.* Vnde *Venerabilis* nomen ei inditum. (*a*)

Syllabus Authorum.

DE hoc argumento nemo ex professo scripsit. Lipsius enim de magnitudine Romanorum multa tradidit, sed alio scopo.

(*a*) *Iul. Caius de antiq. Cantab. Acad. Rudolph. Reming. de Gest. Reg. Angl. Henr. Spelm. Gloss. Archæol.*

Bulengerus, & Pancirolus de Rom. Imper. pertractantes, nonnisi Imperij officia ipsi explicauere. Sparsim de Vrbis incrementis multa exarata sunt à quotquot Romanam historiam scriptis consignauerunt; ex quibus impigrè peruolutis præsens enchiridium concinnauimus. Romanorum præsertim certamina, & victorias floridè quidem Florus, vtinam pari cum legentium fructu: siccus enim vbique est, inque suis floribus meliora quandoque latent: quem tamen ex Rufo, Eutropio, Victore, & alijs supplendum, illustrandumque, & non semel etiam emendandum curaui: vt ità Romanorum sub Regibus, libera Republica, & sub Cæsaribus incrementa, & ruinas postremò ipsas, vnico oculi obtutu, eademque velùt in Orchestra repræsentatas, integrum sit vnicuique conspicere; quod nullus hùcusque præstiterat.

DISSERTATIO III.

De Vrbis Romæ Topographia.

POST vestigatam, ea, qua potuimus, solertia, Vrbis originem, incrementa, & casum, accurata eiusdem Topographica descriptio exaranda nunc est. Qua in re ipsosmet profectò Geographos imitabor; vt enim hi breuibus quibusdam lineis peramplas vrbes designant, ità & ego paucis verbis multos Romæ situs, varios mæniorum gyros, portas, montes, fontes, & si quæ sunt alia ad puram Topographiam spectantia complectar; ædificia enim, tùm sacra, tùm profana particularibus Dissertationibus describam. Videbitur cuiquam in argumento hoc, quo versamur, non multum noui posse in medium afferri, quòd operam hanc tot Scriptores fæliciter nauarint, Donatus imprimis, & Nardinus, à quibus pleraque etiam, quæ mihi inter meditandum obuenerant, præoccupata animaduerto. At verò non ità esse, Dissertationis ipse processus demonstrabit: multa enim superaddere nobis licuit: Nardinum quinimò, & Donatum sępiùs carpere; & quæ ab ipsis tradita sunt,

meliori fortaſſis ordine concinnare: vt enim Plinius aiebat, de magnis numquam ſatis.

Diximus iam Diſſert. prima Vrbem Romam à Romulo ſuper Palatino Monte, vbi nunc Farneſiani vernant Horti, aut funditùs extructam, aut ſupra antiqua rudera excitatam, non ſinè varijs ritibus ibidem ex Plutarcho (*a*) explicatis. Quadratam habuiſſe figuram præter Halicarnaſſeum, alioſque, ſitus ipſe Palatini Montis demonſtrat. Vnde errauit Plutarchus, (*b*) & cum eo Pater Donatus, (*c*) cum circularem figuram Vrbi attribuit. Decipitur Donatus ab ipſo Vrbis vocabulo, quod ab Orbe deriuatum exiſtimat; cum ab vrbo ſatis commodè duci poſſit, aratri curuaturam ſignificante, quo Vrbium circuitus deſignabantur.

Mœniorum Vrbis gyrum, eorumque deſignationis initium nemo expreſſiùs, breuiùſque delineauit, quàm Tacitus (*d*) his verbis: *Igitur à Foro Boario, vbi æneum Tauri ſimulachrum aſpicimus, quia id genus animalium aratro ſubditur, ſulcus deſignandi oppidi cæptus, vt magnam Herculis Aram complecteretur, inde, certis ſpatijs interiectis, lapides per ima Montis Palatini ad aram Conſi, tunc ad Curias veteres, tùm ad ſacellum Larium, Forumque Romanum.* Hæc Tacitus. Quòd ſi antiqua nomina cum recentibus

(*a*) *l.*1. (*b*) *In Romulo*. (*c*) *l.*1. *c.*2. *ſuæ Romæ*. (*d*) *Annal.*12.

bus concordentur, res confecta omninò erit. Forum Boarium propè Templum Sanctæ Anastasiæ situm fuisse infra dicam. Hinc igitur primus designandæ Vrbis sulcus inchoatus est. Plutarchus Comitium præfert, quem cum Tacito frigidè nititur concordare Nardinus; (*a*) at frustrà, cum Chæronensis iste in re Romana non semel hallucinatus sit. Herculis Ara non longè à Templo Sanctæ Anastasiæ ad radices Palatini sita erat. Inde ergo excurrebant mænia ad Aram vsque Consi, quæ propè primam Circi Maximi, nunc dicitur Cerchi, metam locabatur. (*b*) Atque hinc rursùs Curias veteres permeabant, quas in eo Palatini angulo, qui Templo D. Gregorij opponitur, extitisse, melior Antiquariorum pars sensit. A Curijs ad Sacellum Larium exporrigebantur, quod, vbi nunc arcus Titi, locatum fuisse, ex Solino colligitur. (*c*) Tandem verò ad Forum Romanum pertingebant inter Palatini, & Capitolini Montium crepidines, ibique desinebant ad Sanctæ Anastasiæ Templum, vnde incępisse dictum est. Nardinus paulò diuersum imponit męnijs finem, inter S. M. Liberatricis, & S. Laurentij in Miranda Ecclesias, vbi cum Plutarcho mæniorum initia locauerat: sed ipse viderit.

Hic fuit primus quadratæ Vrbis situs. Au-

(*a*) *l.* 1. *c.* 2. *suæ Romæ*. (*b*) *Tert. de spect.* (*c*) *c.* 2.

Aucto autem Ciuium numero, poſt Sabinorum præſertim cum Romanis ſocietatem, de qua Diſſert. prima, laxiori equidem ambitu Roma indiguit. Hinc adiectus ei Capitolinus Mons, quem additum opinatur Marlianus (*a*) à Romulo antequam cum Sabinis fœdus inijſſet. At fallitur, tùm quia ante eam vnionem tanta amplitudine opus minimè erat: tùm etiam quia poſt occupatum à Sabinis Capitolium, ſeruatam adhuc Vrbem dixit apud Liuium Romulus in ſupplici, quod ad Iouem fudit voto: Capitolinus ergo tùm extrà Vrbem erat; aliter eo à Sabinis occupato, ſeruatam Vrbem falsò iactaſſet Romulus. Nec inſtet Marlianus à Liuio, ante Sabinum bellum, Capitolinum Romæ Arcem appellari. Quid enim hinc? Arx Vrbis erat, at extrà Romam, & veluti Romæ antemurale. Stet ergo poſt Sabinum fœdus additum Capitolinum.

Gyrus verò huius auctæ Vrbis fuit à latere Capitolij tyberim verſus ſupra Forum illud, quod Montanarium dicunt, itaùt murus Circum Maximum complecteretur, è quo ad Conſtantini Arcum, & Coloſſæum: inde verò per viam, quam appellant *de' Pantani*, ad locum, qui dicitur *Macel de' Corui*; à quo tandem mænia ad alterum Capitolij extremum peruenirent. Ità Antiquarij penè omnes,

(*a*) *l.1. c.2. ſuæ Romæ.*

nes, vno excepto Nardino, cui tanta acceſſio minimè arridet; tùm quòd neceſſaria iis temporibus non foret: tùm quia ità Vrbs iterùm quadrata extitiſſet contra Halicarnaſſeum, qui, cum ait, *Veſtæ Templum extrà Romam quadratam Romuli fuiſſe*, declarare videtur ſemel tantùm in Palatino Monte Vrbem quadrata figura fuiſſe deſcriptam: tùm tandem quia ante Tarquinium Priſcum Circi Maximi loca à tyberi inundabantur, hinc Velabri nomine tota ea Regio appellabatur, vt ex titulo S. Georgij in Velabro liquet, eò quòd per ea loca inaquoſa velis, & nauibus vehi ſolerent; non ergo hinc mænia Vrbis excurrere poterant. Quare magis preſsè, ni dicam auarè, auctæ Vrbis ſitum definiens Nardinus ait, à Capitolio ſuper Velabri ripas mænia excurriſſe, & non procùl à Templo S. Theodori cum veteribus ex vna parte coiuiſſe, ex altera verò propè S. Martinæ Eccleſiam exporrecta, ad priſcos Palatinæ Vrbis muros terminaſſe. Qua in re ſicut Nardini ſubtilitatem commendo, ità eius auaritiam non probo. Media ergo ſtet via, & ex vna parte, quæ tyberim reſpicit, Vrbis gyrus cum Nardino reſtringatur, Velabri equidem palude eam amplitudinem vetante: ex altera verò cum reliquis Antiquarijs mænia, proùt deſcripſimus, amplientur. Neque verò inutilis; ſicut ait Nardinus, ea laxitas fuiſſet:

Sabinorum enim acceffio non tàm modica, vt fibi videtur, exiftimanda eft, & maius indies fperabatur auctarium, tùm ob Afyli adinuentum, tùm etiam ob Vrbis famam poft deuictos Sabinos longè, latèque propagatam; vnde alios finitimos Romam confluxuros in votis erat. Ad illud de Vrbe quadrata paucis dico, Halicarnaffeum nobis non aduerfari, imò potiùs fauere; non enim abfolutè ait *Veftæ Templum extrà Romam quadratam fuiffe*, fed *extrà Romam quadratam Romuli*, quæ appendix fatis, nifi fallor, indicat alteram Romam quadratam poft Sabinorum vnionem fuiffe, aliter enim fuperuacanea ea appendix foret. Præterquamquòd reftrictis circa Velabrum muris omnis quadraturæ metus eliminatur.

Præter Capitolinum additum etiam fuiffe à Romulo, & Tito Tatio Quirinalem fentit Strabo, imò Halicarnaffeus etiam Cælium. Verùm quoniam Liuius, & Tacitus oppofitum teftantur, hinc, vt vterque cum primis reconcilietur, dici poteft fub Romulo, & Tatio, aucto populo, Quirinalem, & Cælium tamquam Suburbia habitari incępiffe, non tamen fuiffe męnibus claufos; id quod ipfe Halicarnaffeus, nifi fallor, explicare videtur. (*a*)

Numa, qui Romulo fucceffit, Religioni in-

(*a*) *lib.* 1.

intentus, nihil Vrbi adiecit, ad summum vero Quirinalis partem, sicut innuere videtur Halicarnasseus. Ancus Martius Auentinum addidit, & Ianiculum à Latinis, & Sabinis inhabitandum: vtrumque verò montem Sublicio Ponte coniunxit, additis etiam in locis planis inter vtrumque collem Fossis, Quiritium dictis, ad Vrbis tutamen. Tarquinius Priscus nobilem è quadratis lapidibus Aggerem inchoauit. Seruius Tullius Quirinalem integrum, Viminalem, & Esquilinum muris cinxit, Fossis, & Aggere. Tarquinius tandem Superbus ab Orientali plaga Vrbem muniuit, Aggerem etiam Tarquinij compleuit, vlteriori tamen murorum dilatationi parcens. De his aggeribus, & fossis dicetur infrà. Singularum additionum situs, & gyros describere, sicut operosum nimis esset, ità & inutile, quia incertum. Id pro rato habeatur, Vrbis mænia per imas eius montis, qui Vrbi adijciendus erat, radices ducta fuisse. Muris dumtaxàt à Seruio Tullio dilatatis insistemus, quippe qui præ magnitudine sua accuratiorem obseruationem merentur.

SE-

SECTIO PRIMA.

De Seruij Tullij mænibus.

CIrca autem huius Regis muros tria ſcitu digna veſtigari poſſunt. Primò eorum amplitudo. Secundò ſitus, circuituſque. Tertiò tandem vtrùm ad Aureliani vſque tempora immutati omninò quoad ſitum permanſerint, itaùt Seruium inter, & Aurelianum nemo mæniorum gyrum ampliauerit. Ex his autem tribus dubijs poſtremum primo loco examinabimus, ordine inuerſo quidem, at non inutili; niſi enim ſeriò ſtabiliuerimus Seruij Tullij muros illibatos ad Aurelianum vſque manſiſſe, iam nuſquam authorum mens, qui hoc de argumento ſcripſerunt, innoteſcet: etenim ſi poſt Seruium ampliati fuiſſent ante Aurelianum muri, de quibus, aut qua ſub variatione authores loquutos diuinabimur?

Quoad hanc verò controuerſiam diſcordantes animaduerto Antiquariorum opiniones. Marlianus ſiquidem, Panuinius, & quotquot Topographiam Vrbis concinnarunt, nouiſſimè autem omnium P. Donatus, (a) ampliatos contendunt poſt Seruium Romæ mu-

(a) l.1. c.12. &c.

muros à Sylla primùm, deinde à Iulio Cæsare, mox ab Augusto, Claudio, Nerone, & Traiano. Nardinus (a) è contrà ad Aureliani vsque tempora eosdem situ inuariatos totis lacertis tuetur. Innititur Donatus Tacito, Dioni, & Vopisco, qui auctum aiunt à Sylla, alijsque supra enarratis Vrbis Pomerium. Affert in sui patrocinium Nardinus Halicarnassei textum, qui perspicuè negat prolatos vlteriùs post Seruium Vrbis muros. Fateor sanè in hac difficultate mihi pluriès aquam hæsisse, diùque anxium consuluisse multos, plures perlegisse. Tandem verò vicit debita in Halicarnasseum, seù potiùs in veritatem ipsam, veneratio. Quapropter in fauorem Nardini ità lubet contra P. Donatum ratiocinari. Inficiatur Halicarnasseus dilatata post Seruium mœnia Romæ, verbis equidem non obscuris, nullamque ferentibus tergiuersationem, ità enim loquitur. (b) *Hic (Seruius) Regum postremus Vrbis circuitum protulit. Vlteriùs postea non transijt murus Ciuitatis, vetantibus, vt dicunt, Religionibus*, aut sicut alij legunt, *Deo id non permittente*. Quis autem sibi effinxerit adeò veracem rerum Romanarum scriptorem decipere alios voluisse in re, quæ vel ipso oculo falsitatis prodi potuisset; aut ipsum esse deceptum, qui sub Augusto, nec procul à Sylla vixit, scripsit-

(a) l.1.c.4. & 5. (b) l.4.

ſitque? Ex altera verò parte Authores à Donato allati nunquam de mænijs Vrbis loquuti ſunt, ſed ſolùm de Pomerio, quæ duo quàm longè inter ſe differant, mox oſtendemus. Ex quibus ſic concludere licet. Cùm pro męniorum Seruij inuariatione cordatiſſimum teſtem, eumque clarum, habeamus; pro eorundem verò dilatatione nonniſi teſtes ambigui, & cum æquiuocatione loquuti occurrant, æquum, iuſtumque eſt, vt, iuxtà ſanioris prudentiæ leges, in priorem controuerſiæ partem lancem inclinemus. Quòd ſi Scriptores à Donato relati ampliatos poſt Seruium muros Vrbis vel ſemel innuiſſent, vtique res æquilibrium obtineret: at ipſi Pomerij dumtaxàt prolati meminerunt, męnibus nec nominatis quidem. Vnde mirari ſubit Patrem Donatum tanta cum fiducia dixiſſe, ſe magis Tacito, & Dioni credere, quàm Halicarnaſſeo, perindè ac ſi vtrique ſub eadem loquendi perſpicuitate ſcripſiſſent.

Huic rationi, quæ mihi demonſtratiua eſt, altera non minùs robuſta accedit, ab ipſa autopſia petita: quòd ſcilicèt priſca veſtigia contemplanti nulla alia occurrant prolatorum mæniorum indicia Seruium inter, & Aurelianum; quæ vtique aliquibus ſaltem in locis apparerent, ſicut murorum Seruij Tullij, proùt ab Halicarnaſſeo deſcripti ſunt,

rudera

rudera adhuc cernuntur. Ad hæc: si Augusti temporibus Seruij murus ampliatū dicamus, iam ineptè à Varrone porta Carmentalis ad radices Capitolij reponeretur; inutilis enim remansisset ea porta, si mænia vlterius fuissent ea ex parte protracta: sicut Aureliani tempore inter inutiles à Victore, & Rufo recensetur. Agmen claudat idem Halicarnasseus, sub quo certamen hocce auspicati sumus. Eximius enim hic Author (a) Vrbis terminos suo æuo extantes describens ait: *Terminari eam abruptis collium, Aggere Tarquinij, & tyberi*: qui fines ijdem omninò sunt cum ijs, quos Seruius præscripserat, cum *septem colles*, vt idem loquitur Halicarnasseus, *muro cinxit*. Vbi ergo vel leue quidem vestigium, aut vmbra saltem aliarum Syllæ, vel Augusti ampliationum? Ex quibus perspicuè liquet pluribus parasangis à veritate aberrasse Marlianum, Panuinium, Fabricium, Donatum, aliosque, qui Romæ muros Reipublicę tempore ad locum vsque, vbi nunc Pons Sixtus visitur, pertigisse ab vna parte aiunt, ex altera verò versus portam Collinam, & Viminalem: longissimè verò omnium Lipsium, qui ab Augusto Campum Martium Vrbi inclusum somniauit: quod quibus coniecturis innixi Authores isti protulerint, non video, contra Hali-

G car-

(a) lib. 9. & l. 4.

carnaſſeum, ratiocinium, & oculum ipſum.

Satisfaciendum nunc eſt Antiquarijs oppoſitum ſentientibus. Cumque ipſi ſolùm innitantur Tacito, Dioni, & Vopiſco, qui dilatatum aiunt à Sylla, alijſque nonnullis Pomerium, huiuſce vocis enucleationi nobis inſiſtendum erit. Pomerium ergo à Liuio, (*a*) alijſque deſcribitur, *locus quidam ſacer poſt mœnia, & ponè mœnia*: à Feſto appellatur *proſimurium, ideſt locus muro proximus, muros enim meros priſci appellabant*. Controuertitur inter eruditos, intrànè, vel extrà Vrbem, an vtrobique fuerit Pomerium? Sed nodum hunce Feſtus ipſe ſatis feſtinus diſſoluit, qui ex Antiſtio, & Catone ait, *dictum fuiſſe Pomerium veluti poſt muros, ideſt retrò, & intra muros*. Idem colligi aliquo modo videtur ex Liuio, qui de Pomerio ait, *Eſt circa murum locus, quem in condendis Vrbibus, qua murum ducturi erant, certis terminis conſecrabant, vt neque interiore parte ædificia menibus continuarentur*; ſed quia protinùs addit, *& extrinſecùs aliquid pateret Soli*, hinc meritò Andreas Dacerius in notis ad Feſtum dixit Liuium oppoſitæ parti fauere. Idem habetur apud Plutarchum in Marcello, & Gellium, (*b*) qui ait: *Pomerium finem facere Vrbani auſpicij*; itaque intra Vrbem erat. Multa alia ad hanc rem opportuna videantur apud Dacerium citatum.

Erat

(*a*) *l.* 1. (*b*) *l.* 13. *c.* 14.

Erat ergo Pomerium locus sacer inter mænia,& ædificia Vrbis, vbi Augures ritu Etrusco auguria è Cęlo pro Vrbis columitate captabant. Pomerium Pontificale proprium erat Pontificum. In Pomerio tanquam loco summè sacro *Fas non erat serere, nec habitare, proindeque ædificia mænibus non continuabantur,* vt ait Liuius. Huiusce loci designandi, consecrandique curam Auguribus committebant, *qui libros de Auspicijs scripserunt*, vt ait Gellius. Terminabatur varijs lapidibus, qui dicebantur Cippi Pomerij, quorum plures affert Gruterus, & Boissardus; (*a*) Romæque nonnulli visuntur, vbi nomen adnotatum eius, qui Pomerium dilatabat. Huiuś verò dilatandi ius ijs solùm concedebatur, qui Pop. Rom. agro de hostibus capto auxissent. Cùm autem dilataretur, Augures hæc verba præire solebant apud Festum: *Dij tutelares Vrbis Pomerium hoc, nè minus, maiusque faxitis, sed ijs, quibus terminatum è Regionibus effereatis*. Primum Romæ Pomerium intra muros Vrbis quadratæ Palatini fuit, quæ Vrbs sacra inde appellatur, Etruscis illis cæremonijs designata, de quibus Differt. prima. Dilatatum postea ante Seruium Tullium Pomerium non legimus; Halicarnasseus enim solùm Seruij, & Syllæ meminit: post Syllam dilatauit Cæsar, alijque, quorum

(*a*) *Antiquit. l. 3.*

supra meminimus. Quò verò ab ipsis fuerit prolatum, hùcusque ignoramus, si vnus excipiatur Auentinus, ad quem Pomerium protulisse Claudium narrat Tacitus, (a) addens insuper suo tempore huius dilatationis terminos adhùc apparuisse: vtinam aliarum etiam extitissent vestigia; sic enim multæ perplexitates hac de re nos minimè vexarent.

Explicato in hunc modum Pomerio, ostendit clarè Nardinus Pomerii dilatationem diuersam ab ampliatione mœniorũ fuisse; tùm quia Liuius postquam de mænibus à Seruio ampliatis disseruit, tamquam de re omninò alia addit; *Item Pomerium profert*: tùm quia Auentinus ab Anco Martio Romæ adiectus fuerat, & tamen extrà Pomerium fuisse ad Claudium vsque vulgò asseritur, cuius causam addit Festus citatus, *quòd in eo maleominata auspicia captauerit Rhemus, auesque irritas habuerit*, vt nos Dissert. 1. En ergo ampliatos Vrbis muros Pomerio intacto. Tùm tandem quia de Aureliano ait Vopiscus in eius vita, *protulisse Vrbis mænia, Pomerium verò non tunc, sed postea*; licèt non desint, qui numquam hoc ab eo dilatatum afferant, cum Imperium ipse non propagauerit, sed potiùs incuriosè arctauerit: Ex quibus concludit Nardinus, protulisse quidem Syllam, aliosque Po-

(a) 12. *ann.*

Pomerium, at non mẹnia: deceptum verò Donatum, cum Pomerij dilatationem pro ampliatione murorum accepit, fortaſſe, quòd Etruſci vtramque vt plurimùm coniungerent.

Iſthæc ſunt, quæ Nardinus ingenioſè non minùs, quàm ſenſatè adducit. Nonnulla tamen in defenſionem Patris Donati meditatus ſum, quæ vtrique quamtumuis omiſſa, non ſunt tamen paruipendenda, & magnam afferre poſſunt his tenebris lucem. Relictis itaque alijs, huic vni inſiſto: percipi ſcilicèt non poſſe ampliatum à Sylla, alijſque Pomerium, mẹnibus vnà non ampliatis. Duplici enim modo id confingi valet: vel quòd Pomerium extrà muros proferretur; at hoc abſonum omninò eſt, cum Pomerium, vt ſupra adnotauimus, *ponè mẹnia*, & non longè à mẹnijs eſſe poſcat: vel alter excogitari poteſt modus, quem mihi eruditiſſimus Raphael Fabrettus gloriæ, & immortalitatis verè Faber, indicauit, vt ſcilicèt antiquum Vrbis quadratæ Pomerium à Seruio primùm ad aliquem è ſeptem Collibus productum fuerit, cùm antea ſoli Palatino inſtitiſſet; à Sylla poſtea ad alium Collem ſit prolatum, ad alium à Cæſare, atque ità deinceps, ſemper tamen intra Seruij Tullij murum.

Non negauerim ſyſtema hoc clariſſimi Fabretti apprimè eſſe veritati conforme. Vt

tamen res nitidior appareat, sic lubet contra illud ratiocinari, ostendendo Seruium Tullium, cum septes Colles muro cinxit, Pomerium pariter circa eos, & quidem omnes, protulisse. Quod, si demonstrauero, illud à me in defensionem Patris Donati effectum erit, vt cum pro certo habeamus Syllam, Cæsarem, aliosque Pomerium produxisse, necessarium sit, vt nouum murorum gyrum ab ijsdem excitatum dicamus, circa quos Pomerium protulerint, cum intra Seruij muros proferendi Pomerij locus non adesset. Illud verò duplici via ostenderem, ab authoritate vna, altera à coniectura. Hæc sit, quòd cum Scriptores Auentinum aiunt ad Claudium vsque extrà Pomerium mansisse, tanquam rem nouam, atque insolentem id referant, causam tribuentes infaustis auspicijs à Rhemo captatis. Ex quo deduci videtur reliquos sex Colles intra Pomerium extitisse: si enim istorum nonnulli etiam extrà fuissent, quid mirum, aut nouum, quod Auentinus suo caruerit Pomerio? Authoritatem suppeditat Liuius loco citato sic inquiens: *in Vrbis incremento semper quantum mœnia processura erant, tantum termini hi consecrati proferebantur*. Itaque si tempore Seruii mœnia vltra processerant, septemque Colles concluserant, termini etiam consecrati, idest Pomerium, illùc fuere prolati, vno excepto Auen-

tino

tino ob auſpiciorum Rhemi infauſtitatem. Ex quibus inferre poſſet Donatus, Syllam, Cæſarem, &c. cum Pomerium dilatarunt, dilatauiſſe & mœnia. Cui videtur non obſcurè annuere Tacitus ſupra laudatus, qui de Pomerio ab Auguſto ampliato ait: *ijs, qui protulere Imperium, etiam terminos Vrbis propagare datur*. Vbi manifeſtiſſimè Tacitus cum Imperij propagatione, & dilatatione Pomerij, Vrbis etiam, tamquam imperij capitis, ampliationem coniungit. Hæc ſunt, quæ ex rudi mea Minerua prolixiùs fortaſſe, quàm meum ferat inſtitutum, excogitaui: nec abs re, cum argumentum hoc à nemine fuerit luculenter pertractatum.

Verùmenimuerò his coniecturis deſerendus minimè eſt Halicarnaſſeus noſter, qui ſatis clarè teſtatur ampliatum fuiſſe poſt Seruium Vrbis Pomerium intactis tamen mœnibus. Quare Liuius, & Tacitus in hac parte poſthabendi ſunt Halicarnaſſeo: cùm hic loquutus ſit de facto, illi verò de iure, vt cum Iuriſtis loquar; ſeù clariùs, illi, id quod vt plurimùm ab Etruſcis fieri ſoleret, & fieri ritè poſſet, indicauerint, (poterat enim ſanè prolatis mœnibus Pomerium ipſum vnà proferri) at Halicarnaſſeus illud indicarit, quod factum eſt. Quòd verò Authores de ſolo Auentino ſignanter ſcripſerint extrà Pomerium permanſiſſe, ideò fuit, quia hic ſolus

totus extrà Pomerium manſit, cum alij ſex Colles parte aliqua Pomerij prædití fuerint; non erant enim *maleominati*, vt ait Feſtus.

Tranſeamus iam ad ſecundam difficultatém de ſitu mœniorum Seruij Tullij. Qua in re non valdè mihi, nec diù laborandum, quantumuis Antiquarios ſatis anxios, atque hæſitantes comperiam. Eleuat enim nos ab hoc onere Halicarnaſſeus, qui Vrbis ambitum (de Vrbe Seruij intelligit, quam immutatam vſque ad Aurelianum oſtendimus) deſcribens ait *abruptis Collium, Aggere Tarquinij, & tyberi terminatam*; id quod etiam Plinius (a) non abſimili loquendi forma teſtatur, necnon Strabo, & Author de viris illuſtribus in Seruio. Si itaque Halicarnaſſei facula manu apprehenſa pręfatos ſitus luſtrauerimus, iam abſque tricis, & ambagibus, Seruij Tullij muros compertos, perſpectoſque habebimus. Relictis ergo Fabricio, Marliano, Panuinio, Donato, Nardino, & Antiquarijs omnibus, qui, quòd pro lubitu rem hanc confecerint, in turpes errores lapſi ſunt, tutò, & expeditè, Halicarnaſſeo præeunte, modico itinere antiquam Vrbem perluſtrabimus.

Exordium autem itineris noſtri ab ea ducimus Capitolini Montis parte, quæ ad Quirinalem Montem vergit, vnum ſcilicèt ex illis

(a) *l.3.c.5.*

illis, quos Seruius muro circumdedit. A radicibus ergo Capitolij mœnia per locum, qui vulgò dicitur, *Macel de' Corui*, ad crepidines Quirinales, hodiè *Monte Bagnanapoli*, ascendebant: hinc per Hortos Columnensium, & Pontificios ad Barberinorum Ædes: inde verò ad Hortos B. Mariæ de Victoria, & ad Villam Mandosiam, non procùl à Porta Salaria, à qua abrupta incipiunt in lenem planitiem commutari. Quòd verò hùc mœnia Seruij pertigerint, indicio est muri residuum è quadratis lapidibus Sanctæ Susannæ Templum, & Barberinos hortos inter, quem Seruij fuisse non insulsè suspicatur Nardinus. (*a*) Ad Villam Mandosiam Aggeri Seruij Tullij mœnia ipsa nectebantur; cum Halicarnasseus Aggerem Seruij inter Collinam, & Esquilinam portas constituat; Collinam verò eandem cum Salaria, sed magis Villæ Mandosiæ proximam, infra ostendam. Ab hac itaque Villa ad dexteram flectendo per vineas PP. Carthusianorum muri Vrbis vnà cum Aggere excurrebant, cuius vestigia in prædictis vineis adhùc supersunt. Hinc per Perettinam Villam, vbi rudera Aggeris quædã extant, ad Portam vsque Esquilinam, quam ante Ecclesiam S. Eusebij sitam fuisse infrà demonstrabo. Vnde falsus est Nardinus, cum prisca Seruij mœnia, & Aggerem eo-

(*a*) *l.1.c.7.*

eodem ductu murorum, quo nunc, ad Portam S. Laurentij perducit: tàm amplus enim gyrus ab Aggeris ipsius reliquijs, ruderibusque minimè indicatur. Nec quemquam decipiant portiones illæ murorum è quadrato lapide, quæ post Castrum Prætorium versùs S. Laurentij Portam euntibus occurrunt, cùm enim sint tumultuarij operis, ad refectiones potiùs, quàm ad Seruij Aggerem pertinuisse existimandæ sunt.

Nardinus ipse mœnia Vrbis à Porta S. Laurentij ad Maiorem vsque vnà cum altero Aggere Tarquinij Superbi profert. Hunc verò ab Aggere Seruij diuersum fuisse demonstrare se putat (*a*) authoritate Liuij, (*b*) & Halicarnassei, (*c*) quorum ille, *Seruium*, ait, *Aggere Vrbem circumdedisse*, hic verò de Tarquinio dicit, *partem Vrbis cinxisse Aggere*: Strabo (*d*) etiam de Aggere loquens, in numero semper plurali, *fecerunt*, inquit, *& constituerunt*. Porta tandem inter Aggeres vocata binos eos fuisse conuincit. Verùm loca allata solùm suadent vnum, eundemque Aggerem à Seruio inchoatum, Tarquinium perfecisse: id quod eruditissimus Fabrettus (*e*) ex ipsamet Græca Halicarnassei phrasi mala fide à Nardino exposita deducit. Adderem ego idipsum clarè indicasse Strabonem cum

Agge-

(*a*) *l.4. c.2.* (*b*) *l.1.* (*c*) *l.4.* (*d*) *l.5.* (*e*) *De Aquæduct. Diss.3. n.254.*

Aggerem in singulari nominans, *fecerunt*, inquit, *& constituerunt* in plurali, perindè ac si diceret eundemmet Aggerem à pluribus factum. Vndè mirum sit Strabonem à Nardino in sui fauorem adduci; Strabo enim Nardinum iugulat, cum, postquam vnius dumtaxàt Aggeris *sex circiter stadiorum* meminisset, concludit, *huiusmodi est Romæ munitio*, quibus verbis omne aliud munimen excludit. Illud de porta inter Aggeres ingeniosè conciliauit Fabrettus, Viminalem intelligens, quam Strabo *sub medio fuisse Aggere* asseruit.

Relicto ergo cum suo duplici Aggere Nardino, mœnium cursum prosequimur ab Ecclesia S. Eusebij per viam Sanctæ Crucis, cis tamen hoc Templum, ad Portam Cælimontanam, hodiè S. Ioannis; itaùt extrà muros relinqueretur tota illa planities, vbi nunc Villa Cultella, Templum S. Crucis, & Ecclesia S. Bibianæ; contra Nardinum, qui priscos muros cum ijs, qui extant, à Porta S. Laurentij vsque ad Cælimontanam confundit, tàm amplam planitiem mœnibus includendo, apertè contra Halicarnasseum, qui ait, *per abrupta Collium* prisca mœnia excu rrisse. A Porta S. Ioannis producebatur murus ad Arcum vsque illum, per quem nunc aqua Crabra, vulgò *la Marrana*, Romam ingreditur. Hinc ad dexteram flectendo per Cęlij

Mon-

Montis iuga, quibus Matthæiorum horti terminantur, ad Auentinum Montem pertingebant. Atque hìc toto Cęlo iterùm aberrauit Nardinus, cum, licèt non finè hæsitatione, ad Portam Latinam, & alteram S. Sebaſtiani protulit mœnia; quis enim capiat totam illam planitiem, quæ prædictas Portas, Templumque S. Xyſti interiacet, muro Vrbis clauſam, contra Halicarnaſſei fidem? Prætcrquamquòd ibidem non pauca ſepulchra ſe vidiſſe teſtatur Ligorius, quæ certè extrà Vrbem eſſe debuerunt: quibus adde lapidem milliarium graphicè demonſtrantem Portam Capenam nunc S. Sebaſtiani ad S.Xyſti Ædem locandam eſſe, vt infrà.

Mœnia igitur, poſt Cęlium circumductum, Auentinum amplectendo, per imas eius radices ad Portam S. Pauli, vel paulò cis, perlata, ad dexteram flectendo versùs Aggerem Pauli Tertij, & Arcum S. Lazari, in angulo, cui Eccleſia Prioratus, aliàs S. M. Auentinæ imminet, omninò deſinabant: ibi enim tyberis ipſe mœnium munere, iuxtà Halicarnaſſeum, fungebatur: deſijſſe verò hìc, inditio eſt lateritius Arcus, ſicut & proximus in Auentini crepidine murus è quadrato lapide vetuſtus, qui iampridem viſebatur. Tyberis ripa emenſa, inter Pontem *Rotto*, alterumue *di quattro Capi*, (vbi muri portio è quadrato lapide adhùc proſtat) aſ-

ſur-

surgens illicò murus,& ad dexteram flectens, iuga illa, quæ Monasterio Turris Speculorum imminent (crediderim hanc Tarpeiam rupem fuisse) conscendebat: indè ad Aræceli schalas, iterùmque ad Macellum Coruorum, vndè itineris nostri initia sumpsimus. Hic est germanus mœnium Seruij Tullij gyrus iuxtà Halicarnassei, Plinij, & Strabonis itinerarium.

Remanet nunc postrema difficultas circa eorundem mœnium magnitudinem. Quam determinare operosum minimè foret; descripto enim eorum circuitu, integrum cuique esset illum mensorijs machinis ad calculum deferre. Sed ecce Plinius (*a*) nouam obscuritatem nobis suffundit inquiens: *mœnia eius collegere ambitu Imperatoribus, Censoribusque Vespasianis anno* 828. *pass.XIII. M. CC.* Alia,quæ addit,verba, infrà dilucidabo. Ex Plinio ergo mœnia Seruij, XIII. milliaribus procurrebant. Loqui autem de Seruij mœnibus Plinium, indè liquet, quòd ante Aurelianum, qui longè post Plinium vixit, Seruij murum intactum remansisse ostensum sit. Hac non contentus magnitudine Lipsius, (*b*) & cum eo Cluuerius (*c*) numerum XIII. qui in Plinij libris legitur, tamquam corruptum sic reformat: *Mœnia collegere ambitu XXIII. M.* Hoc additamento nec etiam ex-

(*a*) *l.3.c.5.* (*b*) *De magn.Rom.l.3.c.2.* (*c*) *Ital.l.3.c.2.*

expletus Isaac Vossius legit (*a*) *pass. XXX. M.* quam vocat *constantem veterum librorum scripturam*; & posteà addit, *nisi quod & in vulgatis, & in longè pluribus manu exaratis codicibus non XXX., sed verò XIII.millia, & CC. insuper exhibeantur passus*. Quod verum vtique est,nam Donatus testatur septem se Vaticanę Bibliothecæ Codices vidisse, è quibus vnus vetustissimus, omnes verò habere XIII. M. Quam varietatem Vossius Scriptorum imperitię adscribit,qui Plinij exemplaria deprauarunt, Theodosij præsertim tempore, qui proindè anno 15.regni sui nouas Orbis mensuras conquiri curauit.

In tanta eruditorum hominum licentia, qui ampliandæ Vrbis libidine tot monstra ediderunt,quid dicam? Si Vrbem imminuero, Vrbis gloriæ videbor cuiquam inuidisse: si tàm mostrosè eamdem expatiari sinam, Veritatis fronti turpem imprimi næuum patiar. At præualeat, inter hæc, veritatis studium, & tàm insolens Vrbis magnitudo decurtetur. Quare putauerim, si corrigendus sit Plinij numerus, prima nota tantillum variata,pro XIII. M. reponendum esse VIII.M. Quam cogitationem, quæ nullo mihi duce subuenerat, non sinè oblectatione comperij ab erudito Fabretto, (*b*) præoccupatam, sicut mihi iampridem ostendit Marcellus Seuerolius

(*a*) *De Rom. magn. c.1.* (*b*) *Num.261.*

lius eruditione non minùs,ac ingenio, quàm dignitate Illustrissimus, cuius singulari erga me humanitati debeo, si quid in hisce studijs vmquam profeci. Quòd si descriptum supra mœnium Seruij gyrum quis seriò metiatur, octo illum milliaria non excedere obseruabit. Et sanè si nunc Romæ circuitus quatuordecim vix attingit milliaria, quamtumuis Campum Martium, Collem Hortulorum, Montem Testaceum, Vaticanum &c. comprehendat, quis reformidet asserere Seruij gyrum, additamenta hæc excludentem, longè angustiorem fuisse?

Rationes, quæ Lipsij emendationem promouerunt, sunt, quòd Halicarnasseus (*a*) Romam dixerit non minorem Athenis: Athenarum verò ambitus colligitur ex Aristide, (*b*) qui ait itineris diurni latitudinem habuisse; & Thucidide, (*c*) qui Athenis stadia tribuit 178. imò Dio Chrystomus (*d*) 200. tùm quia Plutarchus (*e*) Athenas comparat Syracusis, quæ ex Strabone (*f*) stadia complectebantur 180. quæ omnia ferè milliaria 23. conficiunt.

Sed hæc argumenta modicum habent roboris, nam Aristides, & Strabo cum Athenis, & Syracusis allatam superiùs amplitudinem tribuunt, verbum addunt, *olim*, vt indicent

(*a*) *l.4.* (*b*) *Orat.Panathen.* (*c*) *l.2.* (*d*) *Orat.de Tyrann.* (*e*) *In Nicia.* (*f*) *l.6.*

cent suo tempore imminutam fuisse: at verò Halicarnasseus cum Vrbem Athenis comparauit, Athenas proût suo tempore imminutæ prostabant, considerauit. His adde Thucididem Athenarum gyro comprehendisse etiam Murum Phalaricum, Piræum, Longum Murum, & Munychiam Athenarum Suburbia, quæ ab Athenis diuersa fuisse Ptolemæus (*a*) indicat, cum Athenas inter mediterraneas reponit Vrbes, Piræum verò, & Munychiam inter maritima loca recenset. Clarissimè omnium Plinius (*b*) ait: *Piræus, & Phalera V. M. pass. muro recedentibus Athenis iuncti*. Vt stet ergo Halicarnassei comparatio, sicut Romam ipse neglectis Suburbijs accepit, ità Athenæ sinè Suburbijs capiendæ sunt, quarum circuitum ex Strabone colligitur fuisse milliariorum 9. circiter, quæ mensura adamussim congruit Plinij loco à nobis supra emendato, milliarium scilicèt 8. Quòd si hæc emendatio cuiquam displiceat vulgatæ lectionis tenaciori, dici rursùs poterit, aut Plinium in mensura deceptum, non satis perspicuè apparētibus Vrbis mœnibus, ab ædificijs quippe omninò occupatis, vt testatur Halicarnasseus: (*c*) aut Turrium exporrectiones, & peculiares Capitolij muros in allata mensura ipsum comprehendisse.

Superest Vossij commentum, qui Vrbem no-

(*a*) *Tab. 10. Europæ*. (*b*) *l. 3. c. 7.* (*c*) *l. 3.*

nostram supra quàm ab alijs effectum sit, ampliauit, ex Plinij textu malè à se intellecto. Ait citato loco Plinius, (a) *Eiusdem spatij mensura currente à milliario in capite Romani Fori constituto ad singulas portas efficit pass. per directum XXX. M. DCC. LXV. ad extrema verò tectorū cum Castris Prætorijs ab eodem milliario per vicos omnium viarum mensura colligit paulò amplius septuaginta millia passuum*. Super quo Plinij loco mirum est quam ingentem machinam, dicam fortasse meliùs, speciosum somnium extulerit Vossius. Cogitaui deliria hæc cachinnis potiùs excipere, quàm seriò euertere. Verùm cùm animaduerterim Vossium à nemine hùcusque, quòd sciam, impugnatum, suaque cęteroqui molimina; ni vera, ingeniosa saltem esse, lubet his fabellis paulisper immorari.

Ergò fingit Vossius (b) milliarium Lapidem (situs erat hic in capite Romani Fori non longè à tyberi, ad eumque omnes Italiæ vias terminasse creditur) veluti centrum fuisse, circa quod Romana mœnia semicirculi figura percurrerent, cuius semicirculi chorda, seù potiùs diameter, foret tyberis, quippè qui à lapide milliario, quem centrum ipse constituerat, non longè distabat. Hæmicycli hanc figuram Vrbi iamdudùm à Fabio Pictore traditam ait Vossius. Semi-

H cir-

(a) *l.* 3. *c.* 5. (b) *De magn. Rom. c.* 1. & 3.

circuli huius diametrum vult ipſe millia paſ- ſuum comprehendiſſe 20. itaùt à lapide milliario tamquam centro ad ſingulas portas, æquali interuallo, (quod proprium circuli eſt) diſtantia foret milliariorum 10. qui numerus erat huius imaginarij Circuli ſemidiameter. Atque ità opinatur ipſe mœnia Vrbis ad decimum vſque viæ Oſtienſis lapidem propè Ficanam excurriſſe, ab oppoſita vero parte vſque penè Nomentum.

Hypotheſi hac ſemel firmata obuium fuit Voſſio triginta milliaria à Plinio aſſerta explicare; cùm enim iuxtà Archimedis regulas circulus habeat triplam penè ad ſuam diametrum proportionem, & circularis Vrbis diameter à Voſſio conſtituta ſit milliariorum 20. iam integer circulus milliaria habuiſſet 60. ſemicirculus verò 30. iuxtà Plinij textum. Ad explicanda verò milliaria 70. quæ idem Plinius in poſteriori allati textus parte aſſeruerat, nouum commentum comminiſcitur Voſſius. (*a*) Statuit ipſe quatuor paſſuum millibus extrà mœnia quaquauerſùm excurriſſe Suburbia, itaùt priori diametro milliariorum 20. alia octo hincindè acceſſerint: poſt quam acceſſionem, facto iterùm calculo, ex proportione tripla circuli ad diametrum, integer circulus fuiſſet milliariorum 84. ſemicirculus verò

(*a*) *ca*/*.*5*.*

verò 42. quem vult Vossius fuisse circuitum Vrbis cum Suburbijs. Cui si addatur diameter, seù tyberis ripa ab Ostia ad Nomentum milliariorum 28. integer conficietur Romæ cum Suburbijs vndiquè clausæ gyrus milliariorum 70. proùt asseruit Plinius. Maximum hoc Vrbis incrementum ait Vossius extitisse sub Augusto, & Nerone, non verò sub Aureliano, vt nos dicemus infrà: Reipublicæ autem tempore mœnia à tyberi, ex ea parte, quæ Ostiam respicit, ad Anienem vsque perrexisse spatio milliariorum 22, magnitudini Athenarum æquali iuxtà superiorem Lipsij explicationem: ab Aniene verò ad tyberim, ex ea parte, quæ Nomentum respicit, muro caruisse vsque ad Augustum, qui illum produxit, semicirculum complens.

Summas debemus ingenioso Vossio gratias, quòd Vrbem nostram mirum in modum amplificauerit; vtinàm, vt magnificè, ità & verè; quid enim prodest fucata amplitudo nullis innixa fundamentis, ruinæque exposita? Ad detegendum Vossij errorem satis essent ea, quibus supra ostendimus à Seruio Tullio vsque ad Aurelianum ampliatos non fuisse Vrbis muros. Accedat his Scriptorum omnium de ingenti hac magnitudine silentium: Plinij verò genuinum sensum mox dabo. Ad hæc: tàm vastæ molis nullum apparere in Romano agro vestigium,

cùm Seruiani muri longè vetuſtioris extent adhùc rudera. Præterea ſepulchrum Ceſtij, Mauſoleum Auguſti, & Moles, ſeù ſepultura Hadriani, quæ vtiquê extrà Vrbem eſſe debuerunt, vt in Differt. de Sepulchris dicam, ſatis indicant ad ea loca mœnia Vrbis non pertigiſſe: Portam Capenam, ſeù S. Sebaſtiani non vltrà Almonem fluuium, hodiè Acquataccio, extitiſſe, teſtatur Statius: (a) Campum Martium etiam tempore Auguſti extrà Vrbem fuiſſe clarè aſſerit Liuius, (b) alijque: extrà Vrbem etiam Ianiculum ex Tuſcanico bello colligitur; Etruſci enim Ianiculum occupantes, extrà Vrbem adhùc erant. Sed quid plura commemoro? Expectentur quæ dicam paulò poſt de Aureliani muri amplitudine.

Senſus Plinij eſt, omnium viarum ductus à milliaria Columna ad Portas vſque vnà collectos, milliaria 30. perfeciſſe: viarum verò vniuerſæ Vrbis flexuoſas menſuras, & gyros milliaria compleuiſſe 70. Quod ſatis apertè Plinius ipſe indicat dicens, *per vicos omnium viarum menſura colligit paulò amplius LXXM. paſs.* Ex quibus apparet numerum hunc non ex mœnium circuitu, ſed ex vicis omnium viarum à Plinio collectum.

Quis enim, dùm ſanus ſit, ſibi perſuadeat in Vrbe Roma, quam Strabo *non delectu,*

(a) 5. Sylu. (b) l.2.

ctu, sed necessitate conditam ait sinè vlla lege, proùt loci opportunitas ferebat, tàm certam, exactamque rotunditatem statuere voluisse Plinium, vt ad mathematicas leges Roma deuecta exactas circuli ad diametrum proportiones valeat reddere, sicut Vossius effinxit? Quid quòd circularis Vossij figura, æqualisque à milliaria columna ad Portas distantia, Vrbi minimè congruat oblongæ potiùs, imò & irregulari, sinuosæ, & laciniosæ, montium scilicèt flexuris, & amfractibus se accomodanti? Abeat ergo cum suis imaginarijs circulis malè circinatum Vossij caput, & Romana amplitudo extrà fabellarum fines stet.

SECTIO SECVNDA.

De Mœnibus Aureliani, & deinceps, ad nostra vsque tempora.

CIrcumscriptis in hunce modum Seruij mœnibus, ijsdemque à plurimorum iniuria vindicatis, impręsentiarum Aureliani murus perlustrandus est, cùm dictum superiùs sit ad hunc vsque Imperatorem antiquum murum illibatum stetisse. Quapropter operæ pretium minimè est, vt alias mœniorum ampliationes Seruium inter, atque Aurelianum, sicut facit Panuinius, & Donatus,

confideremus, quippè quas imaginarias omninò esse demonstrauimus.

Imperatorem Aurelianum mœnia Vrbis propagasse, certò certiùs est plurimorum authoritate, quicquid effutiat Vossius nullo innixus fundamento. Tria verò circa hanc propagationem, sicut in muro Seruij Tullij præstitimus, inuestiganda sunt. Primò horum mœnium amplitudo, secundò situs, tertiò, an eadem cum ijs, quæ nunc extant, fuerint, quoad gyrum inuariata. Incipiamus à postremo, sicut etiam supra obseruauimus, cum hoc sit reliquorum basis. Flauij Vopisci (a) sententia esse videtur murum Aureliani ab eo, qui nunc est, diuersum fuisse, cum eidem L. M. pass. circuitum attribuerit, ea verò quæ supersunt mœnia vix XIIII. M. æquent. Rem tamen seriò consideranti aliter res apparebit his rationibus. Nam Aurelianus Vrbem nouo muro cinxit, vt eam validiorem redderet contra hostium insultus: tempore enim antecessoris sui Gallieni triginta tyranni Romam inuaserant: tàm portentosa autem amplitudine, cui tuendæ infinita propemodùm militum multitudine opus fuisset, infirmatam potiùs reddidisset Aurelianus. Audiatur insuper Eutropius, (b) qui de hoc Imperatore ait: *Vrbem muris firmioribus cinxit*: nulla tàm vastæ amplitudinis

(a) *In Aurel.* (b) *l.9.*

nis facta mentione, quam certè, vtpotè extrà ordinarias metas, prudens historicus minimè siluisset. Pendantur præterea Sexti Aurelij verba sic de eodem inquientis: *Nè vmquam, quæ per Gallienum euenerant, acciderent, muris Vrbem quamualidissimis laxiori ambitu circumsepsit*: vbi significantiori phrasi muri validitatem, quam laxitatem exaggerat. Accedat his, tantæ amplitudinis nullum in proximis agris apparere vestigium; quod si aspicere potuissent ij Scriptores, quibus è longinquo res Romanæ maiores visæ sunt, in aliam certè sententiam iuissent. Ad hæc, P. Victor colligens singularum Regionum distributiuè, vt cum schola loquar, sumptarum gyros, ait fuisse pedum 210995. qui, iuxtà Plinij regulam, passus conficiunt 42200. Si ergo distributiuè acceptæ vix milliaria 43. constituebant, quam summam constituent, si collectiuè capiantur, cum ex mathematica demonstratione in quolibet circulo longè minor sit integra exterior peripheria, quam omnium figurarum circulo inscriptarum?

Adde his, non apparere à quonam tàm eximia mœniorum vastitas decurtata fuerit: Ab Aureliano enim vsque ad Honorium, toto annorum 257. spatio hostiles incursiones Vrbs nusquam passa est. Alaricus, & Gensericus mœnibus pepercerunt predæ solùm inhiantes. A fortiori Odoacer, & Theo-

doricus, qui Romæ ſolium figere decreuerant: repararunt ipſi quinimò, vt Diſſert. 2. dictum eſt. Totilas *muri quidem in partibus multis tantum diruit, quanta tertia pars totius eſſet*, vt ait Procopius (*a*) ſed Belliſarius eos ſtatim reſtaurauit: quòd verò eoſdem minimè anguſtarit, clarè, niſi fallor, idem Procopius teſtatur de Belliſario inquiens: *cumque non poſſet eam mœnium partem, quam Totilas diruerat, breui inſtaurare, lapides, qui in proximo erant, in vnum coaceruatos, nullo ordine componebat*. Vbi notandum *reſtaurata* dici mœnia non anguſtata. Item ſi lapidibus, qui in proximo erant, è ruinis ſcilicèt ſuperſtitibus, vſus fuit Belliſarius, conſentaneum rationi eſt, vt dicamus in eodem ipſum ſitu muros refeciſſe, aliàs non lapides, *qui in proximo erant*, ſed è longinquo perductos Belliſarium adhibuiſſe ſcripſiſſet Procopius, quem ità concludentem audiamus: *per dies 15. quòd muri fuerat per Totilam diſturbatum reficitur*. Quæ ergo fuit hæc anguſtatio, quam plerique Belliſario attribuunt, *ſi quod muri fuerat diſturbatum*, tertia ſcilicèt pars, refectum eſt? Muro enim decurtato iam non illud ipſum, quod diſturbatum fuerat, tertia nimirùm pars, refectum fuiſſet. Et tandem Gregorius (*b*) prophetiam adducit almi Patris Benedicti prædicentis Romam à Gentibus minimè exter-

(*a*) *lib. 3. de bell. Got.* (*b*) *l. 2. Dial. c. 15.*

terminandam, ſed in ſemetipſa marcituram: id quod verè accidiſſe teſtatur Gregorius *ædificia*, inquiens, *longo ſenio laxata, quia ruinis crebreſcentibus proſternantur &c.* Nulla ergo imminutionis fit mentio, ſed ſolùm deſolationis.

Aliam adducit rationem non contemnendam Donatus (*a*) ab autopſia penè ipſa petitam. Circumeunti enim mœnia Vrbis, quę nunc extant, identitas, vt ſic dicam, eorum cum antiquis ſtatim apparet. Incipiamus, inquit ipſe, à Porta Flaminia hodiè *del Popolo*; quam in eodem penè ſitu fuiſſe Procopius (*b*) indicat, cùm ait Vitigem Gothum ad Pontem (de Miluo certè intelligit) quatuordecim ſtadia ab Vrbe diſtantem acceſſiſſe: quæ diſtantia etiam nùm ſeruatur. Idem ex conflictu Conſtantini, & Maxentij ad eundem Pontem facto colligitur, de quo Euſebius ait, (*c*) *Deus ipſe tyrannum longiſſimè à portis extrahit*: tunc ergo *longiſſimè* etiam, ſicut nunc, Pons Miluus ab Vrbe diſtabat. A Flaminia versùs Pincianam eunti murus obliquus apparet vulgò *Muro torto*, quem à Belliſarij temporibus eumdem in modum extitiſſe teſtatur Procopius: credentibus verò tunc Romanis eam ſciſſuram à B. Petro munitam, *nec reſarcire impoſterùm quiſquam auſus eſt*, ex eodem. Mœnia Salariæ Portæ ibidem olim

(*a*) *lib.1.c.17.* (*b*) *l.1.* (*c*) *l.1. c.32. in Conſt.*

olim fuisse, inde colligitur, nam Templum S. Susannæ fuerat eiusdem Diuæ ædes, hæc verò ad Hortos Sallustianos, Horti ad Portam Salariam, (a) igitur hæc Porta ætate Sanctæ Susannæ, nempè sub Diocletiano, à prædicto Templo non longè aberant, sicut etiam nunc eidem proxima est, interiectis tantùm Sallustianis Hortis. Muros Portæ Piæ non alibi fuisse locatos inde colligitur, nam Templum S. Agnetis post primum erat ab Vrbe lapidem, Constantini etiam tempore, (b) quæ distantia, hodièque seruatur. Castrum Prætorium, quod post Portam Piam visitur, muros ibi vlteriùs non processisse apertè demonstrat. Templum S. Laurentij à Constantino conditum antiquis etiam temporibus dictum est *extrà muros*. (c) Extrà Portam Maiorem propè S. Crucis Templum vetus Ædes apparet ab Antiquarijs Veneris, & Cupidinis credita, quam P. Victor non longè à Porta Maiori locauit eodem, quo nunc extat, situ. Portam Latinam in eodem stare vestigio, S. Ioannis ædicula, vulgò ante Portam Latinam testatur. Templum S. Sebastiani tempore D. Gregorij post secundum ab Vrbe milliarium, vt etiam hodiè, locatum erat; ait enim ipse: (d) *quædam Sanctorum corpora vsque ad secundum Vrbis milliarium ducta*

ad

(a) *Bar. ann.294.* (b) *Pompon. Lætus in Vit. Gall.*
(c) *Prud. l.9.* (d) *l.3. epist.30.*

ad locum, qui dicitur ad Catacumbas. Templum S. Pauli à Constantino erectum Procopius (a) ait *distasse à mœnibus stadijs* 14. hodièque totidem distat. De Transtyberina Regione idem liquet ex Portæ Portuensis structura, cum inscriptione Arcadij, & Honorij.

Argumentum hoc Patris Donati,&, vt ità dicam ocularis inspectio, sua energia non caret. Instare tamen posset quispiam nullum adhùc habere roboris, eò quòd Authores ab ipso citati de Constantini solùm temporibus loquantur. Vnde ad summum colligi inde posse videtur, Constantini temporibus murum Vrbis eandem, quam nunc habet, amplitudinem obtinuisse: non verò necessariò infertur eiusdem etiam magnitudinis ab Aureliano extructum fuisse. Quid enim vetat, nè dicamus mœnia sub Aureliano amplissima, imminuta postea fuisse toto eo tempore, quod Aurelianum, & Constantinum interfuit? Instantiam hanc Donatus non præuidit. Vim tamen sui argumenti minimè infringit. Qui enim aiunt abbreuiata fuisse mœnia Aureliani, à Iustiniano vtique inquiunt abbreuiata, cùm nonnisi post tot Vrbis inuasiones, imminutis Ciuibus, minori ambitu opus esset. Nemo autem asseruit ante Constantinum Vrbis circuitum fuisse decumatum, tùm quòd nulla huius tunc fuerit

(a) *lib.*1.

rit neceſſitas, inuaſionibus omninò quieſcentibus; tùm quòd Aurelianum, & Conſtantinum 31. dumtaxàt anni interceſſerint. Si ergo Conſtantini temporibus mœniorum circuitus idem ac nunc extabat, ſemper talem fuiſſe, etiam ſub Aureliano, credendum eſt.

Sed quid reponemus ad Flauium Vopiſcum? Voſſio enim, Cluuerio, & Lipſio ſupra ſatisfecimus. Suſpicatur Donatus, imò etiam Voſſius, cum Vopiſci locum corruptum eſſe: Blondus ſentit Vopiſcum Suburbia etiam comprehendiſſe: Nardinus notat additam fuiſſe à Vopiſco particulam, *propè*, quæ incertitudinem ſonat. Credunt nonnulli Vopiſcum rumore vulgi deceptum, qui res ſolet vt plurimùm amplificare, eas præſertim, quæ nequeunt vnico menſurari obtutu. At ego conſentaneè ad ea, quæ ſupra, Plinij textum explicaturus, aſſerui, dicerem nihil aliud Vopiſcum intendiſſe, quàm, menſura à milliaria Columna ad Portas recurrente, & muros circumeunte, adiectis etiam vicis, collecta fuiſſe milliaria 50.

Quoad ſecundum poſtulatum de mœniorum Aureliani magnitudine, paucis me expedio. Stabilito enim ſemel ea mœnia eadem cum noſtris fuiſſe, conſectarium eſt, vt dicamus illa, 14. milliaria non exceſſiſſe, tanta enim eorum, quæ nunc extant, comperta eſt amplitudo. Circa ſitum Aurelianei muri

non

non est cur diù immoremur, nostro enim, cuique obuio, semel explorato, antiquum etiam illum compertum habebimus. Latas implet paginas Nardinus, vt indicet singula, quæ Aurelianus Vrbi adiecerat, suoque circumdederat muro, sed frustrà; cum enim mœniorum Aureliani gyrus, idem quippe cum nostro, notus iam sit, circuitum insuper mœniorum Seruij Tullij ex superiùs dictis perspectum habeamus; iam Aureliani additamentum clarissimè nobis occurrit, eritque totum illud spatium, quod Seruij muros, & Aureliani, scilicèt nostros ipsos, interiacet: cum enim circulus minor maiori inscribitur, diuersitas vtriusque areæ erit portio illa, quæ inter maiorem, minoremque circulum mediat, vt, vel sinè mathesi, oculus ipse dignoscit. Nè tamen quoad hanc etiam partem quicquam deficiat, dico Aurelianum imprimis versùs Portam Sancti Laurentij, & Maiorem nonnihil addidisse. Item versùs Marranam, vbi murus angulum extrinsecùs facit, totam illam planitiem, quæ inter Templum S. Xysti, & Portas Latinam, & S. Sebastiani iacet, muro inclusisse. Versùs Portam S. Pauli Montem Testaceum mœnibus circumdedit cum tota sua, cui prostat, planitie. Erant hic olim Vasariorum officinæ, vt proximi tyberis aquis suæ arti necessarijs fruerentur: è fra-

ctorum verò vasorum testis Mons Testaceus inde dictus coaluit. At maxima omnium fuit additio Campi Martij. Quid nomen istud sonet dubium est. Sentiunt aliqui totam eam planitiem complecti inter colles, & tyberim. Alij angustiorem faciunt, eò quòd ea planities prata etiam Flaminia comprehenderet. Alij è contra illum vsque ad Pontem Miluium extendunt. Sed magis placet prior vsurpatio innixa authoritati Halicarnassei, (a) qui ipsum ait *situm Vrbem inter, & fluuium, Marti sacratum, equis, & iuuentuti in armis exercendæ accomodum*, cùm antea Tarquiniorum fuerit, de quo alibi sermo redibit. Addidit insuper Aurelianus Collem Hortulorum, vbi hodie Templum SS. Trinitatis prominet, qui priùs extrà Vrbem fuerat.

Post Aurelianum vix quicquam vltrà Vrbi adiectum est. Constantinus diruto Castro Prætorio, relictoque extimo dumtaxàt muro, hoc ipso Vrbis ambitum ampliorem fecit. Castrum Prætorium extitisse non longè à Porta, quæ nunc dicitur Pia, exporrectio illa quadrata extrà ordinem murorum, quæ adhuc visitur, clarè demonstrat. Castrum hoc, vt & alia, extruxit Tiberius monitu Seiani Prætorijs Cohortibus Præfecti. (b) Translato per Constantinum in Thraciam Imperio imminui potiùs, quàm ampliari cę-

(a) *lib.5.* (b) *Tacit. l.4.*

pit Vrbis murus. Honorius, & Arcadius illum instaurarunt. Post Gothicam illuuionem collapsa mœnia refecit Theodoricus ex Amphitheatri marmoribus, quæ à Senatu ipse petierat. Idem præstiterunt Bellisarius, & Narses post Vitigis, & Totilæ vastationes, vt in Dissert. 2. Eamdem operam impigrè nauarunt Romani Pontifices. Gregorius II. à Porta S. Laurentij murum restituit. Idem præstitit Gregorius III. & Hadrianus I. (*a*) Postmodum Leo IV. quindecim turres muro adiecit: eam quoque Vrbis partem, quæ hodie *Borgo* appellatur, veteri muro producto, qui circa molem Hadriani, & Xenodochium S. Spiritus tantùm protendebatur, mœnibus Vrbis inclusit, dictaque est Vrbs Leonina, quam Corsis habitandam dedit, vt Saracenis resisterent, qui iampridem Apostolorum Basilicam inuaserant. (*b*) Callixtus II. muros collabentes refecit. Item Clemens III. Gregorius IX. Vrbanus V. Martinus, & Nicolaus V. Pius, & Paulus II. Sixtus IV. Alexander VI. (*c*) Molem Hadriani Bonifacius IX. muniuit, & in arcem primus mutauit, cui Alexander VI. Propugnacula, Fossam, & Aggeres addidit, sicut & Paulus IV. at Paulus III. ingentem in Auentino munitionem inchoauit. Non dissimiles fuerunt Iulius II. & III. Clemens VII. Gregorius XIII. & XV. Xy-
stus,

(*a*) *Anast. in Vit.* (*b*) *Plat. in Vit.* (*c*) *Ciacc. in Vit.*

stus, & Paulus V. Vrbanus VIII. & Innocentius X.

SECTIO TERTIA.

De alijs ad interiorem Vrbis descriptionem pertinentibus.

VT coronidem huic Dissertationi imponamus, reliqua omnia ad Topographiam Vrbis spectantia curiosè lustranda sunt. At primò quidem ea, quæ intra Vrbem, vt inde ad exteriora expeditiùs progrediamur. Hic autem mœnia ipsa Portas Vrbis statim nobis ob oculos ponunt. Quas tamen si iuxtà Antiquariorum leges prosequi vellemus, spes omnis abriperetur tàm citò Vrbe egrediendi: diù enim Portarum inspectioni insistendum nobis foret, adeò plura, eaque tricis, atque ambagibus plena sunt, quæ de Romæ Portis à Scriptoribus circumferuntur, vt illas dixeris densissimis tenebrarum velis obductas, omninòque obseratas. Quare illud nobis propositum est, relictis inanibus vitiligationibus, probabiliora solùm in medium afferre, ipso oculo, & iudicio ducibus: cum animaduerterim ab Antiquarijs, Donato præsertim, & Nardino sæpiùs Tulliani muri Portas cum recentioribus

Au-

Aureliani recinctus confundi. Præterquam quòd cum ipsi antiquæ Vrbis mœnia satis dilatauerint, in Portarum etiam situ lapsos quandoque fuisse necesse est.

Incipiamus verò ab Vrbe ipsa quadrata Romuli. Habuisse ipsam tres ad summum Portas testatur Plinius (a) inquiens: *Vrbem tres Portas habentem Romulus reliquit*. Scio longè plures apud Varronem, (b) & Festum reperiri, Mugoniam scilicèt, Trigoniam, Pandanam, Romanam, Romanulam, Liberam, Carmentalem, Ianualem &c. Existimandum tamen est vnam, eamdemque Portam pluribus nominibus insignitam, vt diuersitas solis vocibus insit. Prima fuit Romanula propè Velabrum, non longè à Diui Theodori Æde: eaque est, quam Liuius veterem Palatij Portam appellauit. Secunda fuit Mugonia in altero Palatini latere non procùl ab Arcu Titi: quod inde colligitur, nam Ancum Martium, quem ad Portam Mugoniam ædem habuisse testatur Varro, (c) ad Arcum Titi habitasse, Differt. sequenti ostendam: Tertia Trigonia Mugoniæ opposita versùs Circum Maximum collocanda est. Addi solet Pandana, quam non ineptè Nardinus (d) non Vrbis, sed Capitolinæ Arcis Portam existimat. Post adiectum Vrbi Capitolinum

(a) *lib. 3. c. 5.* (b) *lib. 4. de l. l.* (c) *l. 1. de Vit. Pop. Rom.* (d) *l. 2. c. 3.*

Romanula, quæ illum respiciebat, inutilis prorsùs remansit, duabus tamen reliquis immutatis. Nouæ huius additionis Portæ fuerunt Carmentalis, & Ianualis: prior quidem ad radices Capitolij, versùs Tyberim non longè à Montanario Foro, ita ut Marcelli Theatrum, sicut Festus ait, extrà eam fuerit. Secunda verò à Macrobio (*a*) in radicibus Viminalis constituitur: à Nardino autem, qui secundi huius Vrbis recinctus terminos nimis auarè restrinxerat, propè Sanctæ Martinæ Ædem collocatur. Mihi verò iuxtà superiùs exposita creditur Ianualis Porta extitisse in Capitolini radicibus ad Macellum Coruorum, quò mœnia post Sabinorum fœdus produximus: dubio enim procùl aliqua hic esse debuit, vt mox subnectam.

Sed age iam inuestigemus Seruij Tullij Portas. Atque hic primò occurrit satis perplexus Plinij (*b*) locus, qui de Portis inquit: *quæ hodie sunt numero 37. ita ut duodecim semel numerentur, prætereanturque ex veteribus septem, quæ esse desierunt*. Quorum verborum ambiguitas Antiquarios in varias coegit abire sententias. Lipsius hæc verba præterijt, cum tamen omnes Vaticani Codices eadem exprimant. Panuinius legit 34. Marlianus (*c*) 24. Donatus (*d*) Plinium explicans ait: *Portas duodecim semel numerandas idem esse, ac pro*

vna

(*a*) *l.1. Sat.* (*b*) *l.3.c.5.* (*c*) *l.1.c.6.* (*d*) *l.1.c.21.*

vna habendas: vnde si septem prætereantur, quas desijsse ait Plinius, solæ supersunt 19. id quod consentire ait Donatus cum verbis Procopij, qui Vrbis Portas quatuordecim, Portulasque alias quasdam admisit. Sed verò sensatissimè omnium se gessisse mihi videtur Nardinus, (a) qui Plinij mentem ità declarat, ostendendo plerasque in Vrbe Portas Iani nomine fuisse appellatas; præsertim Carmentalem, de qua Liuius, *à dextro*, ait, *Iano Portæ Carmentalis profecti &c.* Cuius appellationis causa ea fuit, quòd huiusmodi Portæ duplices forent ad modum porticus, duplicique ostio præditæ, vt dicam Differt. de Foris: cuiusmodi erat antiquior Porta Portuensis, item Sancti Pauli, & Maior. Ex his facilis euadit Plinij mens, qui ad duplices hasce Portas respiciens ait, *ità vt duodecim semel numerentur*, nè scilicèt, cùm duplices essent, pro viginti quatuor acciperentur. Ex quibus consequitur non benè sensisse Donatum, cùm voluit, iuxtà Plinij mentem, duodecim Portas pro vna habendas. Altera etiam superest Pliniani textus difficultas, vtrùm scilicèt ex ipsis triginta septem Portis, veteres septem, quæ esse desierunt, subtrahi debeant, sicut opinatur Donatus, an verò præter has septem, quæ non adhùc extabant, superstites etiam fuerint 37. Qua in re in-

(a) *lib. 1. c. 9.*

Nardini etiam ſententiam pedibus eo, qui poſteriorem hanc partem ex ipſiſmet Plinij verbis ſatis ingenioſè tuetur. Quare Author hic, qui in ſuperioribus ſæpiſſimè mihi diſplicuerat, non ſinè laudis encomio prætereundus modò eſt. Quòd verò minimè omnium extet memoria, temporis cumprimis culpetur ingluuies, inſuper eius æui Scriptorum oſcitantia: nonnullæ etiam impoſterùm ſublatæ ſunt; quare Procopij tempore 14. dumtaxàt durabant.

Vt Portas ipſas Seruiani muri ſingillatim deſcribam, à radicibus ipſis Capitolini, quem Seruius Vrbi addidit, exordium duco. Inter Macellum Coruorum, & Traiani Columnam debuit certè Porta aliqua ad proximam Viam Latam egreſſum parare. Donato creditur Ratumena: Nardinus nihil prorsùs determinat: alij aliter ſentiunt. Mihi verò iuxtà ſuperiùs dicta hic collocanda creditur Ianualis, quam Romulus ipſe, addito Capitolino, conſtituerat: poſt adiectum enim à Seruio Quirinalem, hæc eadem Porta, priori ſitu retento, vel paululùm immutato, inutilis haùd remanſit. In rupibus Quirinalis vſque ad Portam Salariam quænam extiterit Porta, adhùc obſcurum. In Quirinali Salutarem locat Nardinus, necnon Catulariam, ſed nullo fulcro. Vbi nunc extat Salaria creditur ſita fuiſſe Collina, at magis introrsùm

ver-

versùs Villam Mandosiam, vbi Seruiani muri terminum ex ea parte constituimus. Porta Pia successit in locum Nomentanæ, quam Liuius Figulensem vocat: hæc tamen ante Aureliani dilatationem proximior erat Diocletiani Thermis, cum vlteriùs non protenderetur Seruij Tullij Agger. De Porta inter Aggeres valdè certant Antiquarij. Sed verò ex dictis constat eam fuisse Viminalem, hinc inter Aggeres appellatam, *quòd in medio esset Aggeris*, vt ex Strabone, & Fabretto supra demonstrauimus. Non minorem excitauit controuersiam Porta Esquilina, de qua videatur Nardinus, Marlianus, & Panuinius profusi non magis, quàm confusi. Nos iuxtà superiorem Seruiani muri productionem illam collocamus ante Sancti Eusebij Ædem, quò terminari diximus Seruij Aggerem, quem ab Halicarnasseo inter Collinam, & Esquilinam vidimus constitutum. Porta Neuia confunditur vulgò cum Maiori: sed malè, cum eousque non pertigisse Seruij murum ostensum sit; vnde illam inter Esquilinam, & Cælimontanam constituerem, nec fortassis incongruè intrà Alterianos Hortos, per quos antiqua mœnia produximus. Cælimontana eadem fuit cum illa, quam dicimus Sancti Ioannis. A Procopio (*a*) nuncupatur Asinaria, quam appellationem inde

(*a*) *lib. 1. de bell. Got.*

fortitam ait Fuluius, (*a*) quòd per eam ingrederentur Neapolitani: at ego crederem denominationem hanc Afinariæ ab ipfomet Fuluio Cælimontanæ inditam. Sed exclufis iocis, verè hoc nomen habuit vel ab Hortis Afinij Pollionis, vt credit Donatus, vel ab Afinio Gallo inftauratore. Portam Metrodij, cuius meminit Gregorius (*b*) opinor fuiffe illam, propè quam aqua Crabra, vulgò *la Marrana*, Romam ingreditur. De Latina fruftrà differit Nardinus, eò enim non producebatur Seruij murus. Capenam, hodie Sancti Sebaftiani, ad Ædem Sancti Xyfti extaffe dictum eft; atque indicio effe poteft Milliarius Lapis fignatus numero I. feù milliarij vnius, in vinea Nobilium de Naris repertus, hodieque in Capitolio expofitus, è qua retrocedendo ad Sancti Xyfti Ædem mille paffus adamuffim explentur. In Montis Auentini crepidine ad fummum extitit Lauernalis. De Porta Trigemina, nunc Sancti Pauli, dubitari folet, an eadem fuerit cum Oftienfi. Negat Nardinus, (*c*) & Fabrettus, (*d*) qui illam potiùs cum Nauali confundit. Sed relicto nomine, ad fitum quod fpectat, à Panuinio iuxtà Scholam Græcam collocatur, quòd tunc temporis Auentinus extrà Vrbem foret, à Claudio poftea Pomerio inclufus.

(*a*) *lib.* 1. *cap.* 17. (*b*) *lib.* 9. *epift.* 69. (*c*) *lib.* 1. *c.* 9.
(*d*) *De Aquæduct. Diff.* 3.

Densissimus sanè error ex confusione Pomerij cum mœnibus ortus: licèt enim Auentinus ante Claudium extrà Pomerium fuerit, à Seruio tamen muro Vrbis septum fuisse ostensum nobis est supra. Quare non reformido Portam Trigeminam in eodem, vel paululùm diuerso, quo nunc extat, situ collocare, Tyberi tamen aliquantulùm propinquiorem. Propè hunc erat Flumentana, quam nescio quo iudicio inter Capitolinum, & Quirinalem constituerit Donatus, (a) cùm ipsemet paulò antè dixerit: *hæc ab antiquis Flumentana dicta est, quòd Tyberis partem ea fluxisse affirmant*; quis enim ità desipiat, vt Tyberim inter Capitolinum, & Quirinalem fluxisse existimet? Post Flumentanam sequebatur Carmentalis vna ex antiquioribus adhùc superstes. Tarpeiæ rupis abrupta Portis carere debuerunt ad Macellum vsque Coruorum, vnde iter nostrum incepimus. Innumerabiles alias omitto huius antiqui muri Portas, seù potiùs innumerabilia Portarum nomina, nè paginas impleam verbis, & mentes legentium vmbris. Videatur Panuinius, & Marlianus, quibus magis lubuit Portas Vrbis contemplari, quàm Vrbem ipsam. Fateor hìc me vniuerso Topographorum Vrbis torrenti opponi: id verò non contradicendi œstro, sed vt sapientiores ad me-

(a) *lib.1. c.21.*

liora deprομenda prouocarem: à quibus dum emendationem expecto, palynodiam non tàm pudoris, quàm profectus plenam præparo.

Aureliani recinctus nouas Portas minimè opus est vt consideremus: nam ostenso semel eius gyri ambitum adhùc superesse, Portas etiam easdem cum ijs, quæ hodièque extant fuisse necesse est. Dilatato muro multas passæ sunt antiquæ Portæ variationes. Addito enim Campo Martio, sublata Ianuali ad Capitolini radices sita, substitui cœpit Flaminia hodiè *del Popolo*. Ob additionem Montis Pincij aperta est Pinciana, quæ vulgò existimatur Collatina, refragante tamen Nardino. Porta Salaria, ampliato illic muro, vlteriùs processit: sicut etiam Nomentana, hodiè Pia, necnon Esquilina nunc *di S. Lorenzo*, pariter Næuia, hisce temporibus *Porta Maggiore*. Latas scio impleri paginas ab Antiquarijs, præsertim Nardino, ad vestigandum, nùm verè Porta Maior fuerit antiqua Næuia, sicut Esquilina eadem cum S. Laurentij, Nomentana cum Pia &c. sed cùr vocibus immorandum, cùm situs ipsos studiosè venandi onus nobis incumbat? Quare consultiùs erit hunc pedibus, & iudicio, voces verò solis oculis apud Calepinos Amaltheas, & Nizolios explorare. Ad rem, & in viam. Immota permansit Cælimontana. Ad-

dita fuit Latina post adiectum Vrbi Cæliolum. Processit vltrà Capena vbi hodiè Porta Sancti Sebastiani. Cincto muris Testaceo modicam variationem passa est Porta Trigemina. Ab altera Tyberis ripa constituta fuit Portuensis paulò vlteriùs ac nunc visitur: Vrbanus enim Octauus Vrbis murum ab ea parte restrinxit. Accessit Porta Aurelia, Panuinio Ianiculensis, vulgò *di San Pancratio*. Septimiana vel quòd subtùs Ianum, vel à Septimio Seuero ità appellata, etiam inter nouas recensenda est; quidquid somniauerit Panuinius. Post additam Leoninam Vrbem alias etiam Portas aperuerunt Romani Pontifices Leo IV. alijque nonnulli.

Prolixam instituunt Dissertationem de Porta Triumphali Donatus, & Nardinus. Sed ego paucis hanc rem expedio. Olim Triumphalis erat Capena, extrà quam erat Martis Templum, & Senaculum, vbi Senatus ijs concendebatur, qui triumphum poscerent. Cùm posteà frequentari cępisset Campus Martius, Triumphalis Porta euasit Ianualis, è qua ad Campum Martium patebat aditus: vndè legimus triumphaturis Senatum in Circo Flaminio, qui erat in Campo Martio, dari solitum. Tandem postquam Aurelianus mœnia juxtà Tyberim dilatauit, sublata Ianiculari, cępit triumphalis pompa per nouam Portam in triumphali Ponte erecta,

Trium-

Triumphali imposterùm appellata, perduci. De Triumphali autem Ponte dicemus paulò posteà; sicut de vniuerso hoc argumento nonnulla etiam redibunt tom. 3. Differt. de Triumphis.

Antequam è Portis egrediamur, septem Vrbis Colles perlustrandi sunt. Palatinus quadratæ Vrbis basis, anteà Palantium, posteà Palatium, *quòd Palantes cum Euandro in eo habitarint*, vt ait Varro: (*a*) *vel à pecorum balatu, quasi Balantium*, vt ait Festus; vel quòd pecudes ibi palare, idest errare solerent, iuxtà Ouidij explicationem. Proximus ei est Capitolinus ità dictus, quòd cùm fundamenta Templi Iouis ibi foderentur, hominis caput (quem Tolum appellatum fuisse scribit, nulli tamen veterum innixus, Arnobius) repertum sit; anteà enim dicebatur Saturnius, & Tarpeius, sicut laudatus refert Varro. Duas habet summitates, quarum vna versùs Tyberim Saxi Tarpeij nomine vocata, hodièque *Monte Caprino*, vbi Arcem struxit Romulus; (*b*) altera versùs Quirinalem, vbi Ædes nunc Aræcæli, quæ absolutè Capitolij nomine insignita est, vt potior Antiquariorum pars apud Fuluium adstruit. Ad alterum Palatini latus assurgit Cælius, cui nomen dedit Cælius Vibellus Tuscorum Dux, qui Romulo contra Sabinos suppetias tu-

(*a*) 4. *d. ll.* (*b*) *Plut. in Cam.*

tulit, vt testis ibidem Varro. Ad meridiem Palatino iungitur Auentinus, *à Rege Auentino Albano quòd ibi sit sepultus, vel ab auibus, vel ab aduentu hominũ, quòd commune Latinorum ibi Dianæ Templum sit constitutum*, nominatus, sicut etiam ait Varro. Ad radices Capitolini incipit Quirinalis, anteà Salutaris, Mutialis, Latiaris, & Agon, posteà à Templo Quirini, vel à Quiritibus eò commigrantibus, Quirinalis, hodiè *Monte Cauallo*, à duabus marmoreis statuis Alexandri Magni Bucephalũ domantis, quas Constantinus Alexandria Romam transtulit. Habet hic ab ortu Esquilinum, & Viminalem: Prior ex pluribus constans collibus nomen sumpsit, *quòd excultus fuerit à Rege Tullo*, vt inquit Varro. Hic verò mons est omnium amplitudine maximus. Viminalis *vel à Ioue Viminio, quòd ibi aræ sunt eius; aut quòd ibi vimineta fuerunt*, cùm eodem Varrone loquor, *seù viminum sylua*, vt explicat Festus. Atque hi sunt septem celeberrimi Vrbis Colles: quatuor alij sequuntur minùs illustres. Collis Hortulorum à proximis Hortis Sallustianis, aliàs Pincius à Pinciorum domo, hodiè *la Trinità de' Monti*. Cæliolus propè Cælium, vbi nunc Porta sita est Latina. Ianiculus in Transtyberi ità dictus, quòd ibi habitauerit Ianus, hodiè Montorius, seù Mons aureus à flauis arenis, sicut è suo cerebro statuit Panuinius. Tandem

Va-

Vaticanus, qui olim extrà Vrbem, à Vaticano Deo denominatus, vt indicat Varro. De Citorio, alijſque minoribus Collibus dicam alibi.

E' Collibus importunum minimè erit ad Fontes digredi, quibus olim Roma, antè aduectas è longinquo exteras aquas, irrigabatur ſpatio annorum ccccxlj. Primus enim omnium Appius Claudius Cenſor cognomen Cæcus anno ccccxlij. aquam Claudiam Romam corriuauit, vt in Differt. de Aquæduct. dicam. Antè id temporis Vrbs in montibus collocata modicis, quos mox adnectam, Fontibus contenta fuit. Aqua Mercurij Nardino creditur ad radices Cęlij, vel Auentini ſcaturijſſe: aſt alium etiam Nardino inuiſum Mercurij Fontem extrà Portam Capenam inſignem, cuius aquis religiosè ablui mercatores ſolerent, alibi ex Ouidio indicabimus tom.*3*. Differt. de Feſtis. Stagnum Iuturnę è crepidine Palatini versùs Romanum Forum manabat: ex eadem Fons Lupercalis à Lupercalium cauerna ità appellatus. Aquæ Lautulæ è radicibus Capitolij ad idem Forum profluebant. Fontes Pici, & Fauni è ſpelunca quadam ſub Auentino orti tanquam religioſi habebantur. Accedebat his Almon paruus fluuius, hodiè *Acquataccio* extrà Portam Capenam. Fons Ægeriæ, ſicut etiam Petronius, non magnæ erant vtilita-

tis,

tis, quòd ab Vrbe distarent. Non deerant putei, & cysternæ, vt in Differt. de Domibus. Aqua etiam Tyberis vsui erat, vt mox addam.

Ab aquis gressum facio ad Cloacas aquarum receptacula. Earum structura, licèt minor cuiquam videatur, tantæ tamen fuit magnificentiæ, vt Halicarnasseus (a) pronunciauerit: *mihi sanè tria magnificentissima videntur, ex quibus maximè apparet amplitudo Romani Imperij, Aquæductus, Viæ stratæ, & hæ Cloacæ: reputanti non solùm vtilitatem, verùm etiam impensarum magnitudinem, quam vel hinc licèt conijcere, quòd neglectas aliquandò Censores mille talentis purgandas locauerint.* De ijsdem ità scripsit non sinè hyperbolis suspicione Cassiodorus: (b) *quæ tantum visentibus conferunt stuporem, vt aliarum Ciuitatum possint miracula superare. Videas illic fluuios quasi montibus concauis clausos per ingentia stagna decurrere. Videas structis nauibus per aquas rapidas cum minima sollicitudine nauigari. Hinc Roma singularis quanta in te sit potest colligi magnitudo; quæ enim Vrbs audeat tuis culminibus contendere, quando nec ima tua possint similitudinem reperire?* Primus Cloacas inuexit Tarquinius Priscus ad siccandas Paludes. Inter Palatinum, Capitolinum, & Quirinalem plurimis dispertitæ ramis ad Forum concurrebant. Cloacam maximam à Foro ad

(a) l.3. (b) l.3. epist.3.

ad Tyberim Tarquinius Superbus perduxit ex Liuio, (a) qui addit: *quibus duobus operibus vix noua hæc magnificentia quicquam adæquare potuit*. Alias posteà condidere M. Cato, & Valerius Flaccus Censores. (b) Agrippa sub Augusto purgatis veteribus nouas adiecit: *Suffossis Montibus, atque Vrbe pensili, subterque nauigata*, vt ait Plinius. (c) Harum vnam fuisse suspicatur Nardinus, (d) quæ in Campo Martio propè Ripettam visitur, sicut etiam illam, quæ à vico *de' Chiauari* per Templum S. Ignatij ad Quirinalem excurrit.

Describendæ nunc forent Vrbis Viæ, per quas si nostrum instituere vellemus iter, Vrbe egressis vniuersa penè Italia percurrenda nobis foret, absque spe subitò Romam remeandi. Viæ enim ipsæ duplicis fuere generis, aliæ intrà Vrbem, aliæ à Columna Milliaria in capite Romani Fori sita incipientes, per vniuersam Italiam propagabantur, cuiusmodi fuere Appia, Flaminia, Æmilia &c. Secundi huiusce generis Vias saniori consilio omittendas duxi, tùm quòd de ijsdem singularem libellum ad vmbilicum penè perduxerit Reuerendissimus Cælestinorum Generalis Guicciardinus ad vniuersæ propè Italię splendorem mox in lucem edendum: tùm quòd non Italicam, sed Romanam dumtaxàt Antiquitatem nobis perscrutari

tari

(a) l.1. (b) Liu.l.9. (c) l.36. c.15. (d) l.8. c.5.

tari proposuerimus. Quare, vt nostro propiùs insistamus argumento, Vias dumtaxàt Vrbis percurram. Eæ, quarum nonnulla extat memoria, fuerunt Sacra, Noua, Lata, Recta, Triumphalis, Alta, Fornicata, Subura, & Carinæ. Post quas nonnulla etiam de Vicis innuam.

Præcedat singulis Sacra Via ità appellata, *quod in ea fœdus ictum sit inter Romulum, & Tatium*, vt ait Festus; Hanc à Foro incępisse præter alios testatur Appianus, (a) qui narrat Octauium è Via Sacra in Forum erupisse. Incipiebat ab Arcu Fabiano; de quo Asconius (b) inquit; *Fornix Fabianus Arcus est in Via Sacra à Fabio Censore instructus*. Hic verò situs erat propè Tęmplum S. Laurentij in Miranda ex Trebellio. Hinc Via ipsa Sacra per Ædes Sancti Cosmæ, & Pacis excurrebat, vt colligitur ex Vopisco. (c) Opinati sunt nonnulli è Templo Pacis flexisse Viam ad Arcum Titi. Hunc tamen errorem fusè quidem reijcit Nardinus ex situ ipso Arcus eminentiori; an verò probè, non ausim determinare, cùm insolens minimè sit vias quandoque per lenes cliuos perduci, in Vrbe præsertim Collibus vtrinque coronata. In eo certè Nardinum laudauerim, quòd Sacram Viam recto tramite per Templum, & Hortos Sanctæ Mariæ Nouæ ad Amphithea-

(a) 1. *de Bell. Ciu.* (b) *In 2. Verr.* (c) *In Gallien.*

theatrum Flauij, seù Colossæum protendat: quam conie&turam aliter ac ipse ostēderem, obseruando inter omnes Colossæi extimos arcus, seù ostia; vnum, quod reliquos amplitudine excedit, Hortis Sanctæ Mariæ Nouæ opponi: cùm autem per maius illud ostium Amphitheatrales Machinas per Sacram Viam perduci solitas non raro legamus, consentaneum est Sacram Viam per eosdem Hortos recta linea excurrisse, vt ità in patulum illum Colossæi arcum immitteretur; si enim ad Arcū Titi flexisset, cur Sanctæ Mariæ Nouæ Hortis, & non potiùs Arcui Titi oppositum maius Amphitheatri ostium collocauissent? Viæ Sacræ ramus ab angulo Fori sub Palatino per Forum ipsum producebatur.

Via Noua Foro Romano iuncta non longè à Templo Sanctæ Mariæ Liberatricis in Velabrum desinebat. Aperuit eam Tarquinius Priscus cùm Cloacam struxit à Foro ad Tyberim: tunc enim Cloacæ non sub ædificijs iacebant, *sed per publicum ducta*, vt ait Liuius. (*a*) Alteram Viam Nouam per Circum Maximum ad Thermas Antonianas parauit Caracalla ex Spartiano: quam ineptè Fuluius, & Marlianus cùm priori confundunt. Via Lata è radicibus Capitolij ad Forum Columnæ, vt vult Panuinius; aut potiùs ad

(*a*) *lib.5.*

ad Plateam *di Sciarra*; hinc enim initium ducebat Flaminia, vna è Vijs extrà Vrbem. Viam Rectam vt compendiosè, ità falsò definit Panuinius *propè Flaminiam per longitudinem Campi Martij*. Donato creditur inter Pontem Xystum, & alterum Sancti Angeli: at cùm postremus nondùm adesset primis inuectæ adhùc Viæ Rectæ temporibus, magis verè illam reponerem inter Pontem Xystum, & Triumphalem. Huic Viæ successit Iulia, inter præclariores nostræ Vrbis, à Iulio Papa excitata. Via Triumphalis eadem prorsùs fuit cùm Recta, quæ hanc appellationem meruit, quòd per eam Triumphalis Pompa duci soleret. Via Alta erat in dorso Quirinalis, ab equis marmoreis ad Portam Piam; Via Fornicata propè Fontem *di Treui*, vbi Sanctæ Mariæ in Fornica Templum adhùc extat.

Antiqua Subura, & Carinæ non modicum in Antiquariorum Museis puluerem excitarunt. Creditur vulgò prisca Subura eadem cùm illa, quæ hodièque hoc nomine appellatur: imò Donatus (a) illius fines longè, latèque diffundit per cliuum Sanctæ Luciæ in Silice ad Arcum *de' Pantani*, Forum Cæsaris, Colossæum, Ædem Sanctæ Agathæ in Quirinali, & Viminalem. At quam abs re is viderit, qui tàm vastam mensus sit ampli-

K tu-

(a) *l.3.c.10.*

tudinem: ità enim vna Subura integram absorbuiſſet Regionem quartam, parum quintæ, item ſextæ, & tertiæ: cùm tamen ipſa non Regio foret, ſed ſecundæ Regionis via ex Rufo, & Victore. Quibus accedit nuſquam legi Forum Cæſaris, Neruæ, Templum Pacis, aliaque proxima ædificia in Subura fuiſſe. Collocat hanc Panuinius in valle ab Æde Sancti Gregorij ad Arcum Conſtantini inter Palatinum, & Cælium; at nullo duce, aut fundamento. Optimè omnium Nardinus (*a*) antiquam Suburam protrahit à Templo Sanctorum Petri, & Marcellini ad Coloſſæum, hac perductus ratione, quòd Varro ità inquiat: *Suburam dictam puto Sucuſam, quòd ſuccurrit Carinis*: Feſtus verò ex Verrio *à Pago Sucuſano*: & paulò infrà ità dictam opinatur *à Statiuo præſidio, quod ſolitum ſit ſuccurrere Eſquilijs, infeſtantibus eam partem Vrbis Gabinis*. Ex quibus concludere ſit tùm Pagum Sucuſanum, tùm Suburam ipſam non inter Cælium, & Palatinum, aut alibi, ſed in Eſquilijs non procùl à Porta Maiori, qua ad Gabios itur, extitiſſe, vt poſſet *Statiuum præſidium* contra Gabinos Eſquilias ipſas tueri, antequam hæ à Seruio muris cingerentur. Adderem inſuper Plinij Secundi domum collocari à Martiali (*b*) in Eſquilijs, fateri verò Plinium (*c*) ipſum ſe in Subura habi-

(*a*) *l.3.c.6.* (*b*) *l.10.epiſt.19.* (*c*) *l.3.epiſt.vlt.*

habitasse. Hanc locum permutasse existimat Nardinus Gregorij Septimi tempore, cùm exercitus Roberti Guiscardi, omnibus deuastatis inter Capitolium, & Lateranum, Suburanos aliò transmigrare coegit. Fateor hic Nardini coniecturas euincere quidem Suburam nec ad Arcum Constantini, vt sentit Panuinius, nec ad Quirinalem &c. vt Donati fuit placitum, pertigisse; nihil tamen obstare quò minus eo loci, vbi & recens prostat, veterem etiam collocemus Esquilinam versùs Portam, vel Neuiam, è quibus ad Gabinos etiam patebat aditus: ità enim optimè valuisset Esquilias contra Gabinorum tueri inuasiones, sicut Festus aiebat. Vtut sit, hæc via inter Principaliores olim erat, omnium frequentatissima ob perpetuum in ea Emporicum; (*a*) hinc lupanaribus erat referta, vt præter Rufum, & Victorem, Poetæ passim testantur. Huius Viæ delicias explicare videtur Vmbricius cùm apud Iuuenalem (*b*) Vrbis illecebras fastidiens ait: *ego vel Prochytam præpono Suburæ*. Qua in re videsis Nardinum, quem inoffenso pede quoad hoc perlegi posse adiudico.

Supersunt Carinæ, quas Fuluius, Blondus, & Marlianus nihil aliud fuisse aiunt, quam Domus illas in parte Esquiliarum australi inter Ædes Sancti Martini de Montibus, &

(*a*) *Mart. l.7. epig.30.* (*b*) *Sat.3.*

Sanctorum Petri, & Marcellini, eò quòd Lenes horum Collium Cliui ſimul iuncti Carinæ nauium ſimilitudinem referant. At obſtat cum Victore Rufus, qui Carinas in quarta Regione, eàque planà conſtituunt, cùm Eſquiliæ è quinta, & tertia Regione fuerint: Non negauerim antiquiùs ſingulas Eſquilini, Palatini, & Capitolij valles Carinarum nomine ob nauium ſimilitudinem appellari ſolitas: tractu autem temporis vox hæc vni Viæ hæſit, quæ nullibi magis commodè locari poteſt, quàm inter Hortos Piorum, & Eſquilias vſque ad *Tor. de Conti*. Ædificijs ornatam declarat Seruius, (*a*) cùm Carinas *Lautas* vocat.

Nè quicquam noſtræ deſit Vrbis Topographiæ, vicorum etiam inſigniorum deſcriptionem ſubnectimus. Vt verò à proximè dictis Carinis iter ordiamur occurrit primò Vicus Cyprius Carinis ipſis conterminus: etenim à Turri *de Conti*, vbi Carinas terminauimus, excurrebat ille ad Templum Beatæ Mariæ de Montibus, licèt vulgò conſtituatur à Templo Pacis per Hortos Piorum ad Eccleſiam Sancti Petri ad Vincula. Cyprio proximus erat Sceleratus propè Ædem Sanctæ Mariæ de Montibus versùs Cliuum Virbium in recenti Subura locatum: quod colligitur ex Liuio, qui de vxore Tarquinij

Su-

(*a*) 8. *æneid.*

Superbi, quæ ſuper occiſi Patris cadauer duci iuſſit carpentum, ait, *flectente carpentum dextera ad Virbium Cliuum*: è qua immanitate Scelerati titulus Vico huic manſit. Vicus Africus fuit in Eſquilijs. (a) Vicus Vſtrinus, & Palloris propè Portam Eſquilinam in Puticulis, vbi pauperum erant ſepulturæ. Vicus Patricius etiam in Eſquilijs propè recentem Suburam à Cloaca ad Sanctæ Pudentianæ Ædem. Vicus Lateritius non procùl à S. Praxedis Æde. Vicus Africus etiam in Eſquilijs. Vicus Fabricij ad Portam Capenam. Fortunarum ad Collinam. Fortunæ Deſpicientis in Palatino. Vicus Iani propè Marcelli Theatrum. (b) Iugarius ad Capitolini radices inter Forum, & Portam Carmentalem. Creditur idem cum Thurario, ſed apud Victorem diſtinguitur. Epimelius, qui in Iugario legitur, falsò exiſtimatur Vicus, cùm potiùs eſſet Platea. A Iugario ad Velabrum, ſeù Pontem Sanctæ Mariæ erat Vicus Thuſcus. Vici Laureti Maior, & Minor in Auentino, vbi ſpelunca è lauris Titi Tatij. Mamertinus, hodiè *la Salita di Marforio*. Mamurri propè Eccleſiam Sanctæ Suſannæ. Muſtellarius in Templo SS. Dominici, & Xyſti. Piſcarius propè Forum eius nominis. Publicus à Via Sacra ad Circum. Quirini in Valle ad Ædem S. Vitalis. Sandalia-

(a) *Varr. 4. l.n.* (b) *Liu. l. 7.*

liarius, vbi librorum officinæ, ab Arcu Titi ad radices Esquiliarum. Sigillarius Maior à Foro Traiano ad SS. Apostolorum Ecclesiam. Minor à Foro Augusti ad Traiani; vbi Argentariorum tabernæ. Archimonius propè Ædem Sancti Nicolai iampridem de Archimonijs, nunc *à Capo le Case*. Bubularius propè Palatinum, idem fortassis cum via, quæ *Capita Bubula* olim dicta est. Corneliorum in Hortis Columnensibus. Vicus Curiarum contra Diui Gregorij Templum. Vicus Colapeti, vel vt in Capitolina basi, Colafiti Pastoris in Regione xij. Brutianus, quem Brutij incolebant, in Transtyberi ad Ianiculum. Vicus Vrsi Pileati vbi S.Bibianæ Ædes. Vicus Solis in Quirinali. Argiletum à Foro Olitorio ad Vicum Thuscum. Sed de his satis.

SECTIO VLTIMA.

De reliquis extrà Vrbem.

MAnsimus diù in Vijs, pulchritudinem Vrbis inspecturi. Exteriora manent Vrbi equidem nec amplitudine, nec maiestate ipsa minora. Egressum verò non è Portis, quas iam inspeximus, sed è Pontibus auspicamur. Octo numerãtur à Victore, Miluio etiam comprehenso: at intrà Vrbem soli septem. Horum antiquissimus fuit Sublicius

ab

ab Anco Martio extructus, cùm Transtyberinam Regionem Vrbi addidit. (*a*) Sublicij nomen è lignis, quibus componebatur, promeruit, ligna enim sublicia appellari priscis solebant ex Festo: vndè etiam Roboreus dicitur Ouidio: (*b*) cùm verò ferreis clauis ligna commissa essent, adeòque in bello Hetrusco ægrè reuelli potuerit, statutum fuit, vt imposterùm nonnisi ligneos haberet clauos. (*c*) Ligneus stetit vsque ad tempora Augusti, imò & Vespasiani, vt ex eodem Plinio colligi potest. Sub Antonino etiam eiusdem Pontis restauratore ligneum perdurasse ostendunt nummi apud Ioannem Sambucum in suis Emblematibus circa finem. Vndè non rectè ab aliquibus creditur Æmilius quidam Prætor hunc Pontem è marmoribus refecisse; tùm quòd id minimè apud priscos Scriptores reperire sit; tùm quòd reficiendi eius cura solis Pontificibus commissa foret: vndè Varro (*d*) Pontificis nomen à Ponte ipso deriuat: nisi dicere velis ab Æmilio Lepido Triumuiro, & Pontifice Maximo extructum, vndè & nomen etiam Æmilij sumpserit apud Victorem, cui non abnuo, dummodò ligneus adhùc stet; cùm nonnisi sub Hadriano Primo Summo Pontifice marmoreus reperiatur extructus apud Platinam ex

(*a*) *Halic. l. 3.* (*b*) *5. Fast.* (*c*) *Plin. lib. 36. c. 15.*
(*d*) *lib. 4. de l. l.*

Anaſtaſio. Circa huius Pontis ſitum nonnulla eſt controuerſia. Etenim collocatus creditur vbi hodièque Pilæ viſuntur propè Tyberis ripam, in qua nauium ſtatio, vulgò *à Ripa Grande*. Sentiunt tamen alij propè Scholam Græcam, *alla Marmorata* ſitum fuiſſe contra Victorem, & Architecturæ ipſius leges; quis enim ſibi ſuadeat Sublicium Pontem ibi locatum, cui propinquus alter Sanctæ Mariæ extabat? Id enim neque neceſſitas vlla, neque eorum temporum caritas pati videtur.

Pons vulgò *di Santa Maria* ab Æde S. Mariæ Ægyptiacæ propinquiori ità appellatus, idem profectò eſſe debuit cum Palatino, cuius meminit Victor. Vocari etiam ſolet Senatorius, at nullo inquit Nardinus (*a*) fundamento. Primus fuit è marmoreis intrà Vrbem erectis, vndè Liuio (*b*) abſolutè Pons nuncupatur. Inſtaurarunt illum primò Iulius III. deindè Gregorius XIII. at nunc inundationibus proruptus feriatur. Duorum Tyberinæ Inſulę Pontium primus eſt Fabritius, qui ab Vrbe ad Inſulam ducit, hodièque dicitur *di quattro Capi* ob Iani quadriformis ſtatuam: eius Author Fabricius poſt Catilinæ coniurationem ex Dione. (*c*) Alter eſt Cęſtius, qui ab Inſula ad Tranſtyberinam fert Regionem, cuius Author Cęſtius Gallus Con-

(*a*) *l.* 8. *c.* 3. (*b*) *l.* 10. (*c*) *l.* 37.

Consul sub Tiberio, vt sentit Panuinius; licèt non insulsè existimet Nardinus eum Reipublicæ tempore erectum, cùm credi nequeat Tiberij superbiam pati voluisse, vt tàm diues structura suo nomine non insigniretur. Eumdem restaurarunt Valentinianus, Valens, & Gratianus ex inscriptione, quæ adhùc in hoc Ponte visitur. Vterque fuit marmoreus: sed anteà ligneos fuisse acutè magis, quàm scitè Nardinus suspicatur.

Pons Xystus communiter creditur Ianiculensis, quòd ad Ianiculum præbeat transitum, posteà, à Xysto Quarto refectus, Xysti nomen retinuit. Creditur Marliano ab Antonino è marmore conditus, nullo tàmen nisi solius traditionis fundamento. Vaticani Pontis extant adhùc Pilæ apud Sancti Spiritus Xenodochium. Idem appellatus fuit Triumphalis à proximo Vaticano Campo, & Porta, è quibus triumphalem pompam postremis temporibus perduci solitam diximus. Pons Ælius ab Ælio Hadriano eius authore nomen sumpsit, hodiè *di Sant'Angelo*.

Pontium extrà Vrbem primus fuit Miluius à Marco Æmilio Scauro eius conditore primum Æmilius, hodiè *Molle*; à Nicolao Quinto posteà restauratus. Quatuor in Anicne fluuio, qui hodiè *il Teuerone*, inque Tyberim immittit, extabant, extantque adhùc Pontes, Salarius à Narsete refectus, isque anti-

antiquissimus à Gallica vsque obsidione: Nomentanus à Via eius nominis ità dictus: Mammolus, vel Mammeus ab Alexandri Seueri genitrice Mammea ædificatus: & Lucanus à Tiberio Plautio extructus, vt eiusdem Pontis inscriptio præsefert.

Admonent hìc nos Pontes, vt de Tyberi fluuio, cui insident, nonnihil addamus. Dicebatur anteà Albula ab aquarum, vt vulgò inquiunt, limpiditate: posteà à Tyberino Albæ Rege Tyberis. Quod mihi non plenè percipitur, qui Tyberis horridas aquas satis perspectas habeo: illas enim habet summè turbidas; quæ tamen in vasis reconditæ, subsidente statim sabulo, nitescunt. Quod adinuentum antiquis Romanis minimè incompertum existimo, ijs præsertim temporibus, quibus nondùm exteras aquas ebiberant; quidquid argutetur Lancellottus in suo libro *dell'hoggidì*: quis enim adeò insipidos sibi effingat Romanos, vt tàm obuiam adinuentionem fugijsse eos omninò credat? Eò vel maximè, quòd turbida Tyberis aqua summo sit nocumento, vt obseruat Petronius in suo de victu Romanorum libro; id quod etiam iampridem Portuensium Salinarum operarij suomet periculo didicerunt, qui hac turbida aqua potati, in lethales statim morbos incidebant. (*a*)

Huius

(*a*) *Part.2.*

Huius fluuij latitudo ab Halicarnaſſeo (*a*) quatuor aſſeritur iugerum, quæ iuxtà Plinij regulas efficiunt vlnas cxxviij. Quæ amplitudo cùm hodièque minimè comperiatur, hinc optimè obſeruauit Donatus (*b*) ex traductorum inſcitia *iugerum* vocem in latinum Halicarnaſſeum irrepſiſſe, cùm ipſe ſolùm dixerit: *Latitudo eſt quatuor ferè pletrorum, profunditas nauibus etiam magnis tranabilis, fluuius concitatus, & vorticoſus ſi quis alius*: pletra autem minora eſſe iugeris oſtendit Lucas Pætus, (*c*) itaùt quatuor pletra vlnas conſtituant liij. His diebus longè minor comperitur; licèt enim alueus, cui Sanctæ Mariæ inſidet Pons, quinquaginta vlnarum ſpatio amplius decurrat, & ad Pontem Miluium lvj. procùl tamen ab Inſula anguſtior inſpicitur. Neque hinc deceptum putemus Halicarnaſſeum, qui verbo *ferè* incertitudinem ſignificauit. Præterquamquòd credi poteſt in Pontium extructione, ad vitanda impendia, alueus fuiſſe reſtrictus. Tyberis profunditas Plinio (*d*) exiſtimatur profunditati Nili æqualis, eò quod Ægyptio Obeliſco, quem per eum Caius Cæſar Romam duxit, ſuſtentando par fuerit, *quo experimento*, ſunt Plinij verba, *patuit non minùs aquarum huic amni eſſe, quam Nilo*. Eiuſdem Tyberis alueus altior creditur poſtea

ſtea

(*a*) *lib.8.* (*b*) *lib.3. cap.21.* (*c*) *lib.1. de menſ. & pond. cap.vlt.* (*d*) *l.36. c.9.*

ftea euafiffe ob ædificiorum ruinas eò collapfas, licèt Nardinus (a) ex Pontium arcubus, plateifque oppofitum nitatur inferre.

Antè Tarquinium Prifcum Tyberis ad Palatinum vfque, Forum, & Circum Maximum perueniebat, vndè locus ille Velabrum dici cępit, *quòd velis tranfiretur*, ficut teftatur Acron in notis ad Horatij Poeticam. Sed Tarquinius Cloacis ædificatis eam paludem ficcauit, ficut Differt. antecedenti dictum eft, licèt poetæ aluei etiam variationem à Tarquinio nouis Aggeribus factam dicant; quæ tamen Donato, nefcio quibus de caufis, minimè arridet. Illud mirari fubit hoc Tarquinij opus ab Acrone (b) attribui Augufto, & à Porphyrio etiam Agryppæ. Id verè de Augufto narrat Suetonius: *ad coercendas inundationes alueum Tyberis laxauit, ac repurgauit completum olim ruderibus, & ædificiorum prolapfionibus coarctatum*: ficut etiam Traianus Foffam adiecit: (c) & tandem Aurelianus ripis murum ædificauit ex Vopifco, cuius rudera in eo Tyberis loco, qui dicitur *Ripa*, adhùc proftant: olim enim crebriores fuiffe inundationes, illud, præter Plinij teftimonium, argumento eft, quòd tùm imior effet Vrbs.

In eam nonnulli Antiquarij iuere fententiam,

(a) *lib.8. cap.1.* (b) *In Hor. Poet.* (c) *Plin. lib. 8. epift.17.*

tiam, quòd interdictum esset priscis temporibus circa Tyberim ædificare, religionis quidèm causa, cùm fluuius hic inter Numina recenseretur. Sed oppositum indicant Reguli Porticus, quas Plinius Iunior (a) *immensas* ait,*& ripam occupasse*. Addens insuper *pluribus propè solus, quàm cęteri in omnibus terris amnes accolitur, aspiciturque Villis*. Id quod etiam Claudianus (b) demonstrat, cùm Gallos ad Tyberis ripam ædificantes describit. Tractu temporis non modò secundùm Tyberim, sed etiam in Agro Suburbano parcissimè ædificatum est, ob aeris insalubritatem, sicut Alexander Petronius animaduertit.

Cęterùm Tyberim piscium feracissimum prædicat apud Macrobium (c) Varro ità inquiens: *ad victum optima fert ager Campanus frumentum, Falernus vinum, Cassinas oleum, Tusculanus ficum, mel Tarentinus, pisces Tyberis*. Inter quos laudatissimus erat Lupus, ibi præsertim capi solitus, quò Cloaca Maxima sordes immittebat propè Sublicium Pontem, & Palatinum ex eodem Macrobio. Quænam autem piscium species foret Lupus, dicam Differt. de cibo, & potu, vbi etiam nonnullus de Moletrinis in Tyberi extantibus sermo erit.

Hic verò operæ pretium poscit, vt paucula

(a) *lib. 4. epist. 2.* (b) *lib. 2. in Stilic.* (c) *lib. 3. Satur. cap. 16.*

la de Tyberina Insula libemus. Communis fert Antiquariorum opinio Insulam hanc primordia non aliundè habuisse, quam è spicarum segete è Campo Martio, qui tunc Tarquiniorum erat, collecta, & in Tyberim immissa, ibique in vadis hæsitante, & paulatim aceruata. Deridet hoc, more suo, Lancellottus in libro, cui titulus *I Farfalloni*. Sed ecce Liuius, cui nescio, an subscribere vereatur perspicacissimus hic antiquitatis reformator, ni dicam & osor. Liuius (*a*) ergo de Tarquiniorum agro, postquam Vrbe eiecti fuerant, inquit: *Ibi tùm seges farris dicitur fuisse matura messi, quem Campi fructum, quia religiosum erat consumere, desectam cum stramento segetem magna vis hominum simul immissa corbibus fudere in Tyberim tenui fluentem aqua, vt medijs caloribus solet: ità in vadis frumenti aceruos sedisse illitos limo, Insulam indè paulatim, & alijs, quæ temerè flumen eodem inuectis factam: posteà credo additas moles, manuque adiutum, vt tàm eminens area, firmaque esset*. Nosco Liuium voce illa, *dicitur*, incertitudinem quamdam subindicasse: at cùm idipsum affirmet Halicarnasseus, (*b*) dubitatione omni carere debet. Verisimilior res fiet consideranti multas latere sub Tyberi cæcas Insulas, quæ æstiuis temporibus, subsidentibus aquis, paulatim emergant: in quas tot farris manipulos impegisse, ibique

(*a*) *lib.2.* (*b*) *lib.5.*

que hæsitasse, & stetisse, atque in cumulum assurrexisse, quid concipi vetat? Quibus si addas lutum, aliasque immunditias, *eminentem habebis aream, quæ manu adiuta*, sicut Liuius ait, *Porticibus sustinendis foret apta*, proùt in Pontium structuris, & in Venetiarum ædificijs fieri solet. At Insula hæc primùm nauis formam obtinuit, in eius nauis memoriam, quæ Romam Serpentem illum, qui Æsculapius credebatur, Epidauro aduexerat; vndè hic Esculapij Templum cum Xenodochio, de quibus alibi erit sermo.

Sed verò relictis aquis, quæ in hac anni, qua scribimus, tempestate, plurimùm lædunt, eia nunc reliqua Vrbis exteriora perlustremus. Atque hìc primò sese nobis exhibent Suburbia, Vrbi ipsi nec pulchritudine, nec vastitate inferiora: vt illa non inepte appellares Vrbem alteram extrà Vrbem: quid dico? Vrbem quinimò Vrbe ipsa ampliorem: vt, si vera forent, quæ de Suburbijs circumferuntur, Romam ipsam cogaris asserere Suburbiorum suorum Suburbium; adeò mira sunt, quæ de ipsis Nuperi scripsere, Donatus (*a*) præsertim, & Lipsius. (*b*) Prisci quidem, si vnum vel alterum exceperis, qui Suburbia Romæ amplificarunt potiùs, quàm descripserunt, nihil de ipsis certò statuère, quantùm ex eorum lectio-

(*a*) *l.1.c.16.* (*b*) *De magn. Rom. l.3.c.3.*

ctione excipere valui. E recentibus, indicauimus iam supra Isaaci Vossij commentum, qui Suburbia circa semicircularem suam Romam quatuor milliarium spatio quaquauersùm excurrisse somniauit. Donatus, Fuluius, Panuinius, & Lipsius eadem ad Gabios vsque, Tybur, Ariciam, Ostiam, & Otriculum protendunt ad quindecim circiter milliaria, celebrioribus vijs Latinæ, Cassiæ, Flaminiæ, & Aureliæ imposita, *& ædificijs ex vtraque parte plena*, sicut ait Panuinius: *nunquam, aut rarò intermisso tectorum ordine*, sicut inquit Donatus. (a) Hinc Neroni, teste Suetonio, cogitatum, Ostiam vsque murum producere, vt ità mare ipsum Vrbi adnecteret, quamuis id non præstiterit. Innituntur ipsi potissimùm Plinio (b) asserenti: *expatiantia tecta multas addidere Vrbes*: tùm etiam Aristidi, qui de Roma ait: *descendit etiam, & porrigitur ad mare ipsum: in quacumque autem eius parte quis steterit, nullum est impedimentum, quò minùs pariter in medio sit*. Quæ sanè postrema verba infinitatem quamdam videntur obtrudere, cuius proprium est nec medium habere, nec finem. Accedit his Halicarnasseus, (c) qui de Suburbanis inquit: *omnia loca circa Vrbem habitata sinè mœnibus, in quæ si quis intuens, magnitudinem Romæ exquirere velit, frustrà eum fore, & hæsurum vbi desinat Vrbs, vbi incipiat,*

(a) l.1. c.16. (b) l.3. c.5. (c) l.4.

piat, adeò Suburbana ipsi Vrbi adhærent, & innexa sunt, & speciem immensæ longitudinis exhibent spectanti. Aliqui è contra apud Lipsium modò laudatum *hæc omnia non habitata ædificia, sed Villas, Prætoria, & voluptarias eiusmodi domos fuisse* sentiunt. Nouissimè Nardinus (*a*) hæc ipsa adulatoriè Aristidi exagerata existimat, non sinè hyperbolis vitio: vndè concludit Suburbana ab Vrbe fuisse seiuncta; Amniani (*b*) quidem verbis perductus, qui ait: *Vicum Alexandrinum tertio lapide ab Vrbe seiunctum per Hostiensem Portam*.

In hac Antiquariorum discrepantia, quò me vertam nescio. Suburbiorum equidem vastitas vereor nè, non tàm pedes, quàm caput ipsum in errores agat. Angustiæ è contra Nardini, qui Suburbia eadem facit cum Villis ab Vrbe dissitis, Halicarnasseo contradicit, qui Suburbana ait, *ipsi Vrbi adhærent, & innexa sunt*. Illud ergo nobis præstitutum est, media, eaque tuta incedere via, asserendo loca quidem Vrbi proximiora, Campum præcipuè Martium, ædificijs frequentata, de quibus iurè dixerit Halicarnasseus, *quòd Vrbi adhærent, & innexa sunt*: cętera verò loca Ariciam versùs, Otricolum &c. ea cumprimis, quæ circa insigniores vias insistebant, ædificijs quidem decorata, at non vndèquaque, & circa Vrbem quaquauersùm, itaùt

(*a*) l.1.c.8. (*b*) l.17.

tota area ab Aricia, Otriculo, Tyburc, & Ostia Romam vsque, *ædificijs ex vtraque parte plena essent,* vt ait Panuinius, continuatoque ductu, *nunquam intermisso tectorum ordine,* sicut asserebat Donatus: sed interruptè, & statis locis, certisque spatijs, propè vias præsertim, sicut paulò antè dicebamus.

Resectis aliquantulùm Suburbijs, habitantium etiam nimia excrescens multitudo succidenda est. Lipsius supra laudatus ex Suetonio, qui *trecenta millia plebis Vrbanæ fuisse* dixerat, hunc calculum ingeniosè effingit: totidem scilicèt ad minus esse debuisse nobiles, atque diuites: quibus si pueros addideris, (qui vsque ad annos xvij. ætatis non censebantur) fęminasque, iam duplò, triplòque plures erunt: adijcias agmina, & turbam seruorum, qui præ multitudine ità dicuntur Senecæ, & Ammiano, eorumque numerum tom.2. Dissert. de Seruis inuestigabimus, iam quatuor, inquit Lipsius, hominum milliones habebis, omissis etiam Seruis, & peregrinis, quos non minus duobus millionibus fecisse ait. Hac multitudine minimè contentus Isaac Vossius ait, *vel solos seruos numerum, quem ille posuerit, superasse*; hoc instituto calculo: quia Athenis, quando viginti Ciuium numerabantur millia, simul quoque numerata fuere quatercentęna seruorum millia, ex quibus concludit solos

Ro-

Romæ seruos octo effecisse milliones. Posteà ex Londini, & Parisiorum areis cum Romana comparatis, quam *vicies*, ait, *vtramque illam superasse*, concludit, quatuordecim fuisse Romæ milliones: dimidiam sanè partem totius Europæ incolarum, quos ipsemet alio in loco (a) vix viginti septem milliones attingere ait. Sed parcamus id Vossij libidini amplificandæ Vrbis, plusquàm par sit, studioso, vt se nouæ Vrbis potiùs fundatorem demonstraret, quàm veteris illustratorem.

Vt autem nimis luxuriantem incolarum Vrbis segetem non Tarquiniana, sed Censoria Virga præcidamus, certa ab incertis secernenda sunt. Indubitatum ergò omninò est, quòd, si de legitimis Ciuibus sermo sit; eorum maximus numerus tùm fuit, cùm libera adhùc erat Respublica, antequam à Syllæ primùm, deinceps Pompei, Cæsaris demùm tyrannide opprimeretur. Eo enim temporis pauci admodùm Ciuitate Romana donabantur, vixque vllis, nisi Romæ domicilium habentibus, honor iste concedebatur: siquidem vt in duabus, aut pluribus Vrbibus iure Ciuitatis aliquis frueretur, stante Republica, non permittebant Romanæ leges. At verò post Syllæ dominatum plerique Italiæ populi ius Ciuitatis obtinuere, ideòque exteris Roma repleta est, vt dicam tom. 2. Dis-

(a) *De magn. Sin. c. 13.*

ſert. de Iur.Pop.Rom. Maximi, libera adhùc Republica, cenſus fuere, alter anno Dclxvij. quo cenſa ſunt millia CCCCLXIV. iuxtà Euſebij Chronicon: alter anno Dclxxxiij. quo cenſa ſunt millia CCCCL. vt Liuiana habet Epitome; quamuis eximius Vrbis amplificator Voſſius, ex neſcio quo manuſcripto exemplari, millia referat DCCCC. Hicque fuit maximus legitimorum Ciuium cenſus. Graſſantibus poſteà Syllæ, Pompei, & Cæſaris ſeditionibus, in cenſu, quem poſt ciuile bellum Cæſar peregit, inuenta ſunt nonniſi CL. millia Ciuium ex Plutarcho, & Liuio, quos fruſtrà Lipſius ſollicitat: vndè Cæſar ipſe pręmia promiſit illis, qui plures procreaſſent liberos. (a) Hanc tamen Ciuium paucitatem exteri compenſarunt. Poſt enim Mithridaticum bellum, & denuò tempore Auguſti, confertiſſimè ex vniuerſo terrarum Orbe Romam confluxerunt, itaùt Roma victarum gentium facta ſit colonia, & meritò illam Lucanus dixerit *Mundi fæce repletam*.

Quòd ſi poſcat quiſpiam quotuſnam fuerit hic conuenarum numerus? Ingenuè ego reponam me illum neſcire; cùm nuſquam eorum habitus ſit cenſus; diuinari autem cum Voſſio, & Lipſio, multum quidem habet ingenij, parum tamen certitudinis, & firmitatis. Illud ċertò ſcio, Pop. Rom. multitu-

(a) *Dial.*43.

titudinem summis conceptis encomijs apud veteres Scriptores extolli, quos licèt ab hyperbolis suspicione minimè immunes crediderim, colligi tamen vel indè potest ingentis numeri excessus; hyperbolicus enim sermo nonnisi de maximis quibusque rebus instituì solet. Audiatur Aristides, qui Romam vocat, *commune totius terræ Oppidum*: item ait, *omnes gentes quasi vicatim diuisas ad hanc suam Arcem conuenire, quæ nunquam vlli se negat, sed omnes homines capit*. Athenæus quoque Vrbem vocat *Orbis compendium, & epitome*. Polemonis Sophistæ apud Galenum elogium fuit: *Roma Vrbs Vrbium, quia videre in ea est omnes vrbes collocatas*: deindè addit: *deficiat non vnus dies, sed quotquot habet annus, si quis adnumerare conetur omnes vrbes in Cælesti illa Vrbe positas; idque ob nimiam copiam: nam & totæ Nationes illic simul, & confertim habitant*. Seneca insuper ad Heluidiam matrem scribit: *aspice hanc frequentiam, cui vix Vrbis immensæ tecta sufficiunt*: & paulò post, *ex toto*, ait, *Orbe terrarum confluxerunt*: quod iterat inquiens, *nullum non hominum genus concurrit in Vrbe*. Lucanus tandem *populis*, ait, *victisque frequentem gentibus, & generis capacem humani*: Si autem quæras tàm immensæ multitudinis causam, illam dabimus tom.3. Differt. de Principum donis, vbi exponemus profusam Cæsarum in largitionibus munificentiam

 siuè

siuè frumenti ea foret, siuè carnium, aut etiam pecuniarum: qua allecti omnes Romam confluebant, vt paulatim Italia vniuersa penè deserta remanserit. Hinc Lucanus Poeta, *videmus*, inquit, *tot vacuas Vrbes, generis quò turba redacta est humani!* Accedebant his ludi, aliæque voluptates: vndè Varro iam suo æuo conquerebatur plerosque ex Agris in Vrbem correpsisse, *& maluisse manus in theatro mouere, quàm in aratro*.

Illud postremo loco adijciendum est, tàm amplam Vrbem, vitandæ confusionis ergò, ab Augusto in quatuordecim Regiones fuisse diuisam. Dictum supra, à Romulo tres institutas Tribus: Tarquinius Priscus eas duplicauit, priori tamen numero, ob religionem, retento: Seruius Tullius Vrbem in quatuor partes, seù Regiones dispertijt: Augustus tandèm in quatuordecim. *Regio à Rege deriuatur, quòd, priusquam Prouinciæ fierent, Regiones sub Regibus essent, posteà ab earum similitudine maiores in Vrbe partes, Regiones appellari cœptæ*, sunt Panuinij verba.

Prima Regio dicta est *Capena*, totaque ferè extrà Portam Capenam erat vsque ad Circum illum, qui hodièque post Diui Sebastiani Templum visitur. Secunda, *Cælimontana* nomine, supra Cælium Montem sita à Porta Capena per Latinam ad Cælimontanam: hinc per Ædes SS. Petri, & Marcellini, &

S. Cle-

S. Clementis iterùm ad Cælij rupes, quibus SS. Ioannis, & Pauli proſtat Eccleſia. Tertia, *Iſis, & Serapis* nuncupata, à Colle Sanctæ Crucis ad Eſquiliarum radices, recentemque Suburam, è qua per Ædem Sancti Matthæi in Merulana ad borealem Cælij angulum terminabat. Quarta, *Templum Pacis* dicta, à Coloſſæo ad Suburam; hinc ad Viminalem, Ædemque B. M. de Montibus; indè per Campum Carleum, & Sancti Hadriani Templum ad Titi Arcum deſinebat. Quinta, *Eſquilina* nuncupata, è Laterano ad Suburam, vndè per Eccleſiam Sancti Vitalis ad Seruij Aggerem ferebatur. Sexta, *Alta Semita* nomine, per Palatium Grillorum ad eum Campum, qui antè Ædem Sancti Vitalis extat, ad Thermas item Diocletiani, Portam Collinam, partem Pincij, plateam Grimanorum, Pontificios Hortos, ac Columnenſium, & ad Traiani Columnam producebatur. Septima *Via Lata* è platea Grimana per Viam Conſtantinopolis ad Fontem *di Treui*: inde per Columnenſium Ædes ad Macellum Coruorum, & Capitolium: vndè per Eccleſiam Domini Ieſu, & B. M. ſupra Mineruam ad Fontem iterùm *di Treui*, Cloacam *del Bufalo*, Plateamque Grimanam. Octaua, *Forum Romanum* dicta, Forum hoc amplexa, per Eccleſiam B. M. in Campo Carleo, & Collem *Bagnanapoli*, Columnamque Traianam, ad

Capitolium;è quo ad Montanarium Forum, indèque versùs Sanctæ Anaſtaſiæ Ædem, tandemq; ad Forum Rom. Nona,quæ *Circus Flaminius*, per radices Pincij ad Fontem *di Treui*, Romanumque Collegium, & Capitolium; à quo per Ædem *di Tor di Specchi* ad Forum Montanarium, & Carmentalem Portam. Decima,*Palatium* vocata, tota ferè ſupra Palatinum collocabatur. Vndecima,quę dicta eſt *Circus Maximus*, à Porta Flumentana ad Scholam Græcam, indè per Circum Maximum ad Portam Trigeminam, è qua ad Auentini angulum, vbi Ecclesia Prioratus eminet. Duodecima, cui *Piſcinæ Publicæ* appellatio, vniuerſam illam complectebatur planitiem, quæ Circum Maximum, & Antonianas Thermas interiacet, ad Auentini Montis radices. Decimatertia,*Auentinus* nominata, ſuper eo monte conſtituebatur, è quo deſcendens, ad Tyberim perueniebat, iuxtà cuius ripam excurrens, Teſtaceum Collem complexa, ad Portam Trigeminam, Capenamque perueniebat. Decimaquarta, quæ & *Tranſtyberina*,quidquid vltrà Tyberim ſitum erat comprehendebat,vſque ad Vaticanum Collem, eiuſque prata Mauſoleo Auguſti oppoſita, ſeù Oræ illi, quæ *Ripetta* vulgò appellitatur.

Atque hæc ſunt, quæ de maxima vrbium Roma, rudi potiùs adumbrare penicillo, quàm

quàm accuratè compingere, noſtra ſciuit inſcitia. Cuius ſi quis viuaciorem deſcriptionem exoptet, adeat Martialem, (a) Dionem, (b) Xiphilinum, (c) Ammianum, (d) Mamertinum, (e) Athenæum, (f) alioſque innumerabiles, apud quos, eò ſignificantiùs, quò breuiùs, Romam nuncupatam reperiet *terrarum Dominam*; *Reginam*; *Deam*; *Virtutum omnium Domicilium, & Larem*; *Mundi Aſylum, ac Templum*; *dùm erunt homines, victuram*; *Mundi Epitomen, & Compendium*; *Immortalem*; *Felicem*; *Orbem Orbis terrarum*; *Vrbem Deorum*; *Aeternam*; *Cæleſtem*; *Communem Orbis Officinam &c.* Quæ, idue genus plura, vtique ſuperfluunt; Roma enim laudatore non indiget, cum ſemet, vel ſilentio ipſo ſuo, ſatis commendet: nec diſertior Vrbis encomiaſtes, quàm eadem Vrbs.

Syllabus Authorum.

TOpographiam Vrbis quamplurimi ſunt, qui deſcripſerint. Omiſſis enim veteribus, Fabio Pictore cumprimis, Catone, Halicarnaſſeo, Tacito, Rufo, & Victore, qui illam indicarunt magis, quàm tradiderunt, ſcripſere de ea Flauius Blondus, Pomponius Lætus, Andreas Fuluius, Iacobus Poggius, Ioannes Tortellus, Raphael Volaterranus, Fabri-

(a) *lib. 12.* (b) *lib. 72.* (c) *In Epit.* (d) *lib. 14.* (e) *In Paneg.* (f) *lib. 1.*

Fabricius Varranus, Franciſcus Albertinus, Bartholomæus Marlianus, Lucius Faunus, & Lucius Maurus, Bernardus Gamuccius, Manuel Chryſolorus, Bernardus Oricellarius, Iacobus Queſtenbergius, Pyrrhus Ligorius, & Fabius Caluus, qui & Tabulas concinnarunt, Hieronymus Fabricius, Honuphrius Panuinius, Pater Alexander Donatus, Famianus Nardinus, alijque. E quibus, ſi hos binos poſteriores exceperis, nemo eſt, qui in turpes non errores impegerit: quamquam nec iſti quidem immunes ſint, vt ex ſuperiùs dictis perſpicuè apparere poteſt. Quòd ſi quærat hìc quiſpiam, ecquid ego præſtiterim in ſtudioſorum commodum, profectumque? Reponam citò, illud à me poſt tot Scriptores effectum, quòd Topographiam Vrbis dilucidauerim, emendauerim, & ampliorem reddiderim, tùm vel maximè, cùm nimiam eius amplitudinem reſecui. Non enim illud verè magnum, quod latum, & longum, ſed quod verum; nec aurum tàm ſplendidè inter metalla emineret, ſi ſcorijs permiſceretur. Quare è tot vulgò circumferri ſolitis, quæ probabiliora, veròque proximiora mihi viſa ſunt, iudicio duce, reiectis alijs, excepi, paucíſque in his tabulis expoſui: abſque tamen Tabulis, & Figuris, quod & impoſterùm etiam continget: Amicorum enim pia importunitas, & importuna,

vt ità dicam, curiositas, limæ adhùc impatiens, mea expleta vix Aduersaria è calamo ad prælum transfert. Sermonis tamen, cui summè studeo, perspicuitas, Figurarum, nisi fallor, vices supplebit.

DIS-

DISSERTATIO IV.

De Domibus.

ELINEATA rudi quidem, at impigra Minerua, Vrbis Romæ Topographia, ordo ipſe rei expoſtulat, vt eiuſdem Ædificia perpēdamus, quibus ſe toto Orbe illuſtrem exhibuit. Primò verò omnium de Domibus erit ſermo, ex earum quippe ſtructura, reliquorum ædificiorum forma clarior euadet.

Vt autem ab etymo incipiam, vox Domus à Græca *dimos* ducitur, quæ à demo, ideſt extruo: vndè Domicilium quaſi Domicolium, à Domo ſcilicèt colenda. (*a*) Dicitur etiam Ædes ab aditu, quòd plano pede primis Romæ temporibus ob ſuam humilitatem Domus adirentur. (*b*) Vndè fallitur Angelus Decembrius, (*c*) dum ait Ædes dictas, quòd editæ eſſent. Diuitum Domus Palatia etiam appellantur, à Palatino Monte, qui Palatium à Pallante nuncupari obtinuit, vt Diſſert. prima; ibi enim fuit Auguſtorum Domus, quæ Palatium indè dici cœpit, à quo

(*a*) *Voſſius in Etymol.* (*b*) *Varr.l.4. de l.l.* (*c*) *l.7. de Polit. par.77.*

quo Magnatum etiam ædes Palatia dictæ sunt. (*a*)

Vt à voce Domus ad Domum ipsam pateat aditus, ipsæ Domorum causæ examinandæ sunt. Finalis est securitas, atque tutamen contra elementorum intemperiem. Colligitur hinc Ædium antiquitas: post primorum enim parentum labem Cain super terram profugus omnium primus Vrbem, Ædesque, quibus se tueretur, extruxit: (*b*) ab eo posteri omnes; vt nulla penè Natio extet, quæ tecto careat: licèt de Scythis referant mobiles in plaustris habere Domos. Causa Domorum efficiens sunt Fabri murarij, de quibus plura tom. 2. Dissert. de Artificibus varijs. Reliquum ergo est, vt circa Domorum materiam, formamque nostra versetur consideratio.

Ad materiam quod attinet, exploratum omninò est ab vsque Mundi crepundijs, cum nonnisi aduersùs Solis ardores, tempestatumque iniurias inuectæ essent Domus, aliud eas non fuisse, quàm aut speluncas, aut tecta è frondibus. Ingeniosiores deindè furcas erexere, virgultoque intertexto, & luto inducto parietes struxere, inuentore, vt creditur, Doxio Cœlei fratre, sub idem tempus, quo à Iosepho Prorege Ægyptus regebatur, vt tra-

(*a*) *Voss. ibid.* (*b*) *Gen. c. 4.*

tradit in suo Lexico Vniuersali Hofman, nulli tamen innixus authori; vndè dubitare liceat de huius chronologiæ veritate; sub Iosepho enim Ægyptus florebat: qui ergò stabit tùm primùm virgulteos, luteosque parietes inuectos? Quare longè antiquius rude hoc Doxij adinuentum existimo, ab hirundinum in concinnandis sibi nidis industria petitum. Posteà verò non solùm necessitati, commoditatique indultum, verùm etiam voluptati inseruitum, inuectis lapidibus, & lateribus, imò & ebore, argento, auroque parietibus ipsis splendidè exornandis, de quibus mox sermo redibit. Hinc Architectonica ars reperiri cœpta, in Græcia cumprimis insignis, è qua celebertimi Architecti prodiere Agatharchus, Democritus, Anaxagoras, Ctesiphon, Metagenes, Ictinus, Carpion, Philo, Hermogenes, Argelius, & Satyrus: è Latinis verò Fuffitius, Varro, P. Septimius, Cornelius Celsus, & Vitruuius. Qui omnes aliquid scriptis prodiderunt, quorum tamen nihil extat, præter decem Vitruuij libros.

Sed in viam reducamur. Sublata rudi illa priscorum hominum inertia, iam virgultis, lutoque saxa, & coctilis terra, parietibus concinnandis, subrogata est: Ergo communis Ædium materia fuit, aut è lapide, aut è lateribus, vnà cum arena, & calce. Lapidum plu-

plures recenset species Vitruuius. (*a*) Alij molles, vt Romani, Fidenates, Albani, quos Itali dicunt *Piperini*; alij temperati, vt Tiburtini, & Amiternini : alij duri, vt silices Græcis familiares. Omnium mollissimi sunt tophi in Campania rubri, nigrique in Vmbria, & Venetijs albi, qui *dentata serra, vti lignum, secantur,* sicut loquitur ibidem Vitruuius. Cęmenta etiam sunt lapidum species in Campania satis in vsu, vbi & nomen etiam retinent, leuitate tophis simillima. Ex tot speciebus molles commendat lapides Vitruuius, *quòd facilè tractentur, & si sint in locis tectis sustinent laborem; in apertis è contra pruinis dissoluuntur.* Duros laudat, *quia sufferunt onus, & tempestatum iniurias, sed ab igne non possunt esse tuti, quòd careant humore.* Præter narratas à Vitruuio species, alias adducit Barbarus, (*b*) gemmas, marmor, cotem, silicem, saxum. Longè plures enarrat Marius Grapaldus, (*c*) Parium scilicèt, Cararienſem album, Laconicum viridem, Ophitem serpentium maculas imitantem, Porphyritem rubrum candidis punctis intermixtum, Bossaltem ferrei coloris, Alabastriten candidum, Onychitem, aliosque, quos omitto, nè tot lapidibus caput legentium conteram.

Lateres arte perficiuntur ex terra non are-

nosa,

(*a*) *l.2.c.7.* (*b*) *In notis ad idem Vitr.Caput.* (*c*) *De part. dom. l.1.c.1.*

nosa, sed cretosa, & albida, coctaque. Miscebant etiam marmoris puluerem. Ex cretis commendabatur Samia, Aretina, Modanensis, Saguntina, Pergamensis. Addebant & paleas minutè concisas, vt leuitatem conciliarent. Iubet Vitruuius, (a) vt lateres Vere, vel Autumno comparentur; sic enim æquo tenore siccati à scissionibus sunt immunes, contra ac in Æstu, qui superficiem siccando, internum humidum incoctum relinquit fissionibus aptum. Ex quibus colligi potest olim non coquendi, sed ad Solem siccandi lateres Romæ morem fuisse, id quod Vitruuij interpretes fugijt. Triplicis erant magnitudinis apud Græcos, à quibus Romani mutuati sunt, Didoron pede latus, sesquipede longus; Tetradoron è palmis quatuor, Pentadoron è quinque quaquauersùm: postremorum vsus in maioribus fabricis: in publicis scilicèt Pentadoron, in priuatis verò Tetradoron; Didoron autem in minoribus. Romæ familiares ad sternendas præsertim vias, quod dicunt *à Spiga*, lateres digitorum sex longitudine, at latitudine trium, crassitie verò vnius. In arcubus struendis lateres erant pedum duorum vndique. (b) Leo Baptista (c) commendat triangulares, qui tamen priscis incogniti. Meminit Vitruuius semilaterum, qui cum lateribus integris

(a) l.2.c.3. (b) Barb. hic. (c) l.2.c.10.

tegris in ſtructura ſociati non iniucundam pariunt ſymetriam, quam ipſe vocat *Aniſodomon*, eo ſcilicèt ordine, vt minor later ſupra duorum inferiorum, qui maiores ſint, colligationem innitatur, de quo vide Barbarum, qui ſchema etiam adijcit.

De arena, & calce plura tradit Vitruuius, (*a*) eamque præfert, *quæ terram non habeat commixtam*, idue dignoſci ait, *ſi confricata fecerit ſtridorem: item ſi in veſtimentum coniecta, indèque excuſſa, illud non inquinauerit*, terra ſcilicèt ibi non ſubſidente. Primas defert foſſitiæ, quod Barbarus ibidem intelligit de minutiori, quam argillam vocat, cum craſſior, quæ vulgari appellatione arena dicitur, ob ſterilitatem inutilis ſit. Si deſint arenaria iubet Vitruuius è fluminibus, & marino littore arenam excerni; licèt vitio hæc non careat, quòd iſta difficulter ſicceſcat, & marina inſuper ſalſuginem emittat; quod ex parte vitaueris, ſi ripæ propinquior colligatur, & craſſior, nigrique coloris, & lucida. Romani olim rubra vtebantur; nunc paſſim nigra, quam Puteolanam, italicè *Puzzolana*, appellant, quòd optimi generis apud Puteolos naſceretur, licèt Vitruuius Baianam, & circa Veſuuium excauari ſolitam extollat. Foſſitiæ quartam partem calcis addebant, fluuiatili autem, & marinæ tertiam. (*b*) Ad cal-

(*a*) *l.2.c.4.* (*b*) *Vitr. ibid.*

cem quod attinet, inculcat sæpè Vitruuius, (*a*) *vt de albo saxo, aut silice coquatur, eoque spisso, & duro pro structuris, è fistuloso verò, & molliori pro tectorijs*. De lignis structioni quamopportunis fusè differit idem Architectus: (*b*) tùm circa cædendi tempus, autumnale enim eligit, antequam fauonij spirent; tùm circa cædendi methodum; iubet enim, vt incidatur arboris crassitudo ad mediam medullam, vt faciliùs exiccescat: tùm quoad arborum qualitatem, *Vlmum enim, & Fraxinum sustinendo oneri minimè idoneas* ait; *Abietem, Quercum, & Exculum multæ durabilitatis: Cerrum, Suberem, & Fagum marcescibiles: Populum, Salicem, Teliam, & Carpinum tractabiles: Cupressum, Cedrum, Iuniperum, & Pinum à carie immunes*. Cętera ibidem vide.

Vt verò ab vniuersalibus hisce Ædium materiebus ad Romanos nostros propiùs accedamus, crediderim illos primò ex tophis ædificasse; licèt pro tectorum materie à paleis etiam, & viminibus, ob inopiam, non abstinuerint, vt dicam infrà. Tophaceam structuram prisca mœniorum rudera, Tarquinij præsertim Aggeris, satis clarè ostendunt. Successit posteà opus lateritium ad Augusti vsque tempora, qui, vt vidimus, iactari solebat, *Vrbem se lateritiam inuenisse, reliquisse marmoream*. Imò sub Augusto etiam late-

(*a*) *cap.6.* (*b*) *cap.9.*

lateritia opera perdurarunt, vt ex substructionibus Aquæductuum ab eo erectis, quibus Aqua Paula percurrit, liquet. Sicut è contra antè Augustum ipsum nonnulla extarunt marmorea ædificia, quæ primò scenam M. Scauri exornarunt, vt infrà. Philander (*a*) cratitiorum etiam parietum ex Vitruuio meminit, quos è ligneis cratibus, aut cannis in modum cratis insertis, & plexè intercussantibus constare ait, calce tamen linitos, vt inquit idem Vitruuius, qui de eisdem addit: *velim, ne inuenti essent, quantum enim celeritate prosunt, tanto maiori sunt calamitati, quòd ad incendia sunt parati*; & posteà nimis sensatè concludit: *itaque satiùs esse videtur impensa testaceorum in sumptu, quàm compendio cratitiorum esse in periculo*; quæ Vitruuij admonitio si ad moralem deflectatur sensum, non modicæ erit vtilitatis. De macerijs ex cæmentis temerè, & sinè arenato congestis, quarum in sepiendis hortis vsus, non est hîc locus dicendi.

Expeditis ijs, quæ ad Domorum materiam pertinent, longè plura circa priscam earundem formam, seù Architectonicam rationem, forent prosequenda, vt sunt tres antiqui Græcorum ordines, à quibus & Latini acceperunt, Doricus, quem fortem appellabant, modicique ornamenti, virilium Deo- Doricus

M 2 rum

(*a*) *In cap. 8. Vitr.*

rum Templis adhibitus, vt Martis, Neptuni &c. Corinthius, quem mollem vocabant, satis comptus, Deabus destinatus: & Ionicus inter vtrumque medius: sicut & Italicus ex supradictis compositus: necnon Thuscanicus, seù Rusticus Villarum proprius: Domorum insuper ornamenta varia, quæ cùm Græcæ sint appellationis non modicam præseferunt perplexitatem. Sed quoniam isthæc præter historicum sunt institutum, & puram putam sapiunt Architecturam, consultò omittimus, tom. 3. Dissert. de Artibus examinanda. Impræsentiarum ergò varia structurarum apud priscos genera ex Vitruuio contemplabimur in generali, è quorum notitia integrum cuique erit, antiqua rudera contemplanti, eorum antiquitatem statim diuinari.

Duplicem ædificandi formam proponit exprefsè Vitruuius, (*a*) reticulatam scilicèt, & incertam: tertium paulò post, sed obiter, memorat genus, nempè ordinarium. Palladius (*b*) tamen alia insuper quatuor genera recenset, nimirùm lateritium, cæmentitium rude è saxo quadrato, & formaceum. Addit etiam Philander craticium, & spicatum. Vndè stupori mihi est genera hęc à Vitruuio non fuisse seriò pertractata, quantumuis in eodem cap. eadem tetigerit. Reticulatum explicat Philander hoc modo: *cùm cæmenta*

non

(*a*) 8. *an.* (*b*) *Arch. l.4. c.9.*

non iacentia, ſed in latus ſtantia ponuntur, ea enim ſtructura rete videtur referre; & paulò poſt, *fit*, inquit, *ex lapidibus, aut laterculis quadratis, ſed in angulum ſtantibus*, & vt ait Barbarus, *in angulo ſe tangentibus*. Sed meliùs pro quadratis dixiſſent *quadrilateris*, multotiès enim reticulatum ex rhombis componitur, Neapolitani dicunt *à muſtaccioli*: ob quam figuram opus etiam amygdalatum appellatur, ſicut etiam cancellatum: apud Græcos vocatur Dictyotheton. Genus hocce ſuo tempore valdè fuiſſe familiare ait Vitruuius, qui illud vocat *venuſtius, ſed ad ruinas faciendas ideò paratum, quòd in omnes partes diſſoluta habeat cubicula, & coagmenta*; ſeù, vt explicat Baldus, *quòd lateres cuneatim ſe protrudant*.

Incertum genus ab eodem Vitruuio deſcribitur his verbis, *incerta verò cæmenta alia ſuper alia cadentia, inter ſeque imbricata non ſpecioſam, ſed firmiorem, quàm reticulata præſtant ſtructuram*. Vbi ego, pace interpretum, loco vocis, *imbricata*, legerem ex antiquo Codice, *implicata*: hæc enim implicantia à pleriſque nos, vt ſic dicere fas ſit, implicantijs, & difficultatibus eximit, magiſque ob ſui confuſionem incerto huic generi congruit: Philandri enim explanatio rem magis implicat, cùm inquit: *ideſt vt vnum duorum cæmentorum angulis, atque adeò cæmentis ipſis inuehatur, ſedeatque imbricum tegularum modo*: modus ſiqui-

dem hic perpetuò seruatus, imbricum ordinem referens, quem ipsemet structuris è lapide quadrato attribuit, vt mox apparebit, non videtur posse cum incerto struendi genere compati, quod iuxtà ipsum Philandrum nullum ordinem seruat.

Sed verò postremum hoc Philandri assertum difficultate mihi non caret. In Incerto etenim genere summum admiror ordinem, & in ipsa lapidum confusione symetriam, & regulam; nam lapides ipsi quantumuis & magnitudine, & figura inæquales, ità tamen exactè sibi inuicem quoad latera, & angulos respondebant, vt nullum relinquerent spatium calce replendum: quod vt obtinerent, vtebantur prisci, vt ibidem obseruat Palladius, Regula quadam plumbea, quæ posset ad angulos metiendos inflecti: quæ diligentia in tumultuario opere vtique necessaria non fuisset. Hoc genere vtimur hodièque in sternendis silice vijs, Neapoli præsertim, & Florentiæ. Imò crediderim multas Antiquorum substructiones, Arcus præsertim, & Portas Incerti huiusce generis fuisse, quod à nemine video adnotatum, vt est Arcus Gallieni apud S. Vitum, vbi lapides figura, & mole diuersi, tàm miro ordine sinè calcis nexu coagmentantur: vndè musiuo operi grandiori illud non ineptè comparauerim. Quare censura inurendus est Barbarus de

hoc

hoc genere inquiens: *la incerta è quella, che si fà di pietre di diuerse figure à caso poste.* Quod certè Vitruuius, quem ipse commentatur, non asseruit, sed solùm *alia,* ait, *super alia sedentia &c.* Et sanè nisi hoc structuræ genus summæ symetriæ, & artificij fuisset, inter genera structurarum vnàcum reticulato à Vitr: recensitum minimè fuisset. De incerto genere, quod hodiè in vsu est, verum quidem dixisset Barbarus: lapides enim habet tumultuariè, & sinè ordine compositos, interiacentibus non paucis vacuitatibus calce quidem infarctis. Incertum ergò ordinatum antiquissimum esse testatur Vitruuius, & valdè tutum, licèt non adeò speciosum, præterquam cùm incertitudo ipsa ad symetriam redigeretur, vt de Arcubus diximus.

Meminit tertij cuiusdam generis ibidem Vitruuius, quod Ordinarium vocat Græcis familiare. Genus hoc, ait Philander, *medium esse inter illud, quod fit è quadrato lapide, & quod ex informi cæmento temerè congesto, vbi lapides, etsi ad normam non respondent, à se inuicem non abhorrent, & ordine coagmentantur.* Quæ explicatio genus Ordinarium cum Incerto omninò confundit, proût hoc à nobis paulò ante declaratum est. Magis reprehensione dignus videtur Leo Baptista Albertus, qui Ordinariam structuram ex quadratis lapidibus ad regulam

compositis fieri ait apertè contra Vitruuium sic inquientem: *insuper non est contemnenda Græcorum structura, non enim vtuntur è molli cæmento, sed cùm discesserunt à quadrato, ponunt de silice, seù de lapide duro ordinariam*: quod si hæc fit cùm disceditur à quadrato, qui dici possit è quadratis fieri? Magis deridendum se exhibet Barbarus cum eadem verba ex Baptista Alberto referens, Vitruuium ipsum testem aduocat, oppositum apertè asserentem: & non multò post sui immemor addit; *la quale* de Ordinaria structura loquitur, *è mezzana trà la incerta, e quella, che si fà di pietra quadrata*, quod è Philandro sūpsit.

Quod si autem postules, quodnam tandem sit hoc ordinarium structuræ genus? dicam ingenuè, & modestè quod sentio, nulli interpretum vestigijs inhærens. Putauerim esse idem quoad formam cum Incerto, solo penès materiam discrimine. Vtrumque ex Vitruuio ipso colligo, qui, cùm Ordinarij generis peculiarem non assignauerit formam, visus est ad alterutram è duobus à se allatis generibus illud reduxisse; at non ad reticulatum, quod quadratum erat, ait enim: *cùm discesserunt à quadrato, ponunt ordiuariam*: ad incertum itaque. Quod verò ab hoc etiam penès materiam differret, ex eodem Vitruuio est manifestum, qui cùm de Incerto anteà dixisset: *cæmenta alia super alia sedentia &c.*

tia &c. de Ordinario postea addit; *non enim vtuntur è molli cæmento, sed ponunt de silice, seù lapide duro*: discrimen ergo est penès silicem, & cæmentum. Longior in minutijs hisce ex consilio fui, non vt contradicendi libidini indulgerem, sed vt agnouerint studiosi genuinos Authorum sensus rarò ab interpretibus, & scholiastis hauriri, ab ipsis verò fontibus sæpissimè: tùm quòd cùm circa fabricas versemur, ingratum minimè erit nonnihil noui extruere.

Genera alia à Palladio relata perfunctorio dumtaxàt indigent examine. Lateritium fit ex lateribus, aut tumultuariè congestis, aut ordine imbricato, de quo mox dicam. Cæmentitium è cæmentis, & tophis, aut rudibus, & ruditer coagmentatis, aut politis, & ordine quadrato dispositis. Structura è lapide quadrato speciosa non minùs, quàm firma, quid sit, nomen ipsum declarat. Ab antiquis ità adamussim lapides coagmentabantur, vt vnus esse viderentur lapis, sinè calce, & inuisis penè commissuris, atque ex anteriori facie omninò perpoliti; licèt interiùs rudes: de quo struendi genere plura vide apud Palladium. Dicebantur in hac structura lapides imbricatim compositi, hoc est imbricum more, quatenus superior lapis supra duorum inferiorum commissuram iaceret, itaùt commissura ipsa inferiorum lapidum

dum meditullium superioris attingeret, nec inferiorum, superiorumque lapidum commissuræ sibi corresponderent, vt videre est in Aggeris Seruij Tullij muris; & figuram vide apud Albertum, & Palladium; explicationem verò luculentiorem apud Philandrum, quem iterùm miror hunc ordinem imbricatum adeò regulatum, & pulchrum incerto generi attribuisse, quod Vitruuius *minimè speciosum* vocat. Duo huius structuræ genera recenset Vitruuius Isodomum, & Pseudisodomum: primum cum omnes lapidum cursus, seù series æquales, secundum verò, cùm inæquales forent, seù superior cursus latior, quàm inferior, & sic deinceps. Formacei parietes fiunt è terra, erectis hinc indè duabus tabulis tantum à se distantibus, quanta latitudo muri facienda est, quod spatium terra, & lapidibus tumultuariè impletur, *itaùt muri*, sicut ait Philander, *infarciantur veriùs, quàm struantur*; sicut hodiè in priscis Madriti mœnibus videre est, & Romæ in Villa Pij V. Ex priscis huius generis Romæ muris nullum superest vestigium; vix enim duo sæcula durabant. Genus hoc à Palladio vocatur *à cassa, ouero di riempiuta*. Sed veriùs putauerim id, quod ipse appellàt, *à cassa*, idem fuisse, quod Græci dicebant, *Emplecton*, cùm scilicèt facies ipsa parietis ex quadratis, & politis erat lapidibus, intùs verò ex cæmen-

tis

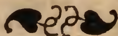
tis temerè congeſtis, vt ſunt priſca mœnia Neapolis, quorum antica, & poſtica facies è quadratis lapidibus, interiacens verò ſpatium terra oppletum. Craticei parietes è ligneis crateis, aut cannis in modum cratis inſertis conformabantur, vt ſupra. Structura ſpicata, quam appellant Itali, *à Spiga*, nulli non patet: ſicut & alia genera vt pedibus trita, ità & cognitu vnicuique notiſſima, quæ hinc lubens omitto.

Illud ſolùm adnotauerim, muros cuiuſcumque generis, prætcrquam è quadratis lapidibus compoſitos, varijs procinctibus, ſeù faſcijs circumduci ab antiquis Structoribus fuiſſe ſolitos; quos procinctus Vitruuius Gręca voce appellat *Coria*, noſtri dicunt *Curſus*. Conſtabant è lapidibus, vel lateribus ſolidioribus, quos ad quinos quoſque muri pedes repetebant. Id maximè ſeruatum in lateralibus ipſis murorum angulis vtrumque murum copulantibus, Itali dicunt *le Cantonate*. Hi angulorum procinctus longè ſolidiores fieri ſolebant; dicebantur enim oſſa parietum, ſicut curſus murorum vocabantur nerui. Addebant quandoque ad maiorem fortitudinem metallicas laminas.

Illud reliquum eſt, vt declaremus ex tot ſtructurarum generibus quodnam apud Romanos magis fuerit in vſu. Primis Vrbis temporibus Incertum genus frequentatum

fuiſſe

fuisse ex Vitruuio colligo, qui illud *antiquissimum* vocat: non tamen rude, sed benè concinnatum; non enim deerant tunc Etrusci, Sabini, Gabijque Fabri, quos Romani accirent. Structiones è lapide quadrato, aut cæmentitio, vel Albano statim successeruut, Regum etiam tempore, vt ex priscorum Aggerum ruderibus apertè constat. Accessit cæmentitium, & lateritium tumultuarium; postea reticulatum, quod suo tempore satis frequens fuisse testatur Vitruuius. Huius generis fuit Mausoleum Augusti, & Palatium Pincij Senatoris, quorum adhùc extant vestigia: extrà verò Romam centum Camerellæ in Baiano sinu, & Amphitheatrum, quod Scholam Virgilij vulgus appellat. Formaceorum, cratitiorumque parietum nulla extat memoria: fuisse verò, colligitur ex Vitruuio, (*a*) & Plinio, (*b*) qui illorum meminerunt. Declinante Imperio declinauit pariter structuræ decor: vndè cæmentitium genus, & lateritium inordinatum frequentari cępit; post inuasiones præsertim Gothorum, Vandalorumque, qui omnia pessumdederunt.

SE-

(*a*) c.8. (*b*) l.35.c.14.

SECTIO PRIMA.

Romanarum Aedium ſtructura per varias ætates magis in particulari inueſtigatur.

SED age iam, quoniam de varijs Romanorum ſtructuris ſermo incidit, vt hoc idem argumentum meliori ordine, eoque chronologico pertractemus, age, inquam, Romanam Rempublicam in varias ætates diſtribuamus, vt quo in ſingulis ſplendore, & ſumptu ædificatum Romæ ſit, graphicè appareat. Sex verò ætates diſtinguimus. Prima ſit ab Vrbe condita ad Gallicum vſque incendium; & complectitur annos ccclxv. Secunda ab Vrbe poſt incendium reſtituta vſque ad deleta inter Marium, & Syllam ciuilia bella; & annos continet ccc. Tertia vſque ad decimum Neronis annum, quo Vrbem cremauit; & annos habet cl. Quarta vſque ad Gothicam obſidionem, captamque Romam Duce Alarico; & complectitur annos cccxlvij. Quinta vſque ad annum xxj. Principatus Iuſtiniani, quo à Totila Gothorum Rege Vrbs magna ex parte incenſa; & comprehendit annos cxxxvij. Sexta demùm ætas ad noſtra vſque tempora decurrit.

Vt à prima istarum exordium sit, nulli dubium erit prima ætate exiguas, rudesque domos Romam habuisse. Nondùm enim sub Regibus, sed exactis etiam ipsis regnabat in Vrbe paupertas, vt enim inquit Cato: (*a*) *amplissimè laudabatur, qui dici posset bonus agricola, bonusque colonus, possetque impendia bellorum sustinere, quæ sine publico stipendio tunc gerebantur*. Hinc quæsiti ab aratro Consules, & Dictatores, *quos angustiæ rei familiaris bubulcos fieri cogebant*, vt ait Valerius. (*b*) Romuli casam sic describit Ouidius: (*c*) *aspice de canna, straminibusque domum*. Item Numæ: *hic locus exiguus Regia magna Numæ*. Veteris Capitolij humilia tecta, & Vestæ focos fictilibus vasis contentos, vide apud Valerium. Plani pedis ædificia reperies apud Vitruuium, (*d*) qui ait: *cùm area plana postea non posset Populi recipere multitudinem, ad altitudinem ædificiorum res ipsa coegit deuenire*. De Templis eadem ratio. Capitolinum enim omnium tùm munificentissimum depingens Ouidius (*e*) ait: *Iuppiter angusta vix totus stabat in æde*. Huius rusticitatis causa erat summa eorum temporum ægestas. De priscis enim Romanis cum sui æui comparatis Plinius (*f*) ait; *quorum agri minorem obtinent modum, quàm cellaria istorum*. Opera quædam publica paulò amplio-

ra hac

(*a*) *De R.R.* (*b*) *l.4.c.4.* (*c*) *4.& 6.Fast.* (*d*) *l.2.c.8.* (*e*) *1.Fast.* (*f*) *l.36.c.15.*

ra hac ætate fuerunt, vt Porticus circa Forum, Aggeres, & muri Vrbis, & Templum Capitolinum à Tarquinio Superbo in meliorem formam redactum; omnia tamen rudia, & inornata.

Post eiectos Reges, ingruentibus bellis, nihilo melior euasit Vrbis ornatus, paupertate adhùc regnante; vt enim Plinius (*a*) ait: *perniciosus intelligebatur Ciuis, cui septem iugera non essent satis: hæc enim mensura post exactos Reges assignata est*; imò Iuuenalis: (*b*) *pro multis vix iugera bina dabantur vulneribus*; vndè Cornelius Rufinus duobus Consulatibus, & Dictatura speciosissimè functus, quod decem pondo vasa argentea comparasset, à Fabricio Censore Senatu motus est, vt testatur Valerius. (*c*)

Capta à Gallis, incensaque Vrbe, tanta inopia paucos superstites inuasit, vt sint qui dicant apud Festum: *ob penuriam cibatus cæptos lx. annorum homines iaci in Tyberim*. Hæc fuit secunda ætas, de qua Florus (*d*) ingeniosè magis, quàm verè dixit: *Pastorum casas ignis ille, & paupertatem Romuli abscondit*. Etenim postquam reluctantes Ciues, qui Veios discesserant, exilium, quàm ædificationem malentes, Camilli Dictatoris eloquentia ad ædificandum adducti sunt, eisque *tegula publicè*

(*a*) *lib.* 18. *cap.* 3. (*b*) *Sat.* 14. (*c*) *lib.* 2. *cap.* 4. (*d*) *lib.* 1. *cap.* 13.

blicè præbita est, materiæque cædendæ ius factum, vt ait Liuius, (a) qua magnificentia ædificia creuerint Liuius (b) ipse declarat, *forma Vrbis*, inquiens, *occupatæ magis, quàm diuisæ similis: festinatio curam exemit vicos dirigendi, nam intrà annum noua Vrbs stetit*; & Tacitus (c) ait: *nulla distinctione erectæ domus, hùc, & illùc flexi, & enormes vici*. Domorum pulchritudinem indicat Suetonius, (d) cùm inquit: *deformitas ædificiorum, angustiæ, flexuræque &c.* Marmora, aliaque ornamenta adhùc inuisa: area insuper domorum modica, etiam Magistratuum. Catonis enim viri consularis angusti penates: Pompei ante tertium triumphum parua ædes; quam postea auctam ingressus Antonius, per iocum quæsiuit, vbinam Pompeius cænarit. Ditissimus ille M. Crassus angustè habitauit; sicut etiam Ælij, (e) Cæsar, & Augustus, cuius ædes *nec laxitate, nec cultu conspicuæ*, vt ait Suetonius, intellige id antè imperium. Non negauerim Q. Cecilium Metellum hac ætate primum omnium ædem ex marmore molitum: vndè à Paterculo, (f) *vel magnificentiæ, vel luxuriæ Princeps dicitur*; sed hæc rara auis. Non multò etiam post Scipio Nasica, & Cn: Octauius splendidè ædificarunt: sed hoc adeò insolens hac ætate visum, vt excanduerit Paterculus (g) dicens:

cens:

(a) *lib. 5.* (b) *lib. 6.* (c) *15. ann.* (d) *In Ner.* (e) *Valer. l. 4. c. 4.* (f) *l. 1.* (g) *l. 2.*

cens: *publicam magnificentiam sequuta priuata luxuria est*: & Lepidus Ælius augur, *quòd sex millibus ædes conduxisset, adesse iussus est à Censoribus*, vt ait idem. Templa huius ætatis etiam parua, Iouis enim Feretrij fuit xx. palmos longum; Iouis Capitolini cclxvj. quod sustinebatur pilis è latere coctili dealbatis. (*a*) Substructio Capitolij è saxo quadrato, cloacæ, & stratæ silice viæ maiestatem quamdam spirabant. (*b*) Sed hæc nihil ad domorum splendorem faciebant, de quibus impræsentiarum est sermo.

Post sedata Marium inter, & Syllam ciuilia bella, incępit tertia ætas, quæ iurè dici possit adolescentia ædificiorum. Hinc enim Domorum magnificentia enitere cœpit. L. Crassius Orator ædem condidit in Palatino columnis hymettij marmoris insignem: vndè à Cn: Domitio Censore grauiter reprehensus, & à Bruto Venus Palatina dictus fuit: ex Plinio, (*c*) qui sic sententiosè concludit: *tàm recens est opulentia*. Domus M. Lepidi crustis Numidici marmoris ditata: præter Q. Catuli, C. Aquilij, M. Scauri, P. Clodij, aliasque magnificas ædes. Quibus adde Pompei Theatrum, Porticus, & Basilicam; Theatrum Marcelli, & Balbi; Amphitheatrum Statilij; Forum Cæsaris; Basilicam Pauli Æmilij, omnia ad stuporem; adeoùt dixerit

(*a*) Halic.l.4. (*b*) Liu.l.6. (*c*) l.17.c.1.

Plinius: (*a*) *Lepidi domum, qua pulchrior Romæ nulla fuerat, intrà annos xxxj. nec centesimum quidem locum obtinuisse*. Statuarum, de quibus Cassiodorus ait *penè parem populum Vrbi dedisse, quàm natura procreauit*, innumerabilem numerum describam tom.2. Differt.de Statuis. Qui luxus post deuictam Asiam Romam translatum, sub Augusti Principatu summum culmen attigit. Hic enim, vt ait Suetonius,*Vrbem pro maiestate Imperij excoluit, publica opera plurima extruxit, & cæteros hortatus est, vt Vrbem adornarent*. Hinc Agryppa omnia ædificia publica, & vias priuatis impendijs refecit. Idem Augustus pulchrum extruxit Forum; & quæ Cæsar destinauerat perfecit,omnia è marmore, vt iurè moriens dixerit; *Vrbem lateritiam inuenisse, at marmoream relinquere*; vndè à Liuio *Vrbis Conditor* appellatur. Eadem ampliandæ Vrbis cura successoribus insedit, Tiberius enim Augustale Palatium in ampliorem formam struxit. In tanto autem Vrbis splendore illud adhùc ad eam dehonestandam durabat, viarum scilicèt flexura, & angustia: excepta enim Recta Via in Campo Martio,& Via Lata, omnes aliæ angustæ erant. His adde domus non ad lineam rectas, sed fortuitò positas. Accedebant collium abrupta,& vallium ima, quæ turpem domorum inæqualitatem parie-

(*a*) *lib.36. c.6.*

pariebant. Vndè miror à magno Lipsio id laudi Vrbis verti. Nec quicquam fecit Augustus, cùm iussit domus vltrà pedes lxx. non extolli.

Sed ecce iam quarta ætas sub Nerone, qui, vt ait Suetonius, *offensus deformitate veterum ædificiorum, & angustijs, flexurisque vicorum, incendit Vrbem*. Quo scito Timagenes felicitati Vrbis inimicus aiebat, teste Seneca: (*a*) *Romæ sibi incendia ob hoc vnum dolori esse, quòd sciret meliora resurrectura, quàm arsissent*. Atque ità euenit: nam cum ex xiv. Regionibus, in quas Romam distribuerat Augustus, tres solo tenus deiectæ, & septem plusquam semiustæ fuissent, statim è suis flammis pulchrior Vrbs resurrexit. Vt enim ait Tacitus: (*b*) *Domus non, vt post Gallica incendia, nullà distinctione, vel passim erectæ, sed dimensis vicorum ordinibus, & latis viarum spatijs, cohibita ædificiorum altitudine, affabrè factis areis, additisque porticibus &c.* Hinc Roma frequentata domibus, ordinata vijs, ornamentis decorata. Non multò post eadem conflagrauit: sed mox à Vespasiano instaurata, Amphitheatro insuper, Templo Pacis, alijsque aucta. Arsit iterùm sub Tito, à quo iterùm reparata, & ornata. (*c*) Idem præstitit Domitianus studio solùm illustrandæ Vrbis insignis: Capitolium enim tertiò refecit, Templa erexit,

(*a*) *epist*.41. (*b*) 15.*ann*. (*c*) *Suet*.

laxauitque vias, quà institorum tabernis, quà artificum officinis occupatas. (*a*) Non minor fuit Traiani solertia, qui, præter illustre Forum, Vrbem etiam egregijs alijs operibus decorauit. (*b*) Labente post Traianum Imperio, minui pariter cœpit sensim sinè sensu Vrbis decor. Sub Commodo incensa iterùm, ab eoque restaurata, Commodiana dicta est, cui statua aurea cum tauro, & vacca, quasi Vrbis conditori, erecta. (*c*) Seuerus ædes publicas, quæ vitio temporum labebantur, instaurauit, *nusquam propè*, vt ait Spartianus, *suo nomine adscripto, seruatis tamen vbique titulis conditorum.*

Maius ædificiorum Romæ excidium fuit, cùm, detonante vbique Gothici furoris procella, Romanum ipsum Imperium corruit. Atque hæc est quinta ætas, & quasi senium ædificandi. Sub Honorio fateor Alaricum Vrbem ingressum, paucis ædificijs incensis, statim discessisse. Neque Gensericus, prædæ solùm inhians, in tecta desæuijt, Odoacer Vrbi, in qua erat regnaturus, pepercit. Theodoricus Romam paucis deuastatam instaurauit, nouis etiam additis. Extat eius ad Sabinianum Vrbis Senatorem epistola, qua constituit vt XXV.M. tegularum annua illatione in ædificiorum reparationē præstarentur, quarum nonnullæ nostro æuo repertæ sunt.

(*a*) *Mart.l.7.epist.60.* (*b*) *Plin.in Pan.* (*c*) *Lamp.*

ſunt. Vſque hùc ergò mitis Gothorum furor. Sed Totilas Vrbem magna ex parte poſt longam obſidionem demolitur. Reparant illam Bellifarius, & Narſes; at paulò poſt iterùm à Totila capta, ſuis tumulata ruinis relinquitur; ſuper qua, ceù Hyeroſolima altera, audiendæ ſunt Magni Gregorij (*a*) lamentationes, præter ea, quæ dixi Diſſert.2.

Vltima ætas à Iuſtiniano ad hæc vſque tempora perducitur. Poſt ſedatas Gothorum procellas cœpit aliquantulùm ſub Pontificum Romanorum Principatu Roma reſurgere. Verùm, à Longobardis iterùm vexata, non valuit ædificiorum ornatui operam nauare; nec pacatis etiam per Carolum Magnum bellorum furoribus. Tàm alta enim inuecta fuerat à Gothis, & Longobardis barbaries, vt Architectonica Ars penè corruerit: quam barbariem ad xiv. penè à partu Virginis ſæculum productam, etiam nùm in Italia lugemus. Sed tandem ſtudioſorum induſtria, qui ab antiquis, quæ ſuperſunt, melioris Architecturæ monumentis, rectos extruendi modos imitati ſunt, ad tàm ſplendidum nitorem hęc Ars aſſurrexit, vt nihil nobis reliquum ſit, quod Priſcis inuideamus. Si enim Auguſti, & Neronis tempora excipias, alijs ætatibus noſtra quàmlongiſ-

(*a*) *Hom.18. in Ezech.*

simè præstat, vt vtrasque comparanti perspicuum erit.

SECTIO SECVNDA.

De Domorum Partibus.

EXaminatis Domorum causis, earundem partes maiori, qua poterimus cura, lustrandæ sunt. Eas verò in duas classes distribuo, vt aliæ sint generales, &, sicut in Schola loquuntur, essentiales, sinè quibus domus non essent; aliæ particulares, &, vt ità dicam, integrales. Primæ à Baptista Alberto quinque afferuntur, fundamentum, parietes, aperturæ, (sub quibus comprehenduntur ostia, fenestræ, camini, & schalæ) compartitiones ædium, & tecta. Pro quibus ritè struendis multæ tradi solent regulæ ab Architectis, qui omninò consulantur, præter ea, quæ supra tradidimus, & trademus deinceps.

Partes igitur secundi generis inuestigabimus. Qua in re me non pudet fateri laborasse diù, & hæsisse: licet enim pleræque domorum partes à nonnullis viris doctis explicatæ sint, omnium tamen collectim systema, & ideam apud neminem video, nec ipsum quidem Vitruuium, aut eius Interpretes mutilos

tilos in hac re nimis, & ieiunos: & quod deteriùs, nullum extat integrum priſcarum ædium veſtigium. Conabor tamen has tenebras nonnihil dilucidare, ſi detur mihi venia ex meo cerebro aliqua promendi, idue non inanis auræ cupiditate, ſed vt viam ſternerem ſtudioſis meliora commoliendi, quos libentiùs hìc audirem, quàm vt audiri cupiam. Meæ igitur partes erunt Partes domus non tumultuariè, & Calepini more, ſed ordinatè deſcribere, vt indè citò domorum idea confingi animo poſſit.

Primò verò omnium occurrit Veſtibulum, quod inter ædium partes, & quidem principaliores recenſetur, licèt extrà ædes fuerit. Erat enim locus antè domorum ianuam, ſeù clariùs area inter domum, & viam, *per quam,* vt ait Gellius, (*a*) *à via aditus ad ædes eſt*. Etymon ſumpſit, vel quòd ianuam, quæ poſt ipſum erat, veſtiret, vel quod Veſtæ foret conſecratum. Malè autem Ouidius, (*b*) quòd in eo ignis Veſtæ dicatus accenderetur, quî enim extrà ædes ignis accendi potuit? Inuentum fuit Veſtibulum, vt detinerentur in eo Clientes, qui ad præſtanda Patronis officia veniſſent, antequàm à Seruis admiſſionalibus intùs admitterentur, de quibus tom.2. Diſſert. de Seruis, & tom. 3. Diſſert. de Salutationibus. Hinc

(*a*) *lib.16.c.5.* (*b*) *6. Faſt.*

sit Vestibulum proprium fuisse Nobilium, quibus solis officia præstabantur, præsertim Magistratuum: vndè Vitruuius iubet Vestibula iuxtà domos magnificas extrui. Confunditur ab aliquibus cum Atrio, quos tamen Gellius ibidem carpit, & nos infrà. Credit Vossius, (*a*) nec abs re, cum olim modicæ forent domus, idem fuisse cum Atrio Vestibulum, aucto vero luxu distingui cœpta. Nardinus (*b*) Vestibuli exemplum indigitat in Palatijs Columnensium, & Marganorum: at minùs propriè; quæ enim sibi putantur Vestibula, Impluuij potiùs rationem, & specimen præseferunt: habent enim clausuram anteriorem cum ostio, quibus Vestibulum caruisse necesse est, cum ex Gellio, *antè ianuam esset*. Potiùs ergo mihi adumbratur in area Farnesiani, aut Burghesiani Palatij, vt paulò infrà dicam. Decipitur etiam ibidem Nardinus, cùm designaturus Vestibuli terminos ait; *sporgendo ambe l' estremità* (le Case) *come corni, teneuano in dietro la parte di mezzo, dalla qual retiratezza si lasciaua il Vestibolo trà la strada, e la porta*. Fallitur, inquam: perpetua enim hæc cornuum exporrectio in solo Nardini capite ortum habuit, à nemine indicata. Poterat igitur claudi Vestibulum area, aut porticibus, & columnis, vt de illo Neronis dicemus, (vndè Scamozzius magna Vesti-

(*a*) *In Etym.* (*b*) *l.3. c.3.*

Vestibula cum Porticibus confundit) aut terminalibus quibusdam lapidibus; aut lateralibus ipsis vijs, cùm ampliores ædes Insularum more à vijs ambirentur. Atque hoc indicat ex Aquilio Gallo Gellius, Vestibulum fieri, inquiens, *cum dextra, sinixtraque inter ianuam, tectaque; quæ sunt viæ, spatium relinquunt*: Illud benè infert Nardinus apertum fuisse Vestibulum, & non habuisse immediatum ad viam prospectum.

Sequitur post Vestibulum Ianua, de qua peculiarem instituam Dissertationem, vbi varias eius partes, limen, superliminare, valuas, sicut etiam claues, seras, pessulum, aliaque scitu iucunda explicabo. Ianua

Post ianuam principalem ædium reperiebatur protinùs Atrium, quod ostio coniungendum iubet Vitruuius. Illo Græci carebant, vndè ab ostio ad peristylium, quod nos dicimus, *il Cortile*, angustus erat aditus, quem Thiroretron appellabant. Pars erat inter ædes, ostiumque ipsum, eique coniuncta, itaùt primò ianuam introeunti occurreret, quem Itali dicunt, *l'Andito*. Nomen sumpsit vel ab Atriensibus Etruriæ populis, (a) à quibus primum eius petitum exemplum; vel quod fumo esset atrum; vel ob ignem in honorem Vestæ inibi perpetuò ardentem; vel ob Culinæ viciniam. Diuersum fuit à Vesti-

(a) *Varr. 4. l. l.*

Vestibulo, vt supra; imò & ab Impluuio, vtrumque hoc enim tecto destituebatur, cùm Atrium foret opertum, & vt plurimum testudinatum. Quod pluribus coniecturis nititur demonstrare Nardinus, quia nimirùm in Atrio ardebat ignis, cænabant, fęminæ texebant, congregabatur Senatus: ad hæc, quia Verius Flaccus in Atrio Catilinæ Grammaticam docuit, in Atrio Libertatis erat Bibliotheca, & in Atrio tandem Iustinus Imperator nuncios recepit, quæ sub dio facta fuisse repugnat. Sed, pace summi viri, hæc nihil ad rem, æquiuocatur enim Nardinus in Atrij vocabulo: nam plura fuere priscis Atria, præsertim interiora, vt dicam infrà; quare actiones à Nardino allatæ in interioribus Atrijs factas fuisse credendum est: quis enim sibi suadeat propè ianuam receptos nuncios, fęminas texere, cęnari &c. eò præsertim, quod fęminarum ædes penitissimas fuisse dicturus sim? Quapropter opertum fuisse Atrium ex Vitruuio (*a*) vnicè colligo, qui de eo scribens, trabium, & lacunarium meminit. Habebat pariter Atrium hinc indè columnas testudinatum Tectum sustentantes; quibus Alæ quædam formabantur, quas sępè Vitruuius memorat. Mensura, & proportio Atriorum triplex ab eodem Vitruuio affertur; prima Diagonalis cùm nimirùm

(*a*) lib. 6. c. 3.

mirùm latitudo latitudini esset æqualis: secunda dicebatur Bipartiens tertias, itaùt ex quinque longitudinis partibus tres solæ latitudini attribuerentur: tertia Sesquialtera, vt ex tribus portionibus longitudinis, duæ latitudini assignarentur. Altitudo erat quanta longitudo, quarta solùm parte dempta.

Non modica est controuersia inter Antiquarios,& Architectos circa Tablinum,quod Festus Atrio proximum collocat. Dictum existimat Nonius, quod è tabulis componeretur, & Varronem ipse in testem adducit; sed malè, hic enim de alio Tablini genere loquebatur, loco scilicèt vbi hyeme cęnare solebant. Nostrum autem Atrio propinquum aliter ac è lignis fuisse ex Vitruuio colligitur. Ità appellatum ait Festus à tabulis scriptis, seù codicibus in eo reconditis, vt idem foret cum Archiuo, quod etiam Tabularium nuncupant. Cui opinioni ego diù hæsi. Verùm re subtiliùs examinata aliter iudicare cogor: Tablini enim situs, quem mox accuratè rimabor, ipsum ab Archiuo diuersum fuisse euincit. Philander existimat Tablinum ità appellatum à tabulis non quidem scriptis, sed pictis, vt idem foret cum Pinacotheca Græcorum, in qua picturæ, aliaque ornamenta recondebantur, Itali dicunt, *la Guardarobba*. Huic opinioni calculum non defero, nam Vitruuius de Tablino, & Pinacotheca

theca tamquam de rebus diuersis scripsit, de hac quidem in cap. de Triclinijs, & Exedris, de illo autem in cap. de Atrijs. His adde situm ipsum Tablini illud à Pinacotheca distinguere, vt mox dicam. Quare concludo, non aliundè, quid fuerit Tablinum, apparere posse, quàm ab ipsius situ, quem si in tanta obscuritate inuenerimus, vt in votis habeo, rem totam confectam habebimus.

De Tablini autem situ silet Vitruuius totus circa eius mensuras occupatus. Tacent etiam cum ipso Scholiastes, & Architecti: vndè ad eum inueniendum ratiocinijs vtendum est. Facem præbet, at modicam, in his tenebris Festus, qui *Tablinum*, ait, *proximè Atrio locus fuit*. Sed ecce aliæ non minores vmbræ. Vbi enim? In eademne recta linea cum Atrio, itaùt ab hoc directè pateret ad Tablinum aditus: vel in lateribus porticuum, seù alarum perystilij inter alias Cellas? Quorum primæ parti adstipulor, quam pluribus demonstrare enitar, cùm id sit nostræ coniecturæ, & opinionis basis. Ad quod obtinendum ità ratiocinari lubet. Etenim Vitruuius de Tablino non in capitulo de Cellis, sed vnàcum Atrio scripsit. Fortiùs, nam idem post Atrij dimensiones exaratas, continuò, eodemque loquendi nexu, nullo verborum diuerticulo, ad Tablinum se contulit, vt ex ipsiusmet verbis mox afferendis apparebit.

For-

Fortissimè, nam Vitruuius, postquam determinauit Atrij proportiones, statim easdem penè Tablino attribuit inquiens, *Tablino, si latitudo Atrij erit pedum xx. dempta tertia, eius spatio reliquum tribuatur.* Quod vtique non recté fecisset Vitruuius, si Tablinum è numero fuisset Cellarum; quid enim pertinebat ad Cellas Atrium? aut quandonam Atrij dimensiones Cellis ipsis fuerunt à Vitruuio attributæ? Tandem hic ipse iubet Tablini altitudinem Atrium superare, vt lumen superiùs acciperet. Ex quibus omnibus conijcere est, Tablinum non modò cum Atrio coniunctum fuisse, sed in eadem insuper recta linea cum illo, itaùt ab Atrio in Cauedium eunti, per Tablinum recto itinere transeundum foret. Sed quo inquis situ? Puto longitudinem Tablini latitudini Atrij fuisse adaptatam, & per hanc excurrisse.

Stabilito semel Tablini situ, quid tandem illud fuerit, perspicuè, nisi fallor, colligitur. Non enim potuit è Cellarum, aut Penuum censu fuisse, siue Archiuum illud dixeris, siue Pinacothecam. Ad quod tàm securè asserendum contra omnium, quod sciam, Architectorum fidem, duplex me cogit ratio. Prima, quia si è Cellis fuisset Tablinum, clausum vtique fuisset: Cella enim à celando dicitur: id quod maximè credendum est de ea Cella, vbi res tanti momenti asseruaban-

tur, codices nimirùm, & suppellex. Si autem obseratum fingamus Tablinum, quomodò liber patuisset ab Atrio ad Impluuium, sicut par erat, aditus, cum Tablinum inter Atrium, & Impluuium medium extitisse dictum sit? Altera ratio est, quia scripturæ, & suppellex Armarijs recondita, nihil ad Atrium pertinebant. Itaque si Tablinum asseruandis codicibus, aut suppellectili destinatum erat, locatum vtique non fuisset in Atrio propè ostium; quis enim ità desipiat, vt rem adeò magni momenti in loco tàm aditu facili, & obuio repositam velit, cum in penitiori, inter alias Cellas, ad alas peristylij locari potuisset? Ex quibus satis clarè concludo, si Tablinum, vt ostendimus, inter Atrium, & Impluuium, situm erat, inter Cellas recensendum non esse, ideòque nec Archiuum, nec Pinothecam iurè dici posse:

Quid ergo, inquis, fuit Tablinum? Vt ingenuè dicam suspicor nihil ipsum aliud fuisse, quam id quod Itali Gallica voce dicunt *la Galleria*, locum scilicèt oblongum, apertum, ornatum, amænum, expositum, in quo picturæ, statuæ, aliaque suppellex, non quidem recondita, vt in Pinacotheca, sed aperta, & ab omnibus cernenda exhibentur. Ità enim benè percipitur Tablinum locatum fuisse post Atrium, vt scilicèt Imagines, quæ erant Nobilium Stemmata, ab omnibus cer-

ni po-

ni potuiſſent. Inſuper, cùm locus eſſet apertus, facilem præbebat ab Atrio ad Impluuium tranſitum. Momentum addunt huic meæ coniecturæ Serui Atrienſes Atrijs cuſtodiendis deſtinati, necnon Ianitores, & Canes eidem muneri obeundo. Quis enim ſciat, vtrùm non alia de cauſa tàm vigilem cuſtodiam in ſuis Atrijs adhibuerint Romani, quàm quòd inibi, ſeù in proximo Tablino, ſuam ſuppellectilem expoſitam haberent? Ignoſcat Lector, ſi plus æquo hac in re immoratus fuerim, cùm rem hanc exiſtimem à nemine hùcuſque ſufficienter pertractatam. Mallem tamen meliora ab alijs audire. Proteſtor quinimo me nolle hæc pluris, quàm ratio ipſa rei expoſtulet, venditare: intrà coniecturæ enim fines ſingula collocauerim, ſarto tamen tecto aliorum iudicio, debitaque ſapientioribus, præſertim Antiquis, reuerentia.

Difficilioribus hiſce de Tablino exantlatis, obuium erit reliqua expedire. Menſura Tablini, & proportio in hunc modum à Vitruuio (a) præfixa eſt. *Cùm minora fuerint Atria, tribuantur Tablino duæ partes, ex tribus, quibus Atrij amplitudo conſtat: cùm maiora ſtruenda erunt Atria, è quinque horum portionibus duæ concedantur Tablino. In medijs verò ſit dimidio minùs, quàm Atrium. Altitudo oſtij octaua par-*

(a) *lib.6. c.4.*

ua parte latitudinem superet: Lacunarium tandem sublimitas latitudinem tertia parte excedat.

E Tablino introitus patebat ad Cauędium, insignem aliam Domus partem. In hunc modum per syllabæ diminutionem dictum est, quasi cauum ædium, Itali dicunt, *il Cortile*: erat enim pars illa domus caua, circa quam Conclauia. Existimo idem fuisse cum Impluuio, & Peristylio, sola penès magnitudinem, & ornatum diuersitate: Cauędia enim erant minora, & minùs culta: Peristylia columnis, (à quibus & nomen) & Porticibus circumducta: Impluuium dicebatur, si foret apertum, itaùt in ipsum plueret, sicut locus, vndè aquæ decidebant, Compluuium appellabatur. In Ædibus nobilium sæpiùs tria hæc distincta erant; ex multis enim Cauędijs vnum altero erat ornatius, sicut Romæ in Palatio Vaticano videre est. Malè tamen à Scamozzio (*a*) Cauędium cum Atrio confunditur. Quinque eorum genera enarrat Vitruuius, (*b*) Thuscanicum, Corinthium, Tetrastylum, Impluuium, & Testudinatum: quorum differentias satis obscurè ipse tradit, obscuriùs eius Scholiastes. Rem sic pro virili declarare conabor. Thuscanicum Cauędium erat rude, circa quod, vice columnarum, lignea pegmata, vt Bononiæ in antiquissima Pepulorum Domo videre est: in hoc

(*a*) *Archit. p.1. l.3. c.5.* (*b*) *l.6. c.3.*

hoc genere longitudo latitudinem superabat. Corinthia multis erant ornamentis splendentia, tribus aut quatuor columnarum ordinibus hinc indè insignita, qui ordines dicebantur Alæ, eò quòd è lateribus essent. In his longitudo erat dimidio maior latitudine, aut duabus etiam tertijs partibus. Tetrastylum; ideſt quatuor columnarum, sola forma à priori differebat; figuræ enim erat quadratæ. Duo reliqua nihil habent, quod speciali sit nota dignum, nisi quòd Cauędia operta propria essent domorum non illustrium. Dicendum foret de columnis, & porticibus, sed de his Differt. de Basilicis.

Ab Alis Cauędiorum, seù, vt magis propriè dicam, ab ipsis Porticibus aditus patebat ad ædium Conclauia, sic appellata, quod clauibus subijcerentur, Itali dicunt, *le Camere*, à nonnullis latinis malè appellantur cubicula; hæc enim vox dormitoria dumtaxàt sonat conclauia. De his, quantum licuit ex priscis monumentis conijcere, adnotaui; apud antiquos minimè visitata fuisse conclauia ità in eadem linea rectè locata, vt ab vno ad aliud liber esset aditus, & nos dicimus, *fughe di Camere*. Hoc inquam genus priscis inuisum; imò testatur Henricus Vvottonus (*a*) Eques Anglus hanc conclauium structuram extrà Italiam omninò insolentem esse,

O & ra-

(*a*) *In Elem. Archit. p. 1.*

& rationem affert, *nam intolerabilem seruitutem imponit omnibus conclauibus, præterquam intimo, siquidem ad id nemo potest accedere nisi per reliqua:* & posteà de Italis ludens addit: *animaduerti nullam nationem in toto Orbe, naturæ tàm priuatæ, & secretæ, quàm Italos, & quæ contra minus absconditas ædes habeat, itaùt pugna sit inter eorum habitationes, & ingenia.* Sed id obiter. Priscorum ergo conclauium situm, Monachorum Dormitorijs assimilarem, seù magis clarè Carthusianorum in plano degentium Porticibus, è quibus ad singula eorum cubicula aditur; sic enim pariter circa Cauçdium Porticus decurrebant, è quibus per diuersas ianuas conclauia singula adibantur.

At hìc rei opportunitas poscit, vt antiquarum ædium exemplum, quantum fas sit, proponamus. Post hanc rem sedulò perpensam mihi videtur in magno Burghesiorum Palatio ideam quandam priscę domus adumbrari. Area enim illa columellis septa, Vestibulum repręsentat, quod fuisse antę ostium dictum est. Post ianuam spectas aditum oblongum testudinatum, qui antiquorum Atrio respondet: deest Tablinum; vsus enim obtinuit, vt ipsum alibi apud nos collocetur. Ab Atrio ad Peristylium peruenitur, quod nihil ab antiquis Corinthijs Cauædijs differt. Hinc indè varia conclauia, & officinę, vt paulò antè de prisca domo monueram.

Sed noſtram Antiquitatem reſumamus; Conclauium varia, pro eorum vſuum varietate, erant nomina, Cellæ, ſeù Penus, Triclinia, Dormitoria, Exedræ &c. de quibus ea pauca, quæ poſt diutinam lectionem obſeruare potui, ſumma cura mox tradam. Cella, vel Cellarium à celando dicitur, quod repoſita celet. Dicitur etiam Penus, Penarium, Promptuarium; ſicut qui eius curam gerebat vocatur Cellarius, Promus, & Condus, quòd intùs condat, & de intùs promat. Varia Cellarum genera, Carnariæ, Farinariæ, Lignariæ, Librariæ &c. ex quibus illas in ſpeciali deſcribam, quæ aliquod continent præ alijs ſcitu dignum.

Cellæ vinariæ obuia apud Authores mentio: Iconem eius affert Pignorius (a) ex priſco marmore Auguſtæ Vindelicorum effoſſo, vbi fornices, & ſubſtructio antis nixa, ſuper qua plura dolia ligneis noſtris ſimilia ordine collocata: ex quibus patet verum eſſe quod ait Plinius, (b) *circa Alpes ligneis vaſis condunt, circuliſque cingunt*; ſed de his in Diſſert. de cibo, & potu. Vinariæ Cellæ locabantur quandoque in plano: non rarò in contignationibus, imò in editiſſimis locis, vt vini fumum biberent, (c) quo purgari credebatur; vndè Martialis ait: *accipit ætatem* quic-

(a) *l. de Ser. circ. fin.* (b) *l. 14. c. 21.* (c) *Lambin. in Horat. l. 4. od. 12.*

quicquid ab igne cadus. Sed hoc rarò. Cellæ subterraneæ Vitruuius non meminit, qui solum iubet, vt habeat à Septentrione lumina fenestrarum. Plinius quidem consulit, *vt vina debiliora demissis in terram dolijs seruentur*. Sed difficultatem omnem tollit Capitolinus, qui ait: *in horreis dolia defossa, supra terram patuisse*. Tandem Pirrhus Ligorius plures vinarias apothecas se reperisse testatur, non sub terra modò, sed sub cisternis ipsis aquarum: id quod etiam clarissimus Fabrettus, & Illustrissimus Ciampinus à se obseruatum, mihi iampridem communicarunt.

Post vinum sequatur aqua, quam quæ asseruabat Cella dicebatur Cisterna, quod sit cis, idest infrà terram. (*a*) Erat concameratio testudinata pilis innixa, & tenaci crusta illita; apud Italos appellatur *Conserua d'acqua*. Huiusmodi plures Romæ fuerunt, & in Perettinis vineis vnam non ignobilem vidi. Adnoto priscis placuisse etiam Cisternas non sub terra, sed in plano habere, puto, vt aquæ magis ventilatæ purgarentur. Erat aliud Cisternæ genus suscipiendis imbribus accomodatum, vndè Horatius (*b*) ait: *collectos nè bibant imbres, puteosque perennes*: Ex quibus liquet, nec puteos Romæ defuisse, maximè antè conductas exteras aquas: Puteos primus inuenisse creditur Danaus Beli filius

(*a*) *Fest.* (*b*) *In Satyr.*

filius ex Ægyto in Græciam aduectus.

Cella condendis libris destinata, dicebatur Bibliotheca, quarum multas Romæ fuisse, easque insignes dicam tom. 3. Dissert. de Script. De Archiuo,& Pinacotheca dictum supra. Cella, vbi frumentum recondebatur, erat horreum, à spicarum horriditate sic appellatum: quanquam hæc vox rerum etiam omnium reconditoria sonet: (a) vndè Horatio (b) Cella vinaria horreum nominata; & Lampridius de horreis Alexandri ait: *ad ea singulos sua bona contulisse, qui priuatas custodias non haberent*. Præter publica Granaria, priuata etiam in diuitum domibus fuisse pro faciliori vsu, non abnuo; quæ crediderim in superiori sæpiùs domus parte locata, ductus quibusdam Vitruuij, (c) & Varronis (d) epithetis, quorum ille Granarij *sublimati*, iste verò *pensilis* meminit. Fęnilia, & Palearia nihil ad nos, cùm ad Villas spectarent, non ad Vrbanas Domos: imò Vitruuius extrà Villam, ob incendij periculum, collocari iubet. Alias Cellas, vt Lignariam, Casceariam &c. missas facio, cùm nihil habeant peculiare scitu dignum.

Expeditis Cellis reliqua Conclauia lustranda sunt. Occurrit primò Stabulum equorum, quod Equile appellatum est. Vbi pro-

(a) *Apul. l.3. de Asin.* (b) *l.4. od. 12.* (c) *l.6. c.9.* (d) *l.1. de R.R.*

priè apud Romanos fuerit locatum, hùcusque non reperi; crediderim tamen illos Græcorum situm imitatos. Apud Græcos verò statim post domus introitum (Atrijs enim caruisse diximus) erat Equile ad dexteram introeuntium, cuius alterum ostium ad occasum vergebat, antè quod Hippodromum, ampla scilicèt area exercendis equis destinata. Pauimentum erat silice stratum, aut glarea, & deuexum, vt humorem transmitteret, aut sugeret. Ad meridiem spectabat, vt à recrementis faciliùs siccaretur. Solebat testudine concamerari, ne ob fęnum, & paleas, igni esset obnoxium. (*a*) De aliorum animalium stabulis, Ouili, Bouili &c. nihil dico, cùm ad Villas potiùs pertinerent.

Culinam opinati sunt multi extare solitam propè Atrium, itaùt istud ab illius fumo atrum redderetur. At id mihi risum prouocat; quis enim hoc dicat, de Atrijs præsertim nobilium? Quare potiùs putarem cum Baptista Alberto (*b*) eius situm fuisse non valdè procùl à Triclinio. Triclinium, quod idem erat cum Cęnaculo, (cęnabant dumtaxàt olim Romani, vt alibi) sic appellatur à tribus clinijs, seù lectis, in quibus cubantes cibum sumebant, licèt quandoque lecti plures essent, vndè Biclinia, Tetraclinia &c. vt tom. 3. Differt. de Conuiu. Triclinia etiam

Dię-

(*a*) *Scam. 1. 1. l. 3. c. 3.* (*b*) *l. 5. Archit. c. 17.*

Diętæ vocabantur apud Plinium,(*a*)ac Athenæum : (*b*) & rationem reddit Varro, quòd in ijs per diem edatur: item per contractionē dici solebant Zætæ,sicut Diabolus appellatur Zabulus.Videsis Velseri epist.de Zæt. Eorum proportio à Vitruuio(*c*)præfinitur, *vt longitudo foret latitudinis dupla, altitudo verò dimidium producti ex longitudine, latitudineque simul sumptis*. Quam proportionem omnibus penè conclauibus ipse assignat. Quadratam formam non reijcit, dummodò altitudo sit dimidio maior. Ex Triclinijs alia æstiua, quæ ad Septentrionem vergebant, alia verna, & autumnalia, quæ ad Orientem, alia hyberna Occidentem versùs. Meridionalem plagam reiecit Vitruuius, vtpotè humoribus scatentem. Quod de Bibliothecis fortiùs vrget ad præcauendas tineas. Propè Triclinia ædiculæ erant vbi cęnarum reliquiæ, vnàcum vtensilibus, recondebantur.

Conclauia dormitoria, Cubicula à cubando dicuntur. Angustiora pro hyeme; carebant enim prisci cortinis, aut velis, quæ nos dicimus, *le Trabacche*. Æstate in amplioribus dormiebant; meridiabant verò in Exedris longè amplissimis, de quibus mox. Lectos satis angustos fuisse prisca marmora ostendunt, quorum formam, sicut & vela, tradam alibi, cùm ad suppellectilem potiùs

(*a*) l.2.epist.17. (*b*) l.5. (*c*) lib.4.c.5.

domorum pertineant. Propè, vel intrà cubicula quandoque Sacellum cum Deorum imaginibus, vt Dissert. de Templis. Dormitoria Seruorum propè ostium domus, vt ad seruitia expeditiores forent. Fęminarum è contra in penitiori secessu, vt ab omni commercio abstinerent; id quod & de alijs fœminarum conclauibus notat Albertus, (*a*) qui optat, vt idipsum à nostris fœminis obseruaretur.

Frequens Exedræ, sed in nobilium præsertim ædibus, vsus. Ampla erat Aula peristylijs, alijsue ornamentis decora, ità à sedibus appellata, quibus refertissima erat. Exedrarum vsus vel ad meridiandum æstiuo tempore, vel ad colloquendum, disputandum; aut festa celebranda; vndè patet idem fuisse cum nostris Aulis, quas nuncupamus *le Sale*, nomine deriuato, aut à saltando, aut à salutationibus, quæ ibidem apud nos Principibus exhiberi solent. Iubet Vitruuius, (*b*) *vt amplis magnitudinibus sint constituendæ*: mensuras similes, quas Triclinijs, assignat. Puto easdem fuisse cum Basilicis, & Oecis, licèt quandoque ad maiorem lautitiem loca hæc distinguerentur. Basilicæ erant Aulæ Iudicijs exercendis destinatæ. Præter publicas, de quibus infrà, priuatas etiam in Magnatum ædibus fuisse, incompertum mihi est. Remotæ

(*a*) *loc. cit.* (*b*) *l.4. c.5.*

motæ erant ab alijs Conclauibus, vltrà Cauędium, & contra Atrium collocatæ: at prospectum ad viridaria vt plurimum habebant. Eiusdem penè structuræ fuerunt Oeci, aut Corinthij, aut Ægyptij, hoc vno inter se discrepantes, quòd primi columnas haberent magis simplices, vniusque ordinis: postremi verò duplices, vno columnarum ordine alteri superimposito, de quibus vide Vitruuium. (a) Sed Barbarus huiusmodi Oecos Græcis solum familiares fuisse, rectè ex Vitruuio colligit: aliud verò genus, quod Vitruuius vocat Cizicenum, ad Rom. peruenisse. Ab œconomia ità dictos credit Scamozzius, quòd ibi texere solerent mulieres.

Præter publica Balnea, priuatorum etiam meminit P. Victor, qui huiusmodi Dcccc. propemodùm numerat. Balnea pro domesticis propè Exedras: pro exteris verò propè Vestibulum, vbi etiam Hospitia locata fuisse existimo, maioris commoditatis causa. Valetudinaria diuersa fuisse à cubiculis ordinarijs indicat Seneca, (b) qui illa tamquam quid distinctum capit, cùm, *non video*, inquit, *quare sibi placet, qui robustior est in Valetudinario*. Armamentaria propè Exedras reponerem. Vltrà Exedras Viridaria extitisse ex dictis liquet, cùm Exedras prospectum ad Viridaria obtinuisse indicauimus. Virgultis mirè

(a) *Ibidem*. (b) *In quæst. natural.*

mirè consitis ornata erant, quod munus Seruis, Topiarijs appellatis, committebatur, qui ex myrto, & buxo varia hominum, nauium, aliarumque rerum simulachra confingebant, de quibus tom. 3. Dissert. de Agricultura. Lacus, & Stagna erant collectiones perpetuæ aquarum in ipsis viridarijs, aquarum, inquam, immobilium; salientes enim qui continebant, dicebantur Fontes, quos Agryppa primus inuexit, cùm anteà è solis Lacubus aquæ haurirentur.

Diù hæsimus in primo ædium plano, nec abs re, nam planis Conclauibus etiam post inuentas contignationes gaudebant Romani: adeoùt superiorem partem, quæ quandoque duas, vel tres contignationes complectebatur, inquilinis, & pauperibus locarent ex Plutarcho, qui ait, Syllam superiora ædis suæ libertino habitandam tradidisse: vndè Martialis suam paupertatem exaggeraturus ait: *tribus schalis habito, sed altis*. Vndè par est, vt credamus contignationes, seù solaria minùs fuisse ampla, & ornata, sicut sunt apud nos *le Camere locande*. Quare ad illas per diuersas schalas ascendebatur extrinsecùs locatas. Quia verò à nonnullis etiam nobilibus solaria habitabantur, operæ pretium est; vt hæc etiam cursim perlustremus. Vt verò per schalas, à scandendo ità dictas, ascendamus, erant ipsæ, vel gradibus distinctæ, tùm

ligneis,

ligneis, tùm lateritijs; vel vnica continua decliuitate inclinatæ, vt in ruderibus Palatini adhùc visitur. In ſchalarum apice erant aliæ Porticus inferioribus correſpondentes: hinc indè Conclauia, Exedræ, aliaque, vt in primo plano, de quibus nihil vlteriùs ſuperaddendum. In ſuperiori contignatione Tecta ità erant conformata, vt in ea aſcendi poſſet ad ſpectandas pompas. (a) In hoc eodem loco puto extitiſſe Xyſta: licèt enim Xyſtus eſſet porticus tecta, vbi Atletæ per hyemem exercebantur, Xyſta tamen erant ſubdiuales habitationes. Quam differentiam miror doctiſſimum Mercurialem in ſua Gymnaſtica fugiſſe. Quòd ſi ſub dio, non alibi certè opportuniùs, quàm ſupra Tectum. Quare putauerim Xyſta fuiſſe areas quaſdam amplas, eminentes, & columnis ſeptas, quas Græci dixere Paradromadas, Itali *Beluedere*, aut *Logge ſcouerte*. Crediderim inſuper eaſdem fuiſſe cum eo, quod Plinius vocat Proceſtrium, quæ vox, ſi latina eſt, mihi à procedendo, ſeù ambulando deriuatur: & alio modo appellatur *Pergola* à pergendo: Xyſtum etiam cum Heliocamino confunderem, loco ſcilicèt excipiendo ſoli idoneo: niſi credere velis Lucæ Olſtenio, qui hos concameratos ſibi effinxit, vt infrà indicabo.

Quoniam autem ad Tectum vſque domorum

(a) *Plin. in Paneg. & Euſtath. 10. Odyſſ.*

rum peruentum est, opportunum hìc esse videtur, vt de Caminis disseramus, quorum scilicèt culmina Tectorum sunt, ornamentané dicam, an impedimenta? Id quod eò lubentiùs aggredior, quòd, expeditis principalibus ædium partibus, minores etiam examinandæ sint. Extitisse semper Romæ Caminos dubio omni caret: non infrequens enim eorum mentio. (*a*) Quid verò vox hæc, quæ Græca quidem est, sonet, non leuis est inter Eruditos disceptatio; vetera enim Lexica, & Scholiastes furnos, & hypocausta reddunt. Sed vox ex re ipsa innotescet.

At enimuerò quoad antiqui Camini formam non vnam reperio Scriptorum sententiam. Primò enim nonnulli (*b*) censent fuisse Vas quoddam ingens, aut metallicum, aut è coctili terra, sed mobile, quod Græci Eschara, Itali dicunt *Braciera*. Nec aliam Camini formam agnoscit Brodæus. Existimant alij (*c*) præter Escharas extitisse etiam fixos Caminos, à nostris tamen tùm situ, quod non ad parietem excauati, sed in meditullio conclauis extarent; tùm forma, quòd carerent gula, seu tubo, fumique emissario. Probat hanc opinionem Manucius locis quibusdam Catonis, (*d*) & Columellæ, (*e*) quorum

(*a*) *Iulian. in Misopogone; Paul. Aegin. l.5.* (*b*) *Lips. Cent.3. epist. 75. aliÿque multi.* (*c*) *Paul. Manuc. in Not. ad l.7. epist.16.* (*d*) *De R.R. c.18.* (*e*) *l.6.c.50.*

rum ille *focum*, inquit, *circumuersum habeas*; iste verò rusticum monet, vt circa focum epuletur: ex quibus posteà concludit Caminũ in medio extitisse, quomodo enim, inquiens, circumuerti focus posset, si fuisset more nostro in excauato pariete? Indigna sanè tanto viro illatio. Esto enim non fuerit in excauato pariete, sed in medio Caminus, fixum tamen fuisse nullo modo infertur; potuisset enim esse Eschara mobilis in medio conclauis locata, adeòque *circumuersa*. Gulæ, emissarijque defectum nullo modo euincit Manucius. Tertia est opinio Danielis Barbari, (*a*) qui gulis, fumiq; emissarijs antiquos Caminos donat. Quam sententiam Octauius Ferrarius (*b*) intensis lacertis propugnat.

Præter tria hùcusque enarrata Caminorum genera, alia etiam in vsu fuerunt non adeò quidem frequentia, at silentio non omninò prætereunda. Inter hæc fuerunt Heliocamini, Tubi, & Vaporaria. Primi erant loca Soli exposita, à quo innoxiè quis calefieret, quæ loca eadem cum Xystis fecimus. Tubos clarè explicat Seneca (*c*) sic inquiens: *& impressos parietibus tubos, per quos circumferretur calor, qui ima simul, & summa foueret æqualiter*. Horum exemplum è balneis ceptum est, necessitate impellente, ad arcendum fu-

mum:

(*a*) *In Vitr.* (*b*) *Elect. l. 1. c. 9.* (*c*) *Epist. 90.*

mum; calor enim ab igne, sub conclaui accenso, per tubulos ascendens, in cubiculum diffundebatur, parato per foraminula egressu, quæ aperiri, claudique iuxtà opportunitatem possent. Huiusmodi tuborum ideam exhibet ædicula quædam ad Templum Sanctæ Cęciliæ. Eorumdem meminit Proculus I.C. in Legis cuiusdam Commentario, quæ vetat tubulos habere admotos ad communem parietem. Vaporarium tandem sic Blondus explicat; sub conclauis pauimento circa parietum radices ingens gyrabat tubus, per quem feruida decurrens aqua calidum vaporem eleuabat, qui in minores tubulos, maiori tubo perpendiculariter adhærentes, ingressus, conclaue ipsum calefaciebat, foraminibus scilicèt introrsùm apertis, vt supra. Sybaritarum luxus aliud genus inuexit: cœnantes enim ipsi alueis calenti lympha plenis se, cubantium situ, immergebant, vt à calore tàm intrinsecùs, quàm extrinsecùs fouerentur. Verùm hæc extrà nostrum sunt argumentum.

Vt ergò propiùs ad Caminos accedamus, fateor in tanta Scriptorum discrepantia me diù Barbaro, & Ferrario herbam dedisse. Sed posteà, vt in aliorum abirem sententiam, qui fumi emissaria priscis Caminis abiudicant, hæc argumenta coegerunt. Tùm scilicèt, quòd ità omnes antè Barbarum asseruerint

tradi-

traditione, nisi fallor, immemoriali, quod aiunt, adducti. Tùm quia omnes Scholiastes, Etymologica, & Lexica Caminum pro furno, & hypocausto accipiunt. Tùm quòd veterũ nemo Fumariorum meminit: oppositum quinimò indicarunt Poetæ, Horatius præsertim, & Iuuenalis, cùm domos vocant *fumosas, & lachrymoso non sinè fumo*, ob fumi scilicèt emissariorum defectum. Cui coniecturæ maius accedit ex Polluce, & Vitruuio momentum, quorum primo, cùm peculiari capitulo ædium partes explicasset, emissaria nec in mentem quidem venerunt: Vitruuius verò de ijsdem in tota sua Architectura omninò silet: quinimò coronatum opus cælaturis illustre à Triclinijs excludit, nè fumo denigrarentur. (*a*) Nec reponat Mazzonus (*b*) multa alia Vitruuio prætermissa, vt columnas Athenienses quadratas, Heliocaminos &c. etenim non, sicut isthæc, parui momenti fuisset emissariorum Camini structura; non modica enim industria, & arte opus habent, vt collocentur ad eum Cœli cardinem, & Regionem, vndè venti, fumi progressum impedientes, minimè perflent: quare hanc artem minimè omisisset Vitruuius, qui in multis Philosophum, & Astronomum agit, & tales optat Architectos omnes fore. Accedit his, quod in ædium priscarum

(*a*) *l.7.c.3.* (*b*) *In Dantem l.1.c.41.*

carum ruderibus nullum appareat Emissariorum vestigium. Nec dicat Barbarus hoc ideò esse, quòd Camini in editioribus solarijs locarentur, quæ cùm ruinæ magis pateant, hinc nullæ supersint Caminorum reliquiæ. Quod qua fronte asseruerit Barbarus vix capio, cùm ostensum abundè sit superiorem domus partem inquilinis locari solitam; quis verò credat alieno potiùs, quàm proprio commodo Romanos studuisse? Ad hæc, in prisco opere musiuo Fortunæ Prænestinæ, vbi Vrbs Roma cum suis ædificijs affabrè repræsentatur, Emissariorum nec vnum quidem videre est. Musiuum hoc formis expressum, & mox Typis tradendū mihi ostendit Illustrissimus Ioannes Ciampinus antiquæ eruditionis, sacræ præsertim, splendor. Quid plura? Hanc tandem coniecturam confirmat impensissimum illud Romanorum studium ad fumum arcendum. Ligna enim amurca illita ad Solem siccabant, quæ ligna *acapna* vocabantur. (*a*) Cum verò industria hæc non adhùc euitando fumo par esset, Tubos, & Vaporaria, aut Heliocaminos inuexerunt: quod certè dispendium inutile prorsùs fuisset, si Camini gulas habuissent emittendo fumo idoneas. Quæ argumenta mihi penè sunt euidentissima inter fumi has, in quibus versamur, obscuritates.

Sed

(*a*) *Plin. l.15. c.8. & Mart. l.13.*

Sed inquis, cuius ergò fuere generis Romanorum Camini? Putauerim in ijs conclauibus, quæ cœnis non erant destinata, Escharis vsos, vt in Exedris, alijsque Aulis. Triclinia verò fixos Caminos habuisse. Quod licèt à Manutio sit assertum; ab ipso tamen nulla coniectura stabilitum, duplici ego argumento ostenderem, tùm ex Suetonio, qui de Vitellio ait: *nec ante in Prætorium redijt, quàm flagrante Triclinio ex conceptu Camini*. Nisi enim immobilis hic fuisset, eò incenso, non necessariò Triclinium concepisset ignem. Item ex Plauto, (a) qui inquit senem auarum sub Foco ollam auro plenam recondidisse: quod certè stultè egisset, si amouibilis erat Focus. Fixi hi Tricliniorum Camini vel in medio, vt vult Manucius, vel etiam ad parietem excauati esse potuerunt. Illud enim *de foco circumuerso* Manucij nullam habet vim; nam Authores de Re Rustica ab ipso citati, de Focis Villarum loquuntur, qui sanè in medio locati opportuniùs fuerant, vt singulis rusticis ab agro regressis sat esse possent. Existimarem insuper Tectum aliquod fixis hisce Caminis additum fornicarij operis tholum referentis, ad recipiendum, quamuis non emittendum fumum. Id quod duplici etiam mihi ratione suadetur, tùm ex allato Suetonij loco; nisi

(a) *In Vlular.*

enim Tectum aliquod Foco adhæsisset, quod Lacunari foret adnexum, percipi vix posset quomodo ex conceptu Camini flagrasset statim Triclinium: tùm etiam ex veteri Scholiaste epigrammatum Græcorum, qui de Focis sic ait: *super quos cameram atramento illiniebant, vt atrum id pictura inductum pro fumo videretur.* Nec dicas Cameræ huius, seù Tholi Vitruuium non meminisse: nam simplex Tectum specialem non exposcebat regulam, præter eas, quas de fornicibus in generali tradiderat: non enim hęc concameratio Emissaria fumi habebat, pro quibus peculiare Architecturæ genus necessarium vtique fuisset, vt dictum est.

Reliquum nunc est, vt ingeniosa satis Ferrarij argumenta, quæ fumi Emissarijs fauent, afferamus, diluamusque. Omnia verò ad tria genera reducuntur. Primum est, quod Virgilius (*a*) dicat: *& iam summa procùl Villarum culmina fumant*; & apud Homerum Vlysses cupit videre fumum è patria terra egredientem: & apud Athenæum Diphilus Poeta Parasitum introducit optantem non vasa aurea, aut lacunaria cedrina aspicere, sed culinæ fumum. At pace summi viri argumenta hæc nihil aliud euincunt, quam ignis proprietatem fumum esse, quòd quis inficias eat? Poterat tamen fumus aliundè, quam per

(*a*) *Ecloc.* 1.

per Emissaria egredi, per fenestras scilicèt, aut scandularum rimas, vt in quibusdam locis etiamnum videre est.

Secundum argumentorum genus magis ad rem multa complectitur loca Scriptorum, vbi Emissarij expresè fit mentio. Sic Appianus (a) ait nonnullos è proscriptis, cùm Triumuiratus sæuities vbique grassaretur, in Fumarijs, & summis tegulis se abscondisse. Et Herodotus (b) ait Lebeæ Regem ab operarijs mercedem petentibus sollicitatum, postquam Solem per Fumarium ingredientem respexit, dixisse se Solem illum pro mercede illis daturum. Adsunt etiam apud Athenæum (c) carmina Alexis, qui Caminum, & Fumarium expresè nominat. Et Aristophanes in Vespis Phylocleonem senem introducit, qui à filio domi inclusus conabatur per Caminum effugere: quam vocem vetus interpres reddit, *fumi conceptaculum instar tubi, & canalis*, quæ interpretatio fuit etiam Flori Christiani. Adderem ego Martialem, (d) qui ità inquit: *improba Massilia siquid fumaria cogunt &c.* Verum isthæc Authorum loca, quantumuis à Ferrario ineluctabilia appellentur, nihil aliud probant nisi alteram naturalem proprietatem, fumi scilicèt subtilitatem, qua sibi vndequaque egressum paret, quam quis negauerit? Egrediebatur

P 2 enim

(a) Bell.Ciu.l.4. (b) l.8. (c) l.9. (d) l.10.epig.33.

enim fumus per fenestras, & scandularum rimas, vt dictum est; quibus quid quæso vetasset, nè á fumi exitu Fumaria ritè appellarentur? Tuborum verò, & canalium nusquam laudati Authores meminerunt, vno excepto Græco Scholiaste, qui, forsan quòd in Græcia Camini fumarios tubos haberent, patrio more itá reddidit. Quod etiam notari velim de omnibus, quos Ferrarius adducit, Authoribus, qui vtique è Græcia sunt petiti.

Postrema argumentorum Ferrarij classis coniecturis innititur, quòd incredibile sit priscos fumo excæcari passos esse; acapna enim ligna carò vendebantur: dicere autem apertis fenestris in medio hyeme mansisse, stultissimum. Sed dubitatio hæc futilis est, nam ex Martiali constat acapna etiam apud rusticos vsui fuisse: quid enim pretiosi habet amurca, quo tàm carò vendenda esset? Vlteriùs diuites acapnis vti poterant, pauperes verò, qui vt plurimum non sunt adeò molles, cur apertis fenestris viuere reformidassent, assuefactione præsertim sensus incommodum minuente? Nonnè & vsus obtinuit, vt nobiles etiam nudo capite inter brumæ algores incederent absque tibialibus, & fascijs cruralibus, imò & antiquiùs sinè interula, vt alibi dicam?

Id quod á Ferrario, & alijs prætermissum

fuit, maius mihi facessit negotium: quî scilicèt sagaces, minimèque incuriosi Romani Fumariorum adinuentionem, cęteroqui obuiam, non peruiderint? Fumonè excæcati Fumaria agnoscere non valuerunt? Non me pudet fateri pluries hac super re meditantem, & consulentem non paucos, nihil assequi valuisse, non dicam verum, sed nè vero quidem proximum. Venerat mihi in mentem, non potuisse commodè fumarios tubos ab imo ad summum Tectum produci, eò quòd superioris contignationis conclauia inferioribus adamussim non responderent, vt nostra, eodem scilicèt communi pariete, per quem Emissaria excurrere ad Tectum possent, absque superiorum conclauium damno. Adducebar verò ad id cogitandum, quòd, sicut dictum est, superiores contignationes inquilinis, & pauperibus locari solerent: quare non, sicut in inferiori domus parte, Exedris, Basilicis, Oecis, magnisque Cubiculis, & Triclinijs opus erat: ex qua conclauium inæqualitatę proportio inter superiorem, imamque ædium partem tollebatur. Sed in hac re mallem alios audire, quam sinè duce errare, aut insanire.

Fumus, quem pauló ante dixi è fenestris olim egredi solitum, hîc me admonet, vt pauca quædam de Fenestrarum operimentis delibem. Vitreamina, quibus nos vtimur,

non sunt admodùm antiqua, sicut nec vitrum ipsum, aut crystallus, vt Dissert. de Cib. & Pot. ostendam. Temporibus Senecæ, vel paulò antè inuenta fuerunt specularia vitreaminibus non dissimillima, quæ describens Plinius (a) ait, *lapis specularis finditur in tenues crustas*: vndè puto eundem illum fuisse cum talcho. Huius vsum tempore Senecæ increbuisse ipsemet (b) testatur inquiens: *quædam nostra demùm memoria prodijsse scimus, vt specularium vsum, & impressos parietibus tubos, per quos circumfunderetur calor*. Vndè par est credere post vsum specularium tubos inuectos fuisse, aliter calor è fenestris egressus nullius certè fuisset vtilitatis. Tractu temporis satis familiaria esse cœperunt specularia, de quibus Martialis, alijque Poetæ passim scripsere. Ijs lecticæ etiam claudebantur, necnon & Balnea. (c) Non est tamen opinandum ante specularium vsum apertas omninò fuisse antiquorum fenestras: obducebantur enim aut carbaso, aut Ægyptia papyro, aut etiam velis, quorum apud I.C. frequens est mentio.

Cogitaueram sanè velis hisce, & specularibus fenestras omninò concludere, & è nostris Domibus egredi. Quoniam verò animaduerto à Luca Holstenio asseri cęcos omninò Romanos fenestris prorsùs, lumineque caruisse, earumque vices Heliocaminis sup-

pletas,

(a) l.36.c.22. (b) Epist.90. (c) Sen.epist.87.

pletas, locis concameratis, Solique expoſitis: quoniam, inquam, hæc animaduerto; onus mihi certè incumberet feneſtrarum exiſtentiam demonſtrare. Sed quia ſatis mihi ipſæ patentes, apertæque videntur, ſufficiat Ioſephum Caſtaldum, (*a*) Iacobum Reuardum, (*b*) Ioannem Baptiſtam Pacichellium, (*c*) Ioannem Baptiſtam Donium, (*d*) & ex antiquis Plinium, (*e*) & Vitruuium, (*f*) de ijs differentes adire. Illuſtriſſimus etiam Ciampinus muſiuum Opus Templi Fortunæ Præneſtinæ mihi humaniſſimè demonſtrauit, vbi creberrimus viſitur Feneſtrarum numerus: Templum autem illud Syllæ temporibus extructum teſtatur Plinius. Ex quorum ſedula lectione, inſpectioneque illud colligi poſſe videtur, Feneſtras nempè primùm luciferas tantùm fuiſſe, ſeù ad ſolum lumen in conclauia admittendum, adeòque in eminentiori parietum ſitu: poſtmodùm verò etiam proſpectiuas, inque commodiori ad proſpectum loco, ſicut ex Eraſmo Encepaur (*g*) laudatus Pacichellius ſubſcribit. Feneſtrarum figura multiplex fuit, quadrata, rotunda, & oblonga, quarum poſtrema hæc frequentior, vt apud Baptiſtam Albertum (*h*)

 vide-

(*a*) *Decad. 7. Obſer. in Crit. c. 6.* (*b*) *l. 1. c. 59.* (*c*) *De Diſtant. c. 6. memb. 4.* (*d*) *De Salubr. teſtit. Agr. Rom.* (*e*) *l. 5. epiſt. 6.* (*f*) *l. 4. c. 2.* (*g*) *Exercit. Iuſtinian. 6. §. 8.* (*h*) *l. 1. c. 12.*

videre est: licèt Daniel Barbarus in laudatum Vitruuij locum *quadratam figuram antiquis probatam* dicat. Ornamenta Fenestrarum, sicut etiam totius Domus, priscis vsitata, cùm non sint huius argumenti, mihi omittuntur, quarum tamen in descriptione Augustanæ Domus sermo redibit.

SECTIO VLTIMA.

De Domibus in Particulari.

A summis Fenestris ad ima descendimus, seù ab vniuersalibus Domorum structuris, & Partibus ad particularem earumdem designationem. Difficile sanè argumentum, quippe quòd spissiores hîc nos premant vmbræ, nullumque supersit priscarum Ædium vestigium. Romanorum siquidem in ædificando maiestas, quæ admirationem ipsam superauit, non valuit tamen ità edacissimi temporis ingluuiei, ni dicam tyrannidi, obsistere, quin summa adhùc ædificia suismet tumulata ruinis iaceant, iacuerintque iamdiù. Vt stupori omninò sit ex tot saxeis molibus, quæ marmoreis innixæ pilis æternitatem videbantur æmulari, nè vnam quidem superesse, non dicam integram, sed solùm non omninò obrutam, priscæ magnitu-

dinis

dinis teſtem. Quarè illud reliquum erit, vt ex veteribus Scriptoribus lucem nonnullam fęneremur, aliquarum, quantum fas erit, Domorum ſitus inueſtigantes, ex Rufo præſertim, & Victore, Notitia etiam Imperij, licèt hæc mendis non careat.

Duo autem ipſo in præliminari perpendenda ſunt; & primò omnium quotus fuerit Romanarum Ædium numerus. At ſtellas Cęli quis recenſeat? Innumerabiles enim fuiſſe, illud, plurimis prætermiſſis coniecturis, argumento eſſe poteſt, quod vel ipſa Heliogabali fatuitas ſuggerit. De eo ſiquidem refert Lampridius, *ſeruis imperaſſe, vt omnes araneas colligerent in Vrbe, atque eos collegiſſe ad decem millia pondo*: & poſteà addit ſubieciſſe Heliogabalum, *vel hinc intelligendum, quàm magna Roma eſſet*: vt ità non iam dumtaxàt ex vngue leo, ſed ex ipſa aranearum exilitate immenſum Ædium pondus agnoſceretur. Quæ Heliogabali curioſitas ſicut domorum numerum mirè exaggerat, ità miror à grauiſſimo Lipſio (a) ad oſtendendam habitantium copiam afferri: cùm non tàm Romanorum multitudinem, quàm inſcitiam, ſegnitiemque declaret, quippe qui tàm ſordida aranearum ſuppellectili ſuas domos exornari paſſi ſint: habitantium quinimò pauci-
tatem

(a) *De magn. l.3. c.3.*

tatem liquidò ostendit, quatenùs nullos in Vrbe extitisse seruos suadet, qui tot araneas executerent; feriantes insuper, ac solitarias indicat Romanas ædes; aranearum enim aulæa, inculta præsertim loca decorare solent. At relictis iocis, sat erit ex collecto per Heliogabalum tot aranearum cumulo, Domorum multitudinem nos collegisse, siuè vacuæ eæ fuerint, siuè habitantibus confertissimæ, quod nihil ad præsens attinet, cùm de Ciuium numero Differt. antecedenti satis, superque dictum sit. Aliquarum Domorum censum mox instituam.

Alterum, quod examen exposcit, est Insulæ vocis enucleatio. Cùm enim passim hîc Domorum, & Insularum occurrat mentio, iam quodnam fuerit inter vtramque discrimen explanandum est. Mirari enim subit apud Rufum, & Victorem legi in prima Regione extitisse Domos tantùm CXXI. Insulas verò IV.M.CCL. Hinc suspicati sunt nonnulli aliud Insulas non fuisse, quàm modicas ædes, Domos è contra conspicuas, vt Italis Magnatum Ædes Palatia dici solent. Momentum addit huic coniecturæ Suetonius, qui de Neronis incendio ait: *præter immensum numerum Insularum, domus priscorum Ducum arserunt*: vbi Ducum, seù Magnatum Ædes, Domos appellari vides. In aliam, sanè ingeniosiorem, abiuit sententiam Nar-

dinus

dinus (*a*) existimans post Neronis incendium, eiusdem iussu, ex pluribus, ijsque angustis pauperum ædibus, vnam prospectu quidem amplam coaluisse, vbi in diuersis contignationibus, & conclauium compartitionibus diuersæ degerent familiæ: Insulæ verò illis nomen ideò attributum, quòd, sicut vna Insula plures habet domos, ità hæc à pluribus familijs habitaretur, & velut plures minores domos caperet: vt hodiè Neapoli videre est in ea Regione, quæ dicitur, *il Lauinaro*, propè Emporium. Induxit ad id Neronem illustrandæ Vrbis zelus, vt sublatis ædiculis pauperum, ijsque in amplas domos commutatis, summa, quæ posset, structuræ vniformitas seruaretur. Lipsius (*b*) tandem Insulas ait fuisse domos non communi pariete, sed proprijs muris septas, nullique alteri adnexas, quod hodièque dicimus, *in Isola*. Id verò ad præcauenda incendia constitutum, nè ex vna in alteram domum serperet ignis, vt anteà acciderat, cùm infrequentes forent Insulæ, vt ex Libris linteis Lipsius ipse infert. Opinio hæc vniuersaliori plausu excepta est, sed iudicium doctis relinquo.

His explicatis, singulas Regiones cum Rufo, Victore, & Notitia lustrabimus, vt Domorum, Insularumque numerum, & nonnullarum, quarum extat memoria, etiam situm

(*a*) *l.*3.*c.*4. (*b*) *In* 15. *Tac. Ann. lib.*

situm carpere liceat. Prima ergò Regio ex Rufo, & Victore Ædes habuit CXXI. Insulas IV. M. CC. L. ex Notitia verò III. M. CC. L. Notabile sanè discrimen aut erroris, aut mendi index. Ædium nomina à laudatis Authoribus omissa sunt; at neque ex alijs priscis Scriptoribus insignem vllam huius Regionis Ædem excipere licuit, fortè quòd nulla foret singulari nota digna, cùm ipsa iam ferè tota extrà Portam Capenam flueret. Næuij dumtaxàt occurrit domus, & sylua ob suas infamias celebris, eò enim scelesti homines conuenire solebant, ad nequitias commoliendas, ex Festo, qui ait: *hinc opprobrij eam obijci ab antiquis solere*. Theatra, Templa, aliaque, tùm huius Regionis propria, tùm etiam aliarum, missa facio, suis peculiaribus locis describenda, nè sacra profanis admisceam.

Secunda Regio ex Rufo Ædibus insignita fuit C.XXIII. ex Notitia C.XXIV. Insulis ex Victore III.M. ex Notitia III. M. DC. Fuit hìc Cæsaris Domus in Subura. (*a*) Ædes Laterani vbi nunc Sancti Ioannis eius nominis Templum. (*b*) Ibidem habitauit Verus Imperator. (*c*) Domus Vectiliana in Cælio, sicut & Iunij Senatoris, & Mamurræ.

Tertia Regio decorabatur ex Rufo, & Victore Domibus C.LX. ex Notitia LX. Insulis ex

(*a*) *Suet.* (*b*) *Capitolin.* (*c*) *Tac. 4. ann.*

lis ex Rufo II. M. DCCC. VII. ex Victore II.M.CC.LVII.ex Notitia II.M.DCC.LVII. Fuit hîc eximia illa Neronis Domus, seù potiùs domorum portentum, quam infrà describemus. Ædes Titi propè Templum Sancti Petri ad Vincula. (*a*) Stellæ verò poetæ non procùl à Sancti Clementis Ecclesia. Merulana Domus vbi nunc Ædes Sancti Matthæi in Merulana: Plinij Iunioris in Esquilijs inter Sancti Clementis, & SS. Petri, & Marcellini Ecclesias. Ibidem Pedonis, & Pauli Ædes.

In quarta Regione ex Rufo, & Victore fuerunt Domus C. LXXXVIII. ex Notitia LXXXVIII. Insulæ ex Rufo II. M. DCC. LVIII. ex Victore, & Notitia II. M. DCC. LVII. Fuit hîc Regia, vbi Rex Sacrificulus, & Pontifices sua peragebant; & sita erat propè Templum Sancti Laurentij in Miranda. (*b*) Ibidem penè eiusdem sacrificuli Regis Ædes, necnon Pontificis Maximi, & Vestalium. (*c*) Scipio Nasica habitauit ab his non procùl. Propè Palatinum versùs Titi Arcum habitauit Ancus Martius Rex. (*d*) Pompeius in Carinis inter Esquilias, & Piorum Hortos. (*e*) Eius posteà domum possedit M. Antonius, & postremò Gordianus. Atque hæc est Domus illa Rostrata apud Iulium Capi-

(*a*) *Suet.* (*b*) *Ascon.2.Verr.* (*c*) *Dio l.54.* (*d*) *Tac. 12. ann.* (*e*) *Suet. in 16.*

Capitolinum, Rostris scilicèt ornata earum nauium, quas Pyratis à se deuictis Pompeius abstulerat. Fuit etiam hîc Balbini Imperatoris Domus, (a) sicut & ædicula M.Manlij.

Quinta Regio ex Rufo habuit Domos C. LXX. ex Victore, & Notitia C. LXXX. ex vtrisque Insulas III. M. DCCC. L. Inter has Licinij Suræ ædes vbi nunc Sanctæ Bibianæ Ecclesia. Propè S. Eusebij Monasterium habitarunt Ælij. Turris, & Horti Męcenatis ab Ecclesia Sancti Martini ad Montes ad alteram Sancti Antonij. Ab ea Turri creditur nonnullis Nero inspexisse Vrbis incendium: sed alijs verosimiliùs ab altera in Hortis Columnensibus. Propè Hortos Męcenatis habitauit Virgilius: Propertius in Esquilijs, item & Persius, ac Plinius Iunior. Aquilius I. C. in Viminali, vbi pariter Catulus, & L. Crassus. Domus Seruij Tullij Regis fuit vbi nunc Domus Sfortiorum supra Ecclesiam S. Laurentij in Fonte.

In sexta Regione fulserunt Domus ex Rufo C.XLV. ex Victore C. XL. ex Notitia C.XLVI. Insulæ ex Rufo, & Victore III.M. D.V. ex Notitia III. M. CCCC. III. Insignis fuit Domus Corneliorum, cuius extant adhùc apud Sanctorum Apostolorum Ædem rudera. Domus, & Horti Sallustij vbi Ecclesia nunc Beatæ Mariæ de Victoria. Domus, & Hor-

(a) *Capitol. apud Nardin. hic.*

& Horti Luculli in Cliuo Sanctissimæ Trinitatis de Montibus, hodiè dicuntur, *gli Orti di Napoli*. Ædes Pomponij Arsici in Quirinali.

Septima Regio ditata fuit Domibus ex Rufo, & Victore C.XX. ex Notitia C.XXX. Insulis ex Rufo, & Victore III. M. CCC. LXXXV. ex Notitia III.M.DCCC.V. In hac Regione habitauit Martialis loco, qui dicebatur *ad Pyrum* inter Rosellam, & Constantinopolis Viam. Ibidem Nosius Microspicus.

Octaua Regio frequentata fuit Domibus ex Victore C. L. Rufus verò hîc deest: ex Notitia C. XXX. Insulis ex Rufo DCCC. LXXX. (deficiunt tamen in eius codicibus aliquæ numerorum notæ) ex Victore, & Notitia III. M. DCCC. LXXX. Hùc pertinuit Tarquinij Prisci Habitatio sub Palatino versùs Forum Boarium: & Publicolæ propè Sancti Theodori Ædem, cui è publico ædificata fuerat, sed portis extrinsecùs ad viam apertis, honoris ergò, cùm anteà priuatæ Domus Romæ intrinsecùs aperirentur, vt hodieque, qua de re Dissert. de Ianuis. Regia Numæ propè Ædem Sancti Georgij in Velabro. Domus Milonis in Cliuo Capitolino: Manlij verò in Capitolina Arce propè Tarpeiam Rupem. Habitauit etiam hîc Titus Tatius Sabinorum Rex; sicut Theia meretrix inter Tarpeias Syluas. Ædes Ouidij in Capitolio, seù potiùs in eius radicibus,

cùm

cùm ipsemet fateatur non valuisse è sua domo Capitolium respicere. Domus Marij in Capitolij latere propè Forum Romanum. Romuli Casam stramineam negat Nardinus in eodem Capitolio extitisse, & solùm credit in Palatino illum habitasse: sed præter alios, apud Vitruuium reperitur Romuli Casa in Arce Capitolina stramentis tecta.

Nona Regio possedit ex Victore, & Notitia Domos C.XL. Insulas ex Victore III. M. DCC. LXXXVIII. ex Notitia II. M. DCC. LXXIV. Rufus hîc omninò nos deserit, sicut & in sequentibus Regionibus. Enituit hic Octauiæ Porticus extrà Portam Carmentalem, propè Ecclesiam Sanctæ Mariæ, in Porticu hodiè appellátam, sicut etiam & Metelli non minus illustris. Ædes S. Ambrosij erat vbi nunc Monialium Ecclesia eidem dicata. Propè suum Theatrum, quod in Æde Vrsinorum ad Floræ Campũ extitisse, alibi dicam, Porticum etiam, & Domum habuisse Pompeium credidere Antiquarij omnes, refragrante tamen cum Donato etiam Nardino, qui præter Pompeianam in Carinis Domum, nullam eius aliam admittunt. Ædes priuata Alexandri Imperatoris propè eiusdem Thermas non longè *à Nauonæ* Foro collocatur.

Decimam Regionem decorarunt Domus ex Victore, & Notitia LXXXVIII. Insulæ ex

ex Victore II.M.DC.LXIV.ex Notitia II.M, DC.XLIII. Ad quam Regionem pertinuere omnes illæ Ædes, quibus Palatinus Mons illustris fuit. Extitit hîc antiquissima Romuli Casa. Hìc pariter Augustana Domus, de qua mox profusè sermo redibit. Habitauit ibidem Q. Catulus, & L. Crassus, quorum supra meminimus. Item Gracchi, Fuluius Flaccus, Cn. Octauius, & Scaurus. Ciceronis Domus ad radices Palatini vulgò collocatur. Donatus tamen ad montis apicem illam effert, quòd Tullius ipse dixerit: *in conspectu prætereà totius Vrbis Domus est mea.* Hæc à Clodio combusta locum cessit Libertatis Templo. Emerat illam Tullius à P. Crasso non sinè Sallustij calumnijs. Anteà verò fuerat Drusi, de quo rem minimè prætereundam commemorat Paterculus inquiens: *cùm ædificaret Drusus Domum in eo loco, vbi est, quæ quondam Ciceronis, mox Censorini fuit, nunc Basilij Sisennæ est, promitteretque ei architectus ità eam se ædificaturum, vt libera à conspectu ab omnibus hominibus esset, nec quisquam in eam dispicere posset, tu verò, inquit, siquid in te artis est, ità compone domum meam, vt quicquid agam, ab omnibus perspici possit.* Propè Tullij Ædem habitauit Clodius Tullij inimicus: vndè hic œstro quodam ait: *tollam altiùs Tectum, non vt eo te despiciam, sed tu nè aspicias Vrbem eam, quam delere voluisti.* Eundem

montem coluit M. Antonius, Agrippa, Tiberius Nero, & quidam Dionyſius; licèt Pancirolus exiſtimet hunc fuiſſe Dionem Caſſium hiſtoricum, quod in Notitia non Dionyſij, ſed Dionis nomen adnotatum ſit. Credit Panuinius hìc etiam habitaſſe Ancum Martium, & Tullum Hoſtilium, ſicut & Seruium Tullium; ſed abs re, cùm primi ad Viam Sacram, poſtremus ad imas montis radices ædes habuerint.

Vndecimæ Regionis Domus ex Victore, & Notitia fuere LXXXIX. Inſulæ ex Victore M.DC. ex Notitia II.M.DC. Pauciſſimas comperio huiuſce Regionis Ædes: præter enim Patilij Domicilium, & Q. Ciceronis in Argileto, vix quicquam aliud adinuenire licuit. Domus meretricum extabat inter Sanctæ Mariæ Ægyptiacæ, & Sanctæ Mariæ in Coſmedin Eccleſias: quarum priori oppoſitam, quæ inſpicitur, ædem, eamque cęlaturis ornatam, ſcribit Fuluius ſuo tempore Pilati Domum appellatam, creditamque fuiſſe.

Ad duodecimam Regionem pertinuere Domus ex Victore C.IV. ex Notitia C.XIV. Inſulæ ex Victore II.M.CCCC.LXXXVI. ex Notitia II. M. CCCC. LXXXVII. Erat hic Palatium Caracallæ ſuis Thermis coniunctum; vndè proxima Sancti Cæſarei Ædes, *in Palatio*, dicta eſt, vt ex eiuſdem Inſcriptione liquet: aitque Marlianus eius Palatij veſtigia

ſuo adhùc tempore extaſſe; quod neſcio cùr à Nardino in dubium reuocetur. In hac ipſa Regione extitit priuata Hadriani Domus. Ædes Parthorum, quos Seuerus Romam perduxerat, hic item reponitur à Nardino; vt etiam Cornificij Domicilium.

Habuit tertiadecima Regio Domos ex Victore C. III. ex Notitia C. XXX. Inſulas ex Victore II.M.CCCC.LXXXVIII.ex Notitia II. M. CCCC. LXXXVII. Habitauit Suras Conſul non procùl à Sanctæ Priſcæ Eccleſia. Hæc quondam Aquilæ, & Priſcillæ Domus: propè quam collocat Panuinius, ex veteri quadam Inſcriptione, priuatam Traiani Ædem. Habitaculum in Auentino habuere Ennius, Vitellius, Maximus, Gallus, Faberius Scriba, Vmbricus Iuuenalis amicus.

Poſtremæ Regionis Domus fuere ex Victore,& Notitia C.L.Inſulæ ex iiſdem IV.M. CCCC.V. Cùm Regio hæc Trans Tyberim fuerit, nonniſi à viliſſima plebe coli poterat: vndè Martialis Tranſtyberinum quemdam deſcribens, ait: *hoc, quod Tranſtyberinus ambulator, qui pallentia ſulphurata fractis permutat vitreis &c.* Quare Baronius (*a*) in ea eſt ſententia Regionem hanc ab Hebræa Gente habitatam fuiſſe. Culta etiam fuit à Seruis lecticarijs, quos licet Lipſius (*b*) eoſdem fuiſſe credat cum ijs, qui lecticas ducunt, nos

(*a*) *l.1.Annal.* (*b*) *Elect.l.1.c.19.*

dicimus, *i Letticbieri*, Pancirolus tamen ea voce Vespillones intelligit. In eadem Regione habitarunt Coriarij; sicut enim inquit Artemidorus, (a) *coriariam exercere, malum omnibus, corpora enim mortua abiectat cerdo: ideòque ab Vrbe secluditur*. Nobilitauit tamen hanc Regionem Æde sua Symmachus Vrbis Præfectus sub Valentiniano. Vaticanus Campus hortis vt plurimùm destinatus erat. Palatium hìc habuisse Neronem propè suos Hortos, & Circum testatur Anastasius in Petro: quidquid argutetur more suo ad ostentationem ingenij Nardinus.

Hæc sunt, quæ de particularibus Romæ Ædibus adnotare nobis licuit, breui quidem, at non inordinata omninò methodo, proùt ingens tùm ruinarum, tùm etiam Scriptorum obscuritas, & confusio nobis permisit. Singularum Domorum descriptionem consultò missam feci, vel quòd inutilis, vel quòd tota fuisset imaginationibus plena. Prætermittenda tamen non est Augustani Palatij, Neroniani præsertim, magnificentia, quam si ob oculos, breuibus tamen lineis, exposuero, toti huic Dissertationi colophonem imponam.

Vt autem ab ouo, quod aiunt, rem repetamus, recolendum memoria est duplicem habuisse super Palatino Monte Ædem Augustum,

(a) *l.1. c.53.*

gustum, vnam eius cunabulis illustrem, in Via, quam dixere, *Capita Bubula* propè S. Anastasiæ Ædem, vt suspicatur Nardinus: alteram, quam Suetonius vocat Hortensianam, *neque laxitate, neque cultu conspicuam*, vt supra dictum est: ibique erat locus in edito insignis, quem *Syracusas* ipse vocabat. Partem huius, publici iuris declarauit Augustus, à Pontifice scilicèt Maximo habitandam, cùm ad hanc eandem ipse dignitatem fuerat euectus post Actiacam victoriam. Huiusce Ædis situm non alibi constituit Nardinus, quàm propè Veliam, non longè ab Ecclesia S. Mariæ Liberatricis. Ad ostij latera duas ex Senatus decreto habuit lauros, inter quas querquea corona cum epigraphe hac, OB CIVES SERVATOS, vt Nummi demonstrant. Tractu temporis augustiorem reddidit hanc Domum Augustus, Catilinæ, alijsuè proximis ædibus ad eum finem coemptis.

Vita functo Augusto eius animi æmulator Tiberius Augustanam Domum ampliauit, noua superaddita Æde, quæ Tiberiana dicta est, (*a*) licèt à priori minimè diuersa: ait enim de eo Iosephus, (*b*) *quod ità vnum erat, vt tamen excultum esset ædificijs per partem à singulis Imperatoribus, quorum appellationẽ retinebat*. De Tiberiani huius additamenti situ digladiantur inter sese Antiquarij: Donatus

(*a*) *Vict. in Reg.* 10. (*b*) *l.* 19. *c.* 1.

Palatij prospectum propè Arcum Titi collocat, posticam verò partem ad Circum Maximum vsque protendit: Nardinus tamen, qui eiusdem Palatij ingressum propè S. Mariæ Liberatricis Ecclesiam constituerat, posteriorem eius partem ad oppositum Palatini latus, quod Diui Gregorij prospicit Templum, producit. Cùm autem Tiberiana adiectio in postica parte Palatij asseratur à Suetonio, (a) Plutarcho (b) etiam, & Tacito, (c) illud videtur necessariò existimandum, Tiberianam Domum versùs Diui Gregorij Ecclesiam extructam fuisse. Attamen aliter laudati Authores indicare videntur: cùm enim Plutarchus de Othone ait: *per Tiberij Domum quam vocant, discessit in Forum*, Tiberij Domum Forum respexisse certè, nisi fallor, testatur: Tacitus etiam, *per Tiberianam*, ait, *Domum in Velabrum, indè ad Milliarium aureum*; Suetonius tandem de Vitellio inquit: *cùm & prælium, & incendium* (Capitolij) *è Tiberiana prospiceret Domo &c.* Ex quibus apertè deducitur Tiberianam Ædem Capitolium respexisse. Sed quid, inquis, dicendum de Nardini coniectura? Patebit indè responsio, cùm Neronianum Palatium delineabimus.

Auxit deindè Augustanas Ædes Caligula anteriorem earum partem per Palatini Montis oram ad Forum vsque protendens, quà porti-

(a) *In Vitell.* (b) *In Galba.* (c) *1. Hist.*

porticibus, quà ſchalis, quà arcis decoratam. Adde his Veſtibulum, cui ſtruendo *Aedem Caſtoris, & Pollucis transfigurauit*, ſicut ait Suetonius: adde etiam Theatrum, quod ante Palatij ingreſſum conſtituit Caligula: adde & Templum ſibimet erectum, & Sacerdotes. *In Templo ſimulachrum ſtabat aureum, amiciebaturque quotidiè veſte, quali ipſe vteretur*, vt idem loquitur Suetonius. A Palatio ad Capitolium vſque, pontem duxit, ad quem pertinuiſſe tres illas, quæ propè Sanctæ Mariæ Liberatricis Ædem adhùc proſtant, Columnas, aſſerit, ſed falsò, vt ſupra viſum eſt, Marlianus. In Capitolina area alteram incœperat Domum ponti vtique coniunctam: at poſt Caligulæ fatum à Claudio ſucceſſore, & populo æquata ſolo fuit, ſicut & Caligulæ Templum, Veſtibulumque, priſtino Caſtori, & Polluci honore reddito: *reſtituit enim*, inquit Dio, *Templum ſuum Geminis*. Nihil adiecit Claudius totus in demoliendo.

Sed quid enarrem de maxima Neronis additione? cuius Domus, pręter Palatinum, quidquid inter hunc, Cęlium, & Eſquilias iacet, occupauit. Suetonius enim ait: *Domum à Palatio Eſquilias vſque fecit*. At magis clarè Tacitus de Nerone inquit: *non ante Vrbem ingreſſus eſt, quàm Domui eius, qua Palatium, & Męcenatis Hortos continuauerat, ignis propinquaret*. Quia verò Horti Mæcenatis

partem illam Esquiliarum occupabant, vbi nunc Sanctæ Mariæ Maioris, Diuique Antonij Templa, hùc Neronis Domum pertigisse putandum est. Huius ergò longitudo à Palatino ad Męcenatis Hortos, per Cliuum, quo ad Templum Sancti Petri ad Vincula ascenditur, vbi Titi Cæsaris Thermas collocabimus, quarum situm à Neroniana Domo occupatum testatur Martialis (*a*) inquiens: *hìc, vbi miramur velocia munera Thermas, abstulerat miseris Tecta superbus ager.* Latitudo fuit à Templo Pacis vsque ad Colossæum, & ampliùs. Domus Vestibulum extitit vbi nunc Reliquiæ Templi Pacis visuntur. Huius tanta laxitas, vt Porticus Triplices Milliarias haberet, in tribus scilicèt eius lateribus cum triplici ordine Columnarum, quæ, vel quòd mille fuerint, vel quòd mille passus occuparent, Milliariæ dictæ sunt, quidquid Nardinus nugari maluerit. In medio Vestibuli extabat Neronis Colossus ad Sacram Viam, (è qua per cliuum ascensus erat in Palatinum) & propè Amphitheatrum, quod indè Colossæum dictum est. Marmoreus creditur Nardino, & alijs, cùm Plinius (*b*) scripserit: *ea statua indicauit interijsse funditùs æris scientiam, cùm & Nero largiri aurum, argentumque paratus esset, & Zenodorus* (eius Colossi faber) *scientia fingendi, cælandique nulli veterum postpo-*

(*a*) *l.1. epigr.2.* (*b*) *l.34. c.7.*

postponeretur. At non est hic silentio prætereunda satis efficax Benedicti Millini coniectura; qui æneum ait fuisse Colossum, licèt à Plasticæ Artis imperitis ministris inconcinnè fusum: id quod præter alia indicia, ex ipsomet Plinio deducit: ineptè enim ille intulisset *æris scientiam funditùs interüsse*, si Colossus è marmore extitisset; quid enim cùm ære marmor? si autem dicamus ex ære fusum, at malè, recta tùm erit Plinij illatio. Extat Millini Codex manu exaratus in perexímia Illustrissimi Seueroli Bibliotheca, inter insigniores Vrbis celeberrima, & quò magis decoretur, omnium plenè vsibus humanissimè exposita. Colossi sublimitas asseritur à Suetonio pedum C.XX. à Plinio C.X. à Dione C. à Xiphilino CC.XXIV. non sinè mendi suspicione. Vespasianus detracto Neronis capite caput Solis radiatum reposuit. Hadrianus Colossum locomotum aliò transtulit. *Commodus Colossi caput dempsit, ac suum impoſuit*, vt ait Lampridius.

Post Vestibulum sequebatur Atrium. Quod Donatus cum Vestibulo confundit, at contra ea, quæ adduximus supra ex Gellio. Blondus, & Marlianus illud constituunt vltrà Constantini Arcum in valle Cælium inter, & Palatinum. At priori Vestibuli designationi insistendo, verosimiliùs existimandum est per Hortos, & Templum Sanctæ Mariæ

Nouæ

Nouæ latitudine excurrisse, longitudine autem ad Titi vsque Thermas, aut paulò cis. Atrium admirandis columnationibus innixum, Neronianam Domum, & Augustanam Palatini coniungebat, indèque magnificis schalis aditus ad eandem patebat. Quoniam autem Sacræ Viæ pars Atrium occupabat, hinc *Transitoriæ* nomen huic Domui primò attributum, posteà enim *Aurea* dici cępit. Atque ex his liquet, quid reponendum sit ad superiorem Nardini coniecturam. Cùm enim post Neronianam additionem, ab eius Atrio, quod ad Hortos Sanctæ Mariæ Nouæ constituimus, Augustana Domus adiretur, hinc iurè Tiberiana adiectio, quæ versùs Capitolium erat, postica pars dici meruit. Atrio adnectebatur Stagnum *maris instar circumseptum ædificijs ad vrbium speciem*, vt loquitur Suetonius: ideòque Cauædij loco fuit. Situm eius describit Martialis inquiens, *hìc, vbi conspicui venerabilis Amphitheatri erigitur moles, Stagna Neronis erant*. Post Stagnum sequebantur Rura hortensia, & Syluæ septis Domus inclusæ vsque ad Męcenatis Hortos, quos suis Nero incluserat; vt meritò dixerit Tacitus de Nerone, *extructa Domo rarus egressu in Hortis morabatur*.

Huius Domus ornamenta si quæras, *Cuncta*, inquit in eius vita Suetonius, *auro lita, distincta gemmis, vnionumque conchis erant. Cœ-*

nationes laqueatæ tabulis eburneis versatilibus, vt flores, fistulatis, vt vnguenta desuper spargerentur. Præcipua Cœnationum rotunda, quæ perpetuò diebus, ac noctibus vice Mundi circumageretur. Balineæ marinis, & albulis fluentes aquis. Hinc ea Domus Aurea dicta fuit. Tamen, vt refert Tacitus, (a) *gemmæ, & aurum haud perindè miraculo fuerunt, solita pridem, & luxu vulgata, quàm arua, & Stagna, & in modum solitudinum hinc Syluæ, indè aperta spatia, & prospectus.* Hæc verò tantæ erant magnificentiæ, vt superbus Nero, referente Suetonio, *se diceret quasi hominem tandem habitare cœpisse.* Vndè se stultitię prodidit Vitellius, cùm apud Dionem (b) dixit, *Neronem malè habitasse, vsumque fuisse paruo, & humili apparatu.* Quid enim hac Domo augustiùs confingi poterit? Cui extruendæ, vt ait Tacitus, *conferendis pecunijs, peruastata Italia, Prouinciæ euersæ, socijque Populi, & quæ Ciuitatum liberæ vocantur, inque eam prædam etiam Dij cessere, spoliatis in Vrbe Templis, egestoque auro, quod Triumphis, quod Votis sacrauerat. Enimuerò per Asiam, atque Achaiam non dona tantùm, sed simulachra Numinum abripiebantur.* Cœnationis rotundæ ideam, vt & alia ad rem, videsis apud P. Donatum. (c)

Vt verò ab ornamentis ad Domum ipsam redeamus, quæ super Palatinum etiam Col-

lem

(a) l.15. Ann. (b) l.75. (c) l.3. c.5.

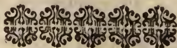
lē à Nerone ædificata fuerat, huius Domus pars, dirutis adhùc sub Vespasiano, & Tito reliquis, quæ infrà erant, incolumis permansit. Illam Domitianus auxit. (*a*) Eius ornamenta Traianus exornando Capitolino Iouis Templo destinauit. (*b*) Antoninus Pius, obserato Neronianæ Domus ingressu, sola Tiberiana contentus fuit. (*c*) Sub Commodo incendium passa est, à quo refecta, Commodiana appellari meruit. (*d*) Alia huius Domus propria videantur apud Nardinum, Donatum, aliosque.

Syllabus Authorum.

DE Domibus Antiquarij passim: apud quos tamen præter loca, & situs, reliqua omnia desiderabis. De materia, & forma struendi Architecti cum suo Vitruuio profusi: varias nihilominùs ædificandi ætates ad chronologiam, sicut nos præstitimus, accomodatas, nè quidem ipsi cogitarunt. Domorum Partes apud eorum nonnullos quandoque reperies, Scamozzium præcipuè, Palladium, Philandrum, & Barbarum; sed adeò interruptè, vt ideam indè integræ Domus nusquam assequi valeas. Lautissimam mihi promiserat cœnam Marius Gripaldus in suo de Partibus Domus libro; at ieiunus indè

(*a*) *Suet.* (*b*) *Mart.l.12.ep.15.* (*c*) *Capitol.* (*d*) *Dio.*

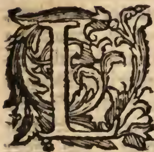
indè discessi; digressionum siquidem diues, omnia, præterquam quæ specioso suo promiserat titulo, pertractat: sicubi verò partium Domus meminit, recentes potiùs spectat. Quod studiosorum curiositati indulturi præstitimus, illud est, materiei nimirùm, formæque structurarum accurata, quantùm nostræ vires pertulerant, crisis: struendi ætatum chronologica syntaxis: partium Domus methodica collocatio: Domorum postremò insigniorum non omninò incuriosa descriptio: vt ità multa apponeremus vnica super mensa ferculorum genera, quibus erudita, tyronum saltem, fames valeat expleri. Quòd si à Vitruuij Interpretum, Architectorumque vestigijs quandoque deflexímus, nollem id arrogantiæ mihi verti, sed proficiendi studio, & addiscendi; quo & deinceps etiam lectorem monitum vellem.

DIS-

DISSERTATIO V.

De Templis.

VSTRATIS iam Domibus, vnà cùm quibus vniuersa ædificandi maiestate exposita, sacra loca religiosè nos aduocant, & cumprimis Templa. Vox hæc plures habuit significationes: primò enim denotabat Cœlum; secundò sepulchra; tertiò loca quædam in aere, vel terra, quæ Augures captandorum Auguriorum causa suis virgis definire solebant, vt tom.3. Differt. de Augurijs. Ab hac designatione, & aereo Templo, quòd oporteret esse circumquaque septum, nec plusquàm vnum introitum habere, factum est, vt omnia etiam loca septa, vnico prædita ostio, Templa appellarentur, quamuis sacra non essent. Posteà tandem loca tantùm Dijs sacra nuncupata sunt Templa, vel quòd non minùs ac aerea illa à Sacerdotibus designari solerent; vel quòd vndique septa; vel quòd Cœlorum instar sedes Deorum forent. Aliam etymologiam adducit Varro à templando, seù tuendo. Scaliger apud Gyraldū (a) à Græ-

(a) *De Dijs synt.17.*

à Græca voce Temenos deducit, quòd eſt abſcindo, eò quia Templum ſit locus à profanis ſegregatus. Magis propriè Gyraldus ibidem à contemplando, quòd in Templis maieſtatem Numinis propiùs contemplemur.

Templorum origo antiquiſſima quidem eſt, ſicut enim ait Suetonius, & ex eo Iſidorus, *cumprimùm homines exuta feritate, rationem vitæ habere cœpiſſent, ſeque ac Deos ſuos noſſe, cultum modicum, ac ſermonem neceſſarium commenti ſibi, vtriuſque magnificentiam ad Religionem Deorum ſuorum excogitauerunt. Igitur vt Templa illi domibus pulchriora, & ſimulachra corporibus ampliora faciebant, ità eloquio etiam quaſi auguſtiore honorandos Deos putauere*. Et magis perſpicuè Tullius; (a) *Græci*, inquit, *atque noſtri, vt augerent pietatem in Deos, eaſdem illas vrbes, quas nos, incolere voluerunt: affert enim hæc opinio Religionem vtilem Ciuitatibus: ſiquidem & illud benè dictum eſt à Pythagora doctiſſimo viro, tùm maximè pietatem, & religionem verſari in animis, cum rebus diuinis operam daremus: & quod Thales, qui ſapientiſſimus inter ſeptem fuit, homines exiſtimare oportere Deos omnia cernere, Deorum omnia eſſe plena: fore enim omnes caſtiores: eſt enim quædam opinionis ſpecies Deorum in oculis, non ſolùm in mentibus*. Vbi non tàm fucatam Tullij religionem commendo, quàm eiuſdem deteſter impietatem,

(a) 2. de legib.

tem, quippè qui ad opiniones, existimationesque Religionem, & Templa reuocarit; vndè meritò atheus audiit, eiusque Libri de Diuinatione tamquam Religioni apprimè noxij, ab Antonino verè Pio legi vetiti fuerunt.

Sed vt ad rem nostram redeamus, illud ratum omninò est, existimationem hanc, opinionemque Deorum, vt Religionem, itá pariter Templa in vniuersum penè Orbem inuexisse; si enim paucas exceperis Nationes, aliæ omnes sacris Templorum ędificijs Deos suos honorarunt, Nonnullis etenim Populis eadem Deorum existimatio dissimilem suasit venerationis formam, qua Templis omninò astinerent, Sic Persæ ex Magorum disciplina nulla Fana admittebant Solis, *quòd maiestatem eius putarent nullis tectorum angustijs coercendam,* vt ait Strabo; (a) *nec esse parietibus includendos Deos, quibus omnia deberent esse patentia*, sicut ait Tullius. (b) Hinc in Græciam irrumpentes, impia quadam religione omnia Deorum Templa deuastarunt. Plurimùm verò falluntur, qui id credunt in Deorum contemptum á Persis peractum, Origenes (c) enim ait, hoc ideò effecisse, *quia Deos non credunt esse humana specie, quæ Scriptorum est opinio*. Similis huic fuit doctrina Scytharum, Afrorum, & Numidarum; turpe

(a) *l.15.* (b) *Orat.2.in Verr.* (c) *l.7.contr.Cels.*

turpe enim existimabant Templis Deos circumscribere, quibus totus Orbis cęlo tectus Templum foret: vndè nec Aras, nec Imagines vllas eorum habuere, Hostias interim loco in quocumque immolantes. Sic Sicyonij nullum Fanum, vel statuam suæ Deæ Coronidi erexerunt: nec suæ Deæ Clementiæ vllum simulachrum Athenienses, solo Luco in media Vrbe eidem dedicato. Apud Gręcos post inuecta adhùc Templa nonnulli vetus dogma continuarunt de Templis, Arisque non adhibendis. Hinc circa annos CCC. post Epimenidem, qui Templorum inuentor credebatur, Zeno Citticus, eiusque assoclæ Templa ex professo extrui improbabant, tametsi extructa tolerarent, ex Plutarcho.

Prætermissa verò huiusmodi irreligiosa quarumdam Nationum religione, quę Templa omninò detestabatur, interrupta paululùm Templorum origo retexenda est. Mirum sanè quanta cum animorum contentione digladientur inter sese Populi ferè omnes, vt adinuenti Templi palmam vnusquisque consequatur. Fertur vulgò Epimenides Cretensis primus omnium Templa dedicasse. Sed id credi nullatenus potest, tùm quòd ipse tempore, quo Hierosolymitanum Templum excidit, floruisse dicatur, vndè apertè constat Templum hoc longè antè Epimenidem extructum: tùm quòd apud Græcos

etiam Templa antè Epimenidem extitisse Pythagoras ipse demonstret, qui, Epimenide satis antiquior, Templorum passim in suis Symbolis meminit; fertur imò circa annos M.CCCC. antè Epimenidem in Creta etiam à primo illic Rege Crete Templum Cybelis extructum, sicut in Delo Appollinis ab Herysichthone Cecropis filio. Hinc alij primam Templorum adinuentionem Ægyptijs attribuerunt, (*a*) à quibus Græci desumpserint:& sanè Mosis tempore in Ægypto Templa extitisse testem habemus Eusebium. Circa eadem sæcula Palęstinam Templis decoratam satis clarè Dagonis Domus declarat. Non desunt qui Phalegi Templorum adscribant initia. Alij Authorem faciunt Pelasgum, vel Thessalum, aut Eleutherum, vel Phoroneum, aut Otritam Amazonem, vel Lycaonem. Alij Melisseum, vel Vsonem Phęnicium, Meropem, Æacum, aut Bacchum post Indos debellatos, vel Isim Ægyptiam. (*b*) Sunt qui Thraces, vel Arcades, aut Phryges, vel Cyprios. (*c*) Alij Peucalioni primas deferunt. (*d*) In qua controuersia, cùm extrà nostrum sit Forum, Iudex esse nolim: videatur laudato loco Gyraldus, & Hospinianus. (*e*)

Sed ad Romanos nostros quod attinet, fertur in Latio Ianus primus omnium Templa

(*a*) *Herod. l.2.* (*b*) *Varr. in Admir.* (*c*) *Naz. cont. Iulian.* (*d*) *Apollon. l.3.* (*e*) *De Templ. l.1. c.5.*

pla ſtruxiſſe ; ideòque veteri inſtituto in ſacrificijs Ianum Latini perpetuò præfari ſolebant, vt nos alibi . Alij hoc honore inſignire voluerunt Faunum , vndè ab eo Templa appellari Fana meruerunt.Romæ verò Templorum author creditur Romulus , deindè frequentiùs Numa . Huic tamen peruulgatæ iamdiù opinioni obſtare videtur Varro , qui apud Auguſtinum (*a*) aſſerit : *Romanos primis C.LXX. annis priſco ritu Templis, ſimulachris, Deorumque ſtatuis caruiſſe, & in ſyluis, & Lucis Deos coluiſſe*. Id quod Tertullianus (*b*) etiam affirmat inquiens: *etſi à Numa concepta eſt curioſitas ſuperſtitioſa , nondùm tamen , aut ſimulachris , aut Templis res diuina apud Romanos conſtabat* . Ex quibus collegere nonnulli ſub Tarquinio Priſco , qui fuit Epimenidi , primoque Hieroſolymitani Templi excidio coæuus , Templa Romæ incœpiſſe , ſumpta nimirùm occaſione ex peruagante de Hieroſolymitana clade paſſim fama , vndè Templorum phantaſmata in Romanorum , Græcorumque mentes immitti potuerint . Verumenimuerò , vt ingenuè fatear , tamdiù Romanos, eoſque, pluſquam par eſſet , religioſos , Templis caruiſſe, nuſquam , vt credam,adduci potero . Nihil enim in vita Romuli , atque Numæ magis obuium , quàm ab ipſis Templa dedicata , vt illud Iouis Fe-

(*a*) *De Ciuit. l.4. c.31.* (*b*) *In Apol. c.25.*

retrij, & Statoris, de quibus in Dissert.2. Pro reconciliatione autem Tertulliani, & Varronis dici posse crediderim, vsque ad Tarquinium Priscum Templa fuisse adeò angusta, inornata, & inculta, straminibusque tecta, vt Templi etiam nomen minimè mererentur,, essentque potiùs cellæ quædam sacris rebus asseruandis, ritibusque peragendis idoneæ, & quod magis ad rem facit, absque Deorum simulachris: indignum sanè reputantibus Romanis Numina terreis imaginibus repræsentare. A Tarquinio verò splendorem quemdam Templa accepisse, vndè Templorum author appellari iurè potuerit.

Qui verò simulachra primus repererit, non est huius loci disputare, illudque inuestigare conabimur tom.2. Dissert. de Statuis. Impræsentiarum verò, vt curiosis nonnihil indulgeam, indico solùm adinuentum hoc à nonnullis attribui Telchini apud Rhodios; ab alijs Cadmo apud Græcos. Sunt, qui Hetruscis hanc palmam deferant; id quod ego ad solam Italiam limitarem, Hetruscos enim ab Ægyptijs multa hausisse alibi tradam, ab Etruscis verò Tarquinium, qui ex Etruria fuit: quare Ægyptios statuarum authores crediderim. Namque ex ipsis primus omnium Sirophanes, filio suo superstes, eius desiderio simulachrum Domi constituit, ad quod familiares, Domini iram vitantes, confuge-

fugerent: quo modo veniam ab Hero consecuti, idemmet defuncti filij simulachrum floribus ornabant: indèque simulachrorum propagata consuetudo, vt refert Diophanes Lacedęmonius in suis Antiquitatibus. Quamquam & palma hęc Babylonijs concedi possit.

Post originem Templorum, eorundem causæ, sicut in Domibus fecimus, explorandæ sunt. Efficientem, seù Fabros, & Architectos ipsos alibi exponam. Finalis erat cultus, & veneratio Deorum. Hinc Dijs penè omnibus Templa passim extructa; nedùm maioribus, sed inferioribus etiam, vt Febri, Risui, Timori, Pallori, & sexcentis eiusmodi monstris, quæ enarrabimus tom. 1. Dissert. de Dijs: Hominibus quinimò erecta Templa per Apotheosim inter Diuos translatis, vt Cæsari, Augusto, Traiano &c. Quibus supersedendum censeo, cùm Prouinciam hanc non sinè lauro susceperit Illustriss. D. Seuerolus in præclaro suo libro de Apotheosi, cedro equidem, imò & Apotheosi ipsa dignissimo, qui ad calcem penè, & vmbilicum perductus, vtinam ea, quam iustè meretur, lucis vsura, ad vniuersi litterarij Orbis profectum, quamcitissimè perfruatur. Materialis primò fuerunt Romæ stramina, & cannæ, sicut Dissert. præced. ex Ouidio adnotauimus. Posteà quadrati lapides, terra coctilis, tandemque marmorum

cruftæ,ceque è peregrinis Regionibus aduectæ, imò & folida ingentis molis marmora, quà in columnas,quà in periftylia, quà in pilas, & antas transformata.

Supereft vt formam ipfam, ftructuramque Templorum perpendamus. Quæ res cùm tota ferè ad Architecturam pertineat, ea folùm eligemus, vt in fuperioribus etiam effectum eft, quæ curiofitati valeant fatisfacere. Illud autem occurrit primò circa formam obferuandum, non temerè olim Templa Dijs extructa, fed iuxtà eorum, quibus facra erant, qualitatem, & indolem; hinc Solis quidem ædem, Liberique Patris, rotundam veteres probauerunt. *Iouis verò Templa,quòd omnium rerum femina is Deus patefacere credebatur, perforato tecto effe oportere* inquit Varro: id quod in Templo Pantheon integro adhùc poft tot aliorum ruinas extante,deque Tempore ipfo triumphatore, cernere eft. Ædem Veftæ, quam cum Terra eamdem putabant, rotundam ad pilæ fimilitudinem efformare moris erat. Vtplurimùm verò oblongam feruabant figuram, vt ex Ichnographia Vrbis à Petro Bellorio defcripta apparet.

Circa ftructuram infuper nonnulla quædam religiosè obferuabantur. Sicut enim inquit Vitruuius, (a) *Mineruæ, Marti, & Herculi Aedes Doricæ fient: his enim Deis propter virtu-*

(a) *l.1.c.2.*

virtutem sinè delicijs, ædificia constitui decet: Veneri, Floræ, Proserpinæ, fontium Nymphis Corinthio Genere constitutæ aptas videbuntur habere proprietates, quòd his Deis propter teneritatem graciliora, & florida, folijsque, & volutis ornata opera facta, augere videbuntur iustum decorem. Iunoni, Libero Patri, cæterisque Deis, qui eadem sunt similitudine, si Aedes Ionicæ constituentur, habita erit ratio mediocritatis, quòd ab seuero more Doricorum, & è teneritate Corinthiorum temperabitur earum proprietatis institutio.

Non minor erat quoad situm, & locum obseruantia. Cœlitibus enim Templa à terra extabant: inferis sub terra: terrestribus verò medias ponebant Ædes. *Ioui Fulguri*, sunt eiusdem Vitruuij verba, *& Cælo, & Soli, & Lunæ ædificia sub dio: horum enim Deorum, & species, & effectus in aperto Mundo, atque lucenti præsentes videmus.* Generaliter verò Templa ad Orientem Solem constituere solebant veteres: qua de re audiatur iterum Vitruuius: (a) *Aedes autem*, inquiens, *Sacræ Deorum immortalium ad regiones, quas spectare debent, sic erunt constituendæ, vti si nulla ratio impedierit, liberaque fuerit potestas Aedis, Signum quod erit in Cella collocatum, spectet ad vespertinam Cæli Regionem, vti, qui adierint ad aram, immolantes, spectent ad partem Cæli orientis, & simulachrum, quod erit in Aede, ipsaque simulachra vi-*

(a) l. 4. c. 5.

videantur exorientia contueri supplicantes. Sin autem natura loci interpellauerit, tunc conuertenda sunt earum Aedium constitutiones, vti quamplurima pars mœnium è Templis conspiciatur; similiter si circùm vias publicas erunt ædificia Deorum, ità constituantur, vti prætereuntes possint respicere, & in conspectu salutationes facere.

Quoad locum, illud ritè obseruari solebat, vt qui paci, pudicitiæ, bonisque artibus præessent Dij, eos intra mœnia collocarent; qui vero voluptatibus, rixis, & incendijs, vt Venus, Mars, & Vulcanus, ab Vrbibus excluderentur: tametsi hoc non ità ratum fuisse semper, ex historijs appareat, erat tamen in Hetruscorum Aruspicum scriptis sancitum, nè scilicèt insuesceret in Vrbe adolescentibus Venerea libido, & armigera dissentio. Eadem ratione Ædes etiam Bellonæ extra Vrbem, vbi Senatus dabatur ijs, qui triumphum poscerent. Vestæ item extra Romam, loco, quo non semper homines, nisi per sacrificium, adirent, vt religiosiùs coleretur; Iouis, Mineruæ, & Vestæ Templa in medio Vrbium, & Arcium locabantur, quòd, sicut inquit Vitruuius, ante quem & dixerat Plato, *horum Deorum Maxime in tutela videtur Ciuitas esse*. Neptuni Ædem ad maris littus statuebant: Iani verò in excelsis montibus, quamuis & aliquando in Foro: hic etiam struebantur Mercurij Templa, & Gratiarum: Isidis,

Iſidis, & Serapidis in Emporio: Apollinis & Bacchi ſecundùm theatra: Herculis in Gymnaſio, Amphitheatris, & Circis: Veneris ad Portum. Templum Æſculapij in Inſula Tyberina repoſuerunt, quòd ægroti maximè aqua indigeant, vt inquit Gyraldus, (*a*) niſi dicere velis, & ſanè magis verè, quòd in hac Inſula Serpens, qui Æſculapius credebatur ab Epidauro aduectus reconderetur.

Iſthæc ſunt, quæ de priſca Templorum Architectura ex veterum lectione licuit adnotare, noſtro, in quo verſamur argumento, propinquiora. Reliqua autem ad puram putam ſtruendi formam pertinentia vide apud Vitruuium. (*b*) E quo hæc pauca dumtaxàt colligere lubet. *Species autem Aedium* (de Sacris vtique alloquitur) *ſunt quinque, quarum ea ſunt vocabula; Pycnoſtylos, ideſt crebris columnis, Syſtylos paulò remiſſioribus, Diaſtylos ampliùs patentibus, rariùs quàm oportet inter ſe deductis Aræoſtylos, Euſtylos interuallorum iuſta diſtributione.* Quarum ſpecierum explicationes, ſymetrias, & proportiones ex ipſomet potiùs Vitruuio, (*c*) quàm ex eius Scholiaſtis pete. Menſuras Templi idem Architectus ità determinat: *diſtribuitur autem,* inquiens, *longitudo Aedis, vti latitudo ſit longitudinis dimidiæ partis, ipſaque Cella parte quarta longior ſit, quàm eſt latitudo cum pariete, qui pa-*
ties

(*a*) *Syntag.* 17. (*b*) *l.* 3. *c.* 2. (*c*) *l.* 4. *c.* 4.

ries valuarum habuerit collocationem. Paulò verò post Valuarum ipsas, Ostiorumque, & eorum Antepagmentorum rationes attingit, (*a*) quæ cùm extrà nostrum sint institutum, consultiùs omitto; id dumtaxàt animaduertens, Antepagmenta fuisse lapides vtrumque Ostij latus munientes, qui & Antæ dicuntur, vt explicat Philander hic. Adnoto insuper Templorum ostia, vt & Fenestras, nonnisi quadrangula olim fuisse; hinc Vitruuio *Thyromaton* appellantur. Arcuata autem ostia solùm post inuectam barbariem, è Germanorum, & Gothorum arbitrio inceperunt in Templis, vt de Domibus etiam in antecedenti Differt. dictum est.

Sed hic alteram Templorum formam minimè prætermittam, eamque haud materialem, & vbique patentem, sed arcanam, & mysticam. Consistebat hæc in nonnullis ceremonijs, quibus ritè inaugurari, & consecrari ea solebant; sinè quibus, velut informia, nulloque modo sacra reputabantur. Templa siquidem anteà vouebantur, vt Tom.3. Differt. de Votis dicam: sique id, propter quod erant vota, prosperè successisset, tùm diffiniebantur, seù certi illius fines constituebantur; id quod dicebatur *efferri* Templa, seù *effari*; vndè Templi *effati* passim apud Festum, & Varronem (*b*) mentio: idque

(*a*) c. 6. (*b*) l. 4. de l. l.

idque muneris pertinebat ad Augures ex eodem Varrone, qui ait: *hinc effari Templa dicuntur ab Auguribus: Effatus, cùm in his fines sunt &c.* Vbi ità deffinita erant Templa, tùm condebantur. Condita verò dedicabantur ab his, qui ea vouerant, sed nonnisi per Pontifices, qui certa, & solemnia verba, formulasque proprias proferebant, Postem Templi manu tenendo, aliosque adhibendo ritus, vnctiones, coronationes, & similia, de quibus peculiariter sermo erit tom.3.Dissert. de Consecrat. Templa vota, & dedicata tandem inaugurabantur, ideſt Augurijs captatis sanctiora reddebantur: quod nisi fieret, Templa esse non poterant, sed Ædes, ex Festo, & Varrone apud Gellium: (*a*) vndè discrimen inter Templum, & sacras Ædes facilè intelligitur. Quamquam diuersitatem hanc primis temporibus sanctè obseruatam, negligere posteà cœperint, vtramque vocem promiscuè confundendo: id quod ineptè Merula (*b*) nulla habita temporum distinctione indefinitè asseruit. Si quæ verò Templa his ceremonijs forent augurata, tunc sancta, imò & sacra dicebantur, nedùm religiosa: quarum vocum diuersitatem videsis apud Iacobum Gutherum, (*c*) ex quo obseruare

est,

(*a*) *lib.14.cap.17.* (*b*) *De Sacrif. c.7.* (*c*) *De vet. Iur. Pont. l.3. c.1.*

est, sanctum dici, vel quòd foret sancitum, ideſt lege inter religiosa adſcriptum: vel à ſanguine Hoſtiæ ità appellatum, quaſi eo cruore conſecraretur: Sacrum verò eſſe, quod ſi quis illud profanaſſet, ſacer alicui Deorum eſſet, quæ formula priſcis idem prorsùs valebat, ac diris omnibus eſſe deuotum, ſeù poſſe impunè occidi, vt dicam tom.2. Diſſert. de Pænis. Poſteà idem author concludit ſacrum omne dici religioſum, non è contra: hinc ſepulchra religioſa, ſed non ſacra. Quæ omnia, aliaque à laudato authore adnotata, obelum quidem nullo pacto merentur, præter illa, quæ in ſequenti capitulo adiungit, vbi ait: *atque vt Templa ſacra erant, non tamen omnia erant ſancta*: perindè ac ſi magis foret *ſanctum*, quàm *ſacrum*: quod manifeſtè contradicit ſuperioribus, quibus demonſtrauerat in eminentiori loco collocari ſacrum, ac ſanctum: id quod ex capite decimo expreſſiùs tradidit inquiens: *Portæ Ciuitatum ſancta ſunt, ſed non ſacræ*. At hæ nubeculæ potis non ſunt tàm ſplendidum Solem obnubilare.

Ex hac Templorum ſanctitate ortum habuit ſumma apud priſcos eorundem veneratio. Habebantur enim Aſyli loco, ijſque iniuriam inferre, ſicuti etiam ad ea confugientibus, peſſimum erat nefas. Sic è Templo Dianæ Epheſi nemo quouis crimine

damna-

damnatus educi poterat. (a) Idem commemorat Iustinus (b) de Æde Dianæ quidem, at non Ephesinæ, vt vulgò creditur, sed Epiroticę. Non absimile refert Pausanias in Corinthiacis de Templo Hebes, ad quod si quis supplex confugisset, cuiusuis criminis impunitatem consequebatur. Idem in Laconicis narrat de Templo Mineruæ apud Tegeatas. Et in Leotychide ait religionem hanc Argiuis adeò conseruatam, vt si apud eos quisquam se in Templum reciperet, nec postularetur quidem vt dederetur. Imò & idem Pausanias hanc Templorum obseruantiam in semetipso expertus fuit; proditionis enim accusatus, in Templum Palladis Chalcieræ apud Lacedęmonios tutò confugijt.

Idem Author plura enarrat exempla Numinum ob violata Templa iratorum. In Atticis enim ait non aliundè Syllam in diram incidisse calamitatem, quàm quòd Aristonem è Mineruæ Templo extractum interfici iusserit, Et in Achaicis vrbis Helicis excidium in similes causas refert. Apud eundem videre est Iouis Dodonæi Oraculum Atheniensibus suadens Templi Martis, & Eumenidum reuerentiam his verbis: *Ara tibi Eumenidum fumans, & Curia Martis sit cordi: hinc bello domiti nam fortè Lacones suppliciter tristes venient, tu proijce tela, supplicibus parcens, Diuùm*

(a) *Cic. in Verr.* (b) *l. 28.*

Diuûm quos iura tuentur. Præter Pausaniam abundant aliorum scripta similibus exemplis. Virgilius (*a*) enim de Oreste post necatam à se matrem tribus Furijs infestato recenset, in Templum Apollinis confugisse, nec ausas ingredi in eum Eumenides donec ipse è Templo exiret. Et Statius (*b*) Aræ Misericordię apud Athenas meminit ab Herculis nepotibus extructæ, è qua nemo abduci poterat. Nec alia arte Heliogabalus insidias Macrini Præfecti Prætorio euasit, quàm in Solis Templum se recipiens. Hinc immortali se laude dignum exhibuit Pisistratus, qui Apollinis Pythij Templo à se ædificato inscripserat: *sacer est locus, extrà meyte*; peregrinum verò inibi meientem deprehensum morte mulctauit; vndè apud Suidam adagium: *in Pythio cacare, in Pythio deambulare*; cùmque Pisistratus obambulantem per Templum inspexisset, legem sanxit, vt quilibet in eo delicto comprehensus, capite plecteretur, ex eodem Suida.

Eximia hæc priscorum religio fortior erga Aras ipsas, equidem sacratiores, viguit. Indè *ad Aram confugere* prouerbiali sententia dicimus extremum refugium designaturi. Quare Ouidius (*c*) rectè cecinit: *vnica Fortunis Ara reperta meis*; & apud Plautum Seruus ait: *ego interim hanc Aram occupabo*. Seruis enim,

(*a*) 4. *Aen.* (*b*) *Theb.* 12. (*c*) 4. *de Ponto.*

enim, quoties ab Heris suis malè tractarentur, hoc refugij genus familiare fuit, ex Euripide. Quod si quis Aras ipsas amplexatus esset, deterrimum omnium fuisset facinus illum iniuria afficere. Quare cunctorum ore celebratur Agesilaus, quòd post victos Athenienses, quotquot Aras amplexarentur seruauerit, ex Æmilio Probo in eius vita. Alarici insuper, Theodorici, aliorumque efferæ cęteroqui Regionis hominum erga eos, qui ad Aras Apostolorum confugerant, egregiam pietatem indicauimus Dissert. 2. Nec impunè fuit Philippo Macedoni Aras Atheniensium euertisse, indè enim illi cum Romanis grauissimum bellum fuit; nam, vt ait Florus, (*a*) *postea creuit implorantibus Athenis auxilium contra Regis iniurias, cùm ille vltra ius victoriæ in Templa, Aras, & Sepulchra ipsa sæuiret*. Vndè meritò Virgilius (*b*) Pygmalionem impium appellat, quòd antè Aras Sichęum interfecisset. Atque hinc tot Principum Sanctiones, quibus Templorum religionem sartam tectam haberi statuunt. Quod tamen ità accipi volebant, vt ad Aras confugiens nemini iniuriam intulisset: aliter enim poterat indè impunè euelli. Qua de re perlegatur celebris Dissertatio Cælij apud Tacitum (*c*) his verbis: *fassus quidam est Principes instar Deorum esse; sed addidit, neque à Dijs*

iniu-

(*a*) *l.2.c.7.* (*b*) 1. *Aen.* (*c*) 3. *Ann.*

iniustas supplicum preces audiri, neque quemquam in Capitolium, aliudue Vrbis Templum confugere, vt ea occasione arrepta, flagitijs magis, ac magis inquinetur. Vndè libera Republica non aliud præter Romuli Asylum reperitur.

Sed cùr ego incautè, vel nullius flagitij reus, in Asylum tàm citò me recepi? Imò autem vel hoc ipso summi flagitij reus, quòd ità præproperè, ni & præposterè, in Asylum diuerterim. Expectetur tomus 2. vbi specialiter de Asylo erit sermo. Interim verò, vt nonnihil huiusce loci magis proprium depromatur, illud prætermittendum minimè est, priscis, reuerentiæ ergò, moris fuisse, è Templis quicquam decerpere, secumque domum afferre, bonæ scæuæ, seù felicis ominis gratia, puta aut libi frustulum, aut frondem virentem; (*a*) ea enim ipsa valetudini apprimè conducere existimabant, ideòque *sana* vulgò appellabantur apud Hesychium. Obsequij etiam, obseruantiæque contestatio, ac monimentum erga ipsas sacras Ædes fuit, quòd inibi controuersiæ omnes, litiumque efferuens bilis sedaretur. (*b*) Quid plura? Nonnè in idem collimabat argumentum pecunia in Templis asseruari solita, non sacra modò, verùm & profana; nec solùm publica, sed etiam priuata? (*c*) Quare in Saturni

(*a*) *Ath. lib. 3.* (*b*) *Plin. epist. 1. lib. 5.* (*c*) *Plaut. in Bacch.*

turni Templo Ærarium fuiſſe Differt. de Pecun. dicam: nolo enim his pecunijs, vt in paræmia eſt, legentium tędium, meique odium emere.

SECTIO PRIMA.

De Templorum Partibus, & Ornamentis, varijſque ſacrarum Aedium ſpeciebus.

EXplicatis vix Templorum cauſis, eorumdem protinùs Partes oculos nobis, animumque prolectant. Qua in re non diſſimile onus incumbit nobis illi, quod in expiſcandis Domorum partibus experti fuimus: cùm par ſit vtrobique obſcuritas, & confuſio, atque Scriptorum ſilentium: vtinam haud etiam impar euaſurus ſit noſtri quantulicumque laboris fructus. Duplicis ipſæ fuere generis, ſicut in Domibus pariter admonuimus, aut ſcilicèt generales, vt parietes, pauimentum, tectum, columnæ, antæ &c. aut magis peculiares, vt Area, Atrium, Ara, aliæque: de quibus dumtaxàt poſtremis hìc erit ſermo, cùm primas Architectis reliquiſſe ſit ſatiùs. Atque de ipſis primò in vniuerſali delibandum, in quatuor partes ſingula Templa diſtributa fuiſſe, ſiniſtram nimirùm ab Oriente, dexteram ab Occidente, anticam

ad Meridiem, posticam tandem ad Septentrionem: quarum omnium ordinem, dignitatemq; tom.3. Dissert. de Augurijs tradam.

Modò ad particularem Partium descriptionem deuenientibus primò occurrit Area. Hæc propriè pars Templi dicenda non est, sed eiusdem appendix: erat enim spatium illud antè Deorum Ædes; (a) quod in priuatorum ædificijs Vestibulum appellari diximus in Differt.de Domibus. In profanis vsibus erat Area locus in vrbe sinè ædificijs, vt alibi tradam: sed hæc nihil ad rem. In Area ergò, seù Templi Vestibulo vænales Hostiæ, cęteraque ad sacrificium pertinentia exponebantur. (b) Aderat quandoque Piscina Areę adiuncta, seù aquarum Receptaculum pro sacrificiorum vsu, vt ex Inscriptione Narbonensi apud Gutherum (c) apparet. Aulas, quarum Seruius (d) meminit, puto fuisse septa quædam inter Vestibulum, & Atrium ad turbas arcendas, vt in D.Petri Templo, vbi antè Atrium ferrea sunt clatra. Arearum mos nedùm in Vrbe, vbi nihil frequentiùs, quàm Vulcani Area, Iouis Capitolini, Fidei &c. vt apud Suetonium, Plinium, & Vitruuium passim, verùm in colonijs etiam ipsis, quod ex Marmore Neapolitano collegit Dempsterus ad Rosinum. (e)

Ab

(a) *Sauar.in Not.ad Sidon.c.13.* (b) *Tull.2.de Diuin.* (c) *l.3.c.6.* (d) *7.Aen.* (e) *l.1.c.13.*

Ab Area ad Atrium aditus. Erat id ædificij genus antè Templum, continens mediam quandam Aream vacuam, in quam collecta ex omni Tecto pluuia descendebat. Videantur quæ de Atrio profano attulimus Differt. de Domibus, cùm omnia sint vtrique communia, puta Columnæ, Antæ, Porticus, Peristylia, Tectum &c. licèt Columnæ, & Porticus hic non in Atrio solùm, sed circa vniuersum Templum, (de insignioribus loquor) erigerentur, vt in descriptione Capitolini Templi mox apparebit. Præcipua Romæ Atria fuere Libertatis, Mineruæ, & Vestæ.

Post Atrium statim Templi Fores apparebant: de quibus plura adducemus in Differt. de Ianuis. Id dumtaxàt non erit negligendum, religiosè admodùm culta fuisse Templorum limina, quòd ibi Numen inesse crederetur: hinc mos limen coronandi, exornandique, amplexandi etiam, atque exosculandi, imò & salutandi: pedibus insuper illud terere, nefas; vndè transiliendum erat ab eo, qui vellet Templum ingredi, vt suo loco ex Catullo ostendam.

Post Atrium Basilica, seù corpus ipsum Templi, varijs Porticibus arcuatis ornatum; atque ipsæ concamerationes Columnis, Antisque suffulciebantur. Hanc Templi partem Greci appellabant Prodomum, aut etiam

Pronaum : continebatque quicquid Atrium inter, atque Cellam iacebat, vnà cùm Alis hinc, & indè à Columnarum proceſſu efformatis. Vndè non immeritò Polletus (*a*) antiquorum Templa noſtris aſſimilat: licèt non ſinè quadam diuerſitate, à Polleto tamen prætermiſſa, ſcilicèt quod priſca Templa ea caruerint parte, quam nos vocamus, *la Croce Naue*. Qua de re plura trademus in Diſſert. de Ædificijs Iudicialibus, vbi Baſilicarum ſtructuram graphicè delineabimus, eiſque potiùs Chriſtianorum comparabimus Templa.

Baſilicæ adnectebatur Cella, ità, niſi fallor, appellata, vel quòd eſſet veluti Cœlum, cùm in ea Deorum ſimulachra reconderentur, vel quòd Numinum maieſtatem celaret, ſeù abſconderet, erat enim inacceſſa, & conſequenter ſanctior omnibus pars. Luculentiſſimam eius deſcriptionem habes apud Polletum ſupra laudatum, quam eò lubentiùs afferam, quòd vniuerſum penè Templum affabrè depingat. *Conſtabant,* inquit, *Templa Cella ſanctiore, nos Chorum vocamus, quæ Cella ſanctior à Baſilica, & Porticibus diſtinguebatur Pluteo, & quaſi altero Pronao, nos non malè Pulpitum vocamus, quòd in modum Pulpiti, aut tabulati erectum ſit: Baſilica verò, quam nos Nauem, aut Carinam vocamus, Deambulationes, quæ* *vtrin-*

(*a*) *De For. Rom. l. 1. c. 3.*

vtrinque sunt: Cella sanctior solis rebus sacris destinabatur: Basilica verò, & Porticus, & Pronaon ferè vsibus profanis exponebantur. Illic enim & nundinæ mercium, & prologi nuptiarum, & colloquia transactionum, vt hodiè apud nos, nimis impiè exercebantur. Quam suam descriptionem à P. Victore, nisi erro, disumpsit Polletus, ille enim in libello de quatuordecim Vrbis Regionibus breuissimè ait: *ante Cellam est Prodomom, post Templum Epistodomom.* In ea autem Polleti descriptione duo exoptarem, primò, vt Cellam non rebus sacris in generali destinatam asseruisset, sed simulachris: locus enim reponendis sacris rebus assignatus, erat Sacrarium, vt mox dicam: secundò, vt Cellam non Choro assimilasset, verùm nostris Tribunis, in qnibus Sanctorum Imagines, & Reliquias, ipsumque Christi Corpus nos collocamus: nostris enim Choris Adyta potiùs antiquorum correspondebant, vt statim indicabo. Ex quibus habes Cellas sitas fuisse in extrema Templi parte, seù Templi capite, Ianuæ opposita, vbi nos Tribunas constituimus. Quandoque erat vna, aliquando plures, in Capitolino Templo tres demonstrabimus: vndè Vitruuio (a) *interiores Cellarum, Angulares Cellarum &c.* passim memorantur. Ratio autem, cùr religiosè seruatum, vt singulis simulachris spe-

(a) *In Præf. Libri sept.*

ciales assignarentur Cellæ, ea fuit; si enim vna pluribus inseruisset, iam, cùm hæc fortè fulmine tacta esset, quo casu profanata vtique fuisset, vt alibi tradam, vtri Deo diuina res fieret, sciri non posset. Hinc Dedicatio Templi, quod Marcellus Honori, & Virtuti vouerat, à Pontificibus impedita fuit, negantibus vnam Cellam ampliùs, quàm vni Deo ritè dedicari.(a)Id omninò dubiū, vtrùm præter maiores Cellas in capite Templi sitas, aliæ etiam minores è lateribus forent, nos dicimus, *le Cappelle*. Qua in re mihi videtur negatiuæ parti adhærendum: tùm quòd nulla earum mentio; tùm quòd Basilica, vt dictum est, profanis vsibus esset destinata. De simulachris nihil addendum puto, nisi quòd lignea, aut etiam fictilia Romæ fuerint vsque ad Asiam deuictam, vno excepto Cereri sacro ex ære, annos CCC. ante illud bellum ex Plinio. (b) Alia in hanc rem tom.2. Dissert. de Statuis opportuniùs tradam.

Inter sacratiores Templi partes reponuntur etiam Adyta, Penetralia, Sacraria, & Donaria. Adytum ità appellatum ait Agrætius, *quod adiri non potest*: illudue sic describit Pollux: (c) *Templi locum, quem adire non licet Adytum nominaueris, intactum, sacrosanctum, tectum, & Oracularem*: & sicut Cæsar (d) addit, quod

(a) Liu. l.27. (b) lib.34. cap.7. (c) lib. 1. cap. 1.
(d) Bell. Ciu. lib.1.

quod præter Sacerdotes adire fas non est. Adyti situs ancipitem, fateor, me diù detinuit. Sed tandem opinari lubuit fuisse locum illum ante Cellam, seù Cellam inter, atque Basilicam, quem nonnulli Vestibulum Cellæ appellarunt, Halicarnassei, (*a*) verbis perducti; qui de Mineruæ Cella ait: *nunc altera est in Vestibulo Mineruæ &c.* Quare hęc Templi pars nostris Choris respondebat, seù ei, quam dicimus, *il Presbiterio*, quò solis Clericis adire permissum. Eò loci moris fuisse Oraculorum responsiones, & somnia captare, dicam tom.2. Differt. de Oraculis: & commodissimè quidem, cùm proxima Adytis fuerint Deorum simulachra in Cellis. Vndè labitur Dempsterus infrà adducendus, qui hæc eadem Delubris attribuit. In subterraneis quandoque Cryptis Adyta ipsa collocata non ab re animaduertit Salmasius. (*b*)

Penetrale, quod Seruius (*c*) vocat *Secretum*, confunditur à nonnullis cum Adyto: fuisse verò diuersum indè liquet, nam in eo non solùm Victimæ immolabantur, sed honoratiorum recondebantur cadauera, & pretiosissima quæque abdebantur. (*d*) Quis enim sibi suadeat recondi pretiosa potuisse in Adyto, Cellæ scilicèt Vestibulo, vtique patenti, & solis Sacerdotibus adiri permisso? Exi-

(*a*) *lib.*3. (*b*) *In Solin. pag.*1212. (*c*) *In* 2. *Aeneid.* (*d*) *Lucan. l.*2. *&* 5.

ſtimo itaque Reconditorium quoddam fuiſſe, ſeù Penum non abſimilem illi, quem Græci Paſtophorium, nos dicimus, *la Sagriſtia*, ſacræ aſſeruandæ ſuppellectili dicatam, ab Adyto equidem non valdè procùl. Nec audiendus Dempſterus (*a*) inquiens: *quippè hìc ſimulachrum ipſorum Deorum erat collocatum*: quod figmentum ex Claudiano (*b*) confirmat aſſerente: *Penetralibus amens exilit*: at non ſinè amentiæ nota: vbi enim hìc Deorum mentio vlla? Sed nè vmbra quidem. Non negauerim quandoque Adytum, imò & Cellam ipſam, Penetrale, aut Sacrarium appellari: at nos non vocum ſynonimiam, ſed res ipſas per voces importatas rimamur.

Vnam, eamdemque rem cum Penetrali exiſtimo fuiſſe Sacrarium, quod deſcribens Gutherus ſupra laudatus ait: *Sacrarium locus erat in Templo, in quo ſacra reponerentur*: ex quibus patet, eumdem vtriuſque vſum extitiſſe. Quare miror Gutherum ſui immemorem paulò poſt addidiſſe: *quod & Adytum dicere poſſumus*: quid enim huic cum Repoſitorio, vt modò dicebamus? Sacrarij etiam nomine intelligebatur Ædicula priuata, vbi Deorum ſimulachra, præſertim Larium, reponebantur, vndè Lararium dici meruit. Sed iuxtà hanc etiam vſurpationem ab Adyto diſtinguebatur, quod propriè erat publicarum

(*a*) *In Roſin. l.1. c.2.* (*b*) *De Rapt. l.3.*

carum Ædium locus. Modicum Sacrarij Ostium, *Festra* appellabant. (a)

Donarium dicebatur ea Templi pars, vbi collocarentur Oblata: fortassis non longè à Deorum simulachris, & Cella, veriùs in ipso Adyto: id quod in tàm alto Scriptorum silentio diuinare nobis liceat, iudicio duce; cùm congruum fuerit Oblationes coram Deorum Signis exhibitas. Postquàm oblata fuissent Dona, suspendebantur, pompæ ergò, & sacri cuiusdam luxus gratia. Locus verò, vbi ipsa suspendi solerent, erat Tholus. Cuius variæ sunt acceptiones: nonnullis enim creditur fuisse breue quoddam scutum in medio Tecti constitutum, in quo trabes coibant, sicut explicat Gutherus: alijs existimatur Camera erectior, & fastigiata, quam Itali Cuppolam appellitant, vt placuit Philandro ad Vitruuium: (b) quæ explicatio nobis præ ceteris arridet. Sed illud superaddimus Cameram hanc non in medio Tecti, sed in Adyto ipso elatam, sicut apud nos etiam moris est; vt ità Oblata coram Simulachris suspensa consisterent. In Tholis autem suspendi consueuisse Donaria testatur clarè Virgilius, (c) qui de Donis ait: *si qua ipse meis venatibus auxi, suspendiuè Tholo, aut sacra ad Fastigia fixi &c.* Cuius loci explanatio nobis mirè fauens apud Seruium videatur: sicut etiam

(a) *Macrob.* 3. *Sat.* c. 12. (b) l. 7. c. 5. (c) 9. *Aen.*

etiam Statius, (a) Arnobius, (b) & Martialis. (c)

Non est hic prætermittenda Dempsteri modò laudati sententia, qui inter penitiora Templi loca Delubrum collocasse videtur, cùm inquit: *hìc captabantur somnia*: horum siquidem captationem nonnisi in intimiori Templorum loco propè Deorum Simulachra haberi potuisse alibi tradam. At incohærentiæ, imò & contradictionis notam nullo pacto effugere valet Dempsterus, qui paulò antè de eodem Delubro fassus ex Isidoro fuerat, ità illud appellatum, *quod ibi sacrificaturi se abluerent*: cui verò credere placeat coram Deorum Simulachris ablui potuisse sacrificaturos, non sinè patenti irreuerentiæ labe? Eò præsertim, quòd hoc certè sine ipsis in Templorum Areis, Vestibulisque Piscinæ constitui solerent, vt supra adnotauimus. Quare id meum esto iudicium: si Delubrum ab ablutione sit dictum, in Vestibulo Templi extitisse; nec inibi captari potuisse somnia, sed in Adyto, vt iam indicauimus: si autem alia sit eiusdem vocis vsurpatio, quæ inferiùs enucleabitur, aliter sentiemus.

De Templorum Tectis nihil speciale occurrit præter illa, quæ de Tectorio opere tradidit

(a) 1. *Sylu.* (b) *lib.* 6. (c) *lib.* 2. *epig.* 71.

didit in generali Vitruuius, (*a*) Architectique cum eo omnes, quæ nihil ad nos, cùm nulli non pateat Tecta olim, vt hodièque, deuexa hinc indè fuisse, vt ità ab vtraque parte descensus aquarum pararetur, nullibique super Tecto ipsæ, non sinè eius ruina, subsisterent. Atque hæc eadem ipsa necessitas Fastigia quoque Templorum adinuenit, nos dicimus, *le Facciate*: quæ vtique ob Tecti deuexitatem triangulari figura prædita, esse oportuit, vt ex Numismatis apparet: super plano enim illo, quod à Coronicibus circuibatur, statim triangulari assurgebat prospectu paries ijsdem coronicibus insignitus. Audiatur hac de re Tullius: (*b*) *Capitolij Fastigium illud, & cęterarum Aedium non venustas, sed necessitas fabricata est: nam cùm esset habita ratio, quemadmodum ex vtraque parte Tecti aqua dilaberetur, vtilitatem Templi, Fastigij dignitas consecuta est: vt etiamsi in Cœlo Capitolium strueretur, vbi imber esse non posset, nullam sinè Fastigio dignitatem habiturum fuisse videatur.* Atque hinc Cellarum, seù Cappellarum etiam Fastigia, quæ non subdiualia, sed tecta fiunt, triangulari hac figura decorari solent. Nostro attamen æuo ab antiqua trianguli forma nuperi Architecti abhorrentes, Borrhominus præsertim totius priscæ Architecturæ reformatornè dicam, an deform-

(*a*) *l.7. c.3.* (*b*) *De Orat. l.3.*

formator, miris modis triangulum ipsum deflectunt, effringunt, diuexant, extorquent, difformantque: quod, vt & alia multa non sinè pessumdatæ Antiquitatis iactura confingi solita, vnà cùm eruditissimo Petro Bellorio, Antiquitatis non minùs tenaci, quàm studioso, pluries defleui. De Campanaria Turri, nùm verè in priscis Gentilium Templis, sicut in nostris, extiterit, dicam peculiari Dissert. de Campanis.

Sed verò frustrà ego, furum more, supra Tectum confugij, cùm Aram ipsam habeam totius refugij locum. Ergò de Ara nonnihil carpamus bonæ scæuæ causa. Circa eius Etymon non vnam comperio Eruditorum opinionem: Varro (*a*) enim ait: *loca in Vrbe pura Areæ dicuntur, à quo potest Ara Diuùm esse, quòd pura: nisi potiùs ab ardore, ad quem, vt sit, fit Ara*. Cui postremæ Varronis explicationi adstipulatur etiam Pollux, (*b*) & Isidorus. (*c*) Aliam affert idem Varro (*d*) originem ab *Ansa*, inquiens, *Aram deriuari, quòd qui precarentur, Aræ angulos, quasi ansas apprehenderent*: cui concinens Virgilius (*e*) inquit: *talibus orabat dictis, Arasque tenebat*. Hinc Passeratius in verbo, *Ara*, hanc ab antiquis *Asam* primùm, deindè *Aram* appellatam ait. Aliter explicat Seruius inquiens: *Ara ab ariditate dicta,*

(*a*) 4. de l. l. (*b*) l. 1. c. 1. (*c*) l. 15. c. 4. (*d*) 5. de l. l. (*e*) 4. Aen.

dicta, quia in ijs adoletur ignis. Isidorus tandem ità inquit: *Alij Aras dicunt à precationibus, quas Græci aras dicunt*.

Quoad rem verò, Aræ ab Altari discrimen erat, quòd, sicut ait Seruius, *Aræ Superis, & Inferis Dijs consecratæ sunt, Altaria verò superiorum tantùm Deorum, quæ ab altitudine constat esse nominata*: vndè Isidorus addit, *Altare quasi alta Ara*. Attamen vtramque vocem promiscuè vsurpari solitam asserit probè Berthaldus; (*a*) cui & ego subscribo, licèt Authores ab ipso adducti oppositum potiùs videantur adstruere: affert enim Tacitum, (*b*) & Plinium; (*c*) quorum ille de Matrona quadam ait: *Altaria, & Aram amplexa est*: hìc verò: *nè propitiadis quidem Numinibus ascendi ex his Altaria, Aræque debent*. Vbi copulatiua illa particula, & geminatio, diuersitatem Altaris, Aræque significare videtur, nisi aliud addatur luminis, quo hæ vmbræ dissipentur. Quare ad locum Taciti dico, rectè pro eodem Altare, & Aram ibi vsurpari; si enim vtrumque Matrona *amplexa est*, iam in eodem debuit esse Templo, (de Concordiæ Æde intelligit Lipsius, vt infrà) adeòque non potuit vnum Dijs Superis, alterum Inferis, iuxtà Seruij explicationem, esse dicatum; hanc enim Numinum confusionem vitabant antiqui. In Plinio autem adnoto verbum

(*a*) *De Ara c.2.* (*b*) *16. Ann.* (*c*) *l.15. c.30.*

bum illud *ascendi*, non minùs Aram, quàm Altaria afficere; ex quo conijcere datur; Aram ab Altari minimè diuersam fuisse, non enim ascendi potuisset Ara, nisi alta extasset, adeòque eadem cum Altari, quod, ex Isidoro, *altam Aram* appellauimus. Sed opus non est, vt in hisce quisquilijs diutiùs immoremur.

Materia Aræ passim è lignis, & lapidibus apud Pausaniam in Eliacis, (*a*) vbi Aræ etiam lateritiæ meminit. Rusticorum Aræ solebant è cespite, & lignorum strue tumultuario opere componi: vndè eas Lucanus (*b*) vocat, *subitas congestas cespitis Aras*. Gramineas pariter Aras commemorat Virgilius (*c*) inquiens: *ergò instaurantur Diuis communibus Aræ Gramineæ*. Atque hæc Ararum pauperies primis præsertim Romæ temporibus viguit, cùm, sicut Tertullianus in suo inquit Apologetico, *nulla Capitolia certantia Cælo, sed temeraria de cespite Altaria, & Vasa adhùc samia, & nidor ex illis*. Vbi loco vocis *temeraria*, ego legerem *temporaria*, seù extempore structa: ità enim vox hæc Altaribus è cespite factis magis congruet. Huiusmodi Aræ facilè solubiles erant. Solubilium autem, imò & portatilium Ararum mentionem fecit allato loco Pausanias.

Maiori admirationi sunt duo alia Aræ genera,

(*a*) *l. 6.* (*b*) *l. 9.* (*c*) *12. Aen.*

nera, Cinereum, & Corneum. Iouis enim Olympici Aram ità deſcribit Pauſanias: *Confecta eſt Ara ex Cinere collecto ex aduſtis Victimarum fæmoribus*: & poſteà adijcit moris fuiſſe, vt Aruſpices die 19. Februarij cinerem è Prytaneo deportatum, aquis Alphei fluminis diluerent, eoque Iouis Aram illinirent. Apollinis etiam Aram è Victimæ cineribus congeſtam idem Author in Bæoticis (*a*) affert. Omitto Herculis Thebani immunditiem, qui Didymis Mileſiorum Vrbe Aram è luto ſubacto Victimarum ſauguine extruxerat, apud Berthaldum. (*b*)

Aræ Corneæ inter ſeptem Orbis miracula recenſitæ meminit Ouidius in Heroicis his verbis: *miror & innumeris ſtructam de Cornibus Aram*. Et Martialis, (*c*) inter Ægypti Pyramides illam repoſuit inquiens: *Barbara Pyramidum ſileat miracula Memphis, diſſimuletque Deum Cornibus Ara frequens*. Hanc Domitius Scholiaſtes in Lybia apud Hammonis Templum collocat: Euſtathius in Vrbe Epheſi: at vulgò in Delo reponitur. Quid verò ea fuerit, nemo ſatis declarat. Quare illud mihi potiùs miraculo eſt, quòd inter ſeptem Orbis miracula hæc Cornea Ara adſcripta ſit: quid enim admirabilis habere potuit? omninòque riderem ſtultæ Gentilitatis ſimplicitatem, quæ adeò cornua demirata ſit,

rem

(*a*) *l.9.* (*b*) *c.4.* (*c*) *l.1. epig.1.*

rem nec multùm infrequentem, nec valdè decoram; nisi præstò mihi adesset Plutarchus, (a) qui illam sic describit: *Aram Cornutam vidi inter septem Mundi miracula, quòd neque glutino vllo, neque alijs vinculis cohærens, è solis dextris cornibus compacta est*. Vndè videas iterùm, quàm proni ad demirandum fuerint prisci. Adeas Alexandrum Neapolitanum, (b) & Angelum Politianum, (c) qui plurima, Aris equidem digna, de hac Ara consignarunt.

Forma Ararum non vnius erat generis: quædam enim quadrangulæ, nonnullæ oblongæ, aliæ rotundæ, vt patet tùm ex Pausania in Eliacis, tùm ex Numismatis apud Guillelmum Chouium, & Aolphum Occonem, qui varios etiam afferunt Aræ Titulos, Inscriptiones, & Hieroglyphica. Solebant cumprimis Aræ latera fasciculis quibusdam herbarum hinc, atque indè pendentibus insigniri: quos *Struppos* appellatos ait Blasius Virginerius in suis ad Liuium notis, & ex eo Berthaldus; at quam benè non calleo, nam ex Festo, *Struppi vocabantur in Puluinaribus fasciculi de verbenis facti, qui pro Deorum capitibus ponebantur*. Vtut fuerit, illud dubio omni caret, Iouis Aram esculo, aut quercu redimitam, Apollinis lauro, Mineruæ olea, Vene-

(a) *lib. 1. de anim. solert.* (b) *lib. 6. cap. 2.* (c) *In Miscell. l. 52.*

Veneris myrto, Herculis populo, Bacchi hę-dera, pampino, & ficu, Panis pinu, Plutonis, & Syluani cupreſſu, vt Alexander Neapolitanus (*a*) eruditè nos admonet. De primo Aræ repertore ſermonem inſtituam tom. 2. Diſſert. de Dijs. Illud ſatis ſit impræſentiarum perfunctoriè adnotare, è Græcis ad Romanos eius vſum perueniſſe: Aram enim Maximam ſub Palatino Monte ſibimet extruxerat Hercules, Græcanico ritu & ipſe excultus; Æneas verò eiuſdem cultum ampliorem reddidit, vt Diſſert. prima dictum eſt, & fuſiùs tom. 3. Diſſert. de Sacrif. vbi Aræ etiam vſus, aliaque id generis. Plura qui cupiat, Berthaldum ipſum adeat, qui de Ara non contemnendum exarauit librum.

Nos intereà paucula quædam ſubijciamus è re noſtra magis, & Berthaldo ipſi, diligenti cętera Scriptori, prætermiſſa. Aræ ſitum Vitruuius (*b*) ſtabilit his verbis: *Aræ ſpectent ad Orientem; & ſemper inferiores ſint collocatæ, quàm ſimulachra, quæ fuerint in Aede, vti ſuſpicientes Diuinitatem, qui ſupplicant, & ſacrificant, diſparibus altitudinibus ad ſui cuiuſque Dei decorem componantur*. Id quod ex Nummis Domitiani perſpicuè demonſtratur. Inter Deos autem hic ordo ritè obſeruabatur, ex Feſto, vt Dijs Superis altiſſimę conſtituerentur Arę; Terreſtribus mediæ; Inferis verò nonniſi ſub

(*a*) l. 4. c. 17. (*b*) l. 4. c. 8.

terra in scrobibus excauatæ. Quorum posterius neglexit Vitruuius suis potiùs structuris intentus, cùm ait: *altitudines earum sic sunt explicandæ, vt Ioui, omnibusque Cœlestibus, quàm excelsissimæ constituantur, Vestæ, Terræ, Marique humiles collocentur.*

Locus Ararum erat varius pro earundem varietate, Plures siquidem Aras eodem collocatas in Templo certiùs est, quàm vt probatione indigeat; minimùm verò tres, semperque impari numero Superis, & Inferis pari, vt tom.3. Dissert. de Sacrif. dicemus. Harum prima erat præ Foribus Templi, vbi Victimæ immolarentur: secunda in Templi medio: tertiam demùm ante ipsum Simulachrum constituerem, fretus sanè tùm Domitiani Nummo apud Gutherum sępè laudatum, tùm Arnobij (a) verbis ità inquientis: *thura inijciuntur Altaribus antè ipsa Numinum Signa.* Vndè vix capio quo perductus argumento Gutherus asseruerit tertiam propriè Mensam fuisse, quam Festus *Anclabrim* appellat; cùm Arnobius non Mensam, at Aram nominet: non negauerim Mensas, quandoque, si sacræ forent, Ararum loco fuisse habitas; at alius earum situs, quàm in sacratissimo propè Simulachrum loco, nec super eis Victima libabatur, sed vinum, vt alibi. Aras pariter extrà sacras Ædes ex Augusti

(a) lib. 7.

gusti Numismate comperies. Aræ partes apud Iosephum Scaligerum (a) videsis, supremam scilicèt superficiem, quæ à prunis Græcè *cautir* dicebatur, quod ibi Victima vreretur; basim, quæ & *epipiron*, & quæ supra basim partem *vomiscos* dictam. Atque hæc de Ara libasse sit satis.

Reliquum nunc est, vt nonnulla de Puluinaribus, & Lectisternijs subnectamus. Stulta siquidem priscorum superstitio haud contenta Deos suos in Cella collocasse, insuper, velut si viuerent adhùc, & cùm ipsis conuersarentur, Mensas iisdem constituebant cibis refertissimas, quibus vesci possent; & lectos, vbi ad Mensas ipsas cubarent. Hæcque sunt Lectisternia, aut alio etiam vocabulo, sicut Seruius (b) ait, Puluinaria, apud Scriptores frequentissima. In Templo præsertim Capitolino Ioui, Iunoni, ac Mineruæ Lectisternia consecrata, quamquam solus Iuppiter lecto cubaret, istæ verò sellis insisterent, vt imfrà trademus. Hinc cœptum alijs promiscuè Dijs Lectisternia in Templis propè eorum Aras dicari, & ad Templorum ornamentum vnà cùm ipsis consecrari, illaque verè Templa dici, in quibus Puluinaria essent; quare cùm Drusillæ Templum constituit Caligula, statim Puluinaria adiecit: (c)

 imò

(a) *In 1. Astron. Manil. lib.* (b) *3. Georg.* (c) *Tac. 14. Ann.*

imò & pro Templis ipsis Puluinaria vsurpata passim sunt. (*a*) Potuisse Puluinaria ab Æde sacra aliò transferri, sicut etiam de Supplicationibus, quæ Lectisternia dicebantur, in extremis Vrbis periculis institui solitis, dicam tom. 3. Dissert. de Festis, & de Precibus. Non erant continuò in Templis exposita, sed statis Solemnitatibus; interim verò in Sacrario, aut Donario asseruabantur ex Porphyrio apud Rhodiginum.(*b*) Eorum formam lectis haud valdè absimilem ex Nummis Domitij Ænobarbi apud Gutherum (*c*) cernere poteris: plurima verò hac de re apud Hieronymum Bossium. Illud dumtaxàt postremò adnoto, sæpè apud Scriptores Puluinaris nomine vsurpari locum in Templo apparatum, vbi diebus Festis ea disponerentur, quæ in Sacrario, aut Donario inclusa erant; sicut Lectisternij voce non rarò sacrum Epulum intelligitur, de quibus alibi.

Ornamenta Templorum erant Lectisternia ipsa, & Puluinaria: prætereà Currus, Bigæ, Quadrigæ, & id genus. Item Coronæ diuersi generis, Vittæ, Teniæ, Spolia, Exuuiæ, Vota, & Anathemata; Statuæ, Picturæ, Signa, Sigilla, seù parua Signa in suis Ædiculis, seù loculis posita, (quos nos Nichias appellamus) ad parietum honestamenta: quæ & Sigillaria, & Sigilliola dicebantur, habeban-

(*a*) *Serm. cit.* (*b*) *l.12. c.1.* (*c*) *l.3. c.9.*

banturque etiam pro Dijs, si forent consecrata. Pariter Clypei, quos primus Appius Claudius in publico loco dicare instituit, posuitque ipse in Æde Bellonæ Maiores suos in Clypeis conspiciendos ex Plinio. (*a*) Clypeorum forma ex Nummis Augusti, & Lepidi apud Gutherum apparet. Vasa etiam sacra inter Templorum ornamenta censebantur. De quibus hic nihil differere visum est, quòd huiusmodi rerum pluries rediet sermo tùm tom.2. Differt. de Donarijs, & Differt. de Statuis; tùm tom.3. Differt. de Sacrif. & alibi.

Quare illud pro Sectionis huius coronide præstandum nobis est, breuis scilicèt quarumdam Templi specierum syntaxis, quæ sunt Fanum, Sacellum, Ædicula, Lararium, Tesca, Lucus, Dianium, Mineruium, Bidental, atque Delubrum. Fanum propriè dictum, ait Festus, *à fando, quòd dùm Pontifex dedicat, certa verba fatur*. Quamquam Asconius Fanum appellatum censeat, *vndè Fata petuntur*: & Capella *à Faunis Latinorum Dijs, qui indormientibus responsa dare solebant*. Vtut se habeat, Fanum erat locus sacer, & inauguratus, atque effatus, at sinè Tecto, si Tullio(*b*) fides. Hinc, *sistere Fana*, erat locum futuri Fani designare ex Festo: *& exaugurare Fana*, erat euocatis Dijs locum Religionibus

T 3 libe-

(*a*) l.35.c.3. (*b*) l.12. epist.35.

liberare, (*a*) vt alibi explicabo. A Fano Hanula, quasi Fanula, seù parua Templa ex Festo. Sacellum erat locus paruus, Deo sacratus cum Ara: addit Festus sinè Tecto fuisse; vndè à Fano parùm differebat. Ædicula quasi parua Ædes Sacello vtique non absimilis. Singulos Romæ Vicos suas habuisse Ædiculas, ex Rufo, & Victore colligitur, qui in Vrbis Regionum descriptione tot ferè Ædiculas nominauerunt, quot Vicos. Lararia etiam priuatę erant Ædiculæ, & Sacella, quæ vnusquisque Domi suæ habebat, in quibus cubiculares Imagines, seù Lares reponerentur. Sic in Larario suo Alexander Seuerus inter alias habuit etiam Christi, & Abraham Imagines, quibus rem diuinam quotidiè faciebat ex Lampridio. Magni Principes duo habebant Lararia, maius, & minus: vndè idem Seuerus in magno suo Larario Imagines habuit Alexandri Magni, Christi, Abraham &c. in minori autem Virgilij, & Tullij. Tenuuioribus, Lararij loco, erant Foci, ex Plauto, in quibus Lares suos colebant ijs ritibus, quos dabimus alibi. Illud postremo loco non est prætereundum, quod Plato (*b*) in suis Legibus iussit his verbis: *Sacella nemo in priuatis Aedibus habeto. Cùm alicuius animum sacrificandi studium incesserit, ad publica sacrificaturus accedito.*

Tesca

(*a*) *Liu. l. 1.* (*b*) *l. 10.*

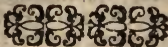
Tesca erant loca sancta quidem, sed agrestia alicuius Dei, quales apud nos sunt Heremi in locis abruptis extructæ; vndè à Tullio aspera, & difficilia dicuntur. Nomen sumpsisse ait Gyraldus à *tuendo*, vndè ea Tuesca primùm dicta ex Varrone subdit. In ijs solebant Augures Auspicia captare, quæ vtique solùm in agris, sicut in sola Vrbe Auguria, vt fusè ostendit Gutherius, (a) vbi plura alia, quamuis de solis vocibus, reperies. Eiusdem agrestis pariter generis fuere & Luci priscis inter sacra etiam loca habiti: imò ex Tacito Germanis loco Templorum soli Luci fuerunt, sicut Persis, & Celtis. Horum in Vrbe trigintaduo extitere: magis verò præcipui Dianium, apud Catonem, (b) & Festum, vbi *Dianus* legitur, & Scaliger *Dianium* emendat: & similiter Mineruium apud Varronem: (c) de quibus plura afferemus tom. 2. Dissert. de Asylo, cui & Luci ipsi affines, ni & ijdem fuere. Bidental verò ex Festo, & Persio locus erat fulmine tactus, qui & pro religioso habebatur, Sacerdotemque in eo adhibebant, qui fulminis dispersa vestigia colligeret, & bidenti Hostia sacrificabat, vndè & nomen, vt alibi tradam. Quia verò, vt ait Festus, nefas ducebant totum eum locum fulmine tactum contegere, hinc foramen inibi relinquebant apertum, quò

T 4 Cœ-

(a) l. 3. c. 3. (b) Orig. l. 2. (c) l. 4. de l. l.

Cœlum pateret: illudue *Lapide* quodam *pertuso* operiebant, cuius meminit Victor, (a) & malè apud Rufum legitur *Lacus pertusus*.

Quid fuerit Delubrum sub iudice adhùc est: aliqui enim apud Festum aiunt, *esse locum antè Templnm, vbi aqua currat, à diluendo dictum*: cui & concinit Isidorus; (b) eumdemque locum Festus *Fauissas* appellat. Fronto dictum putat locum, *vbi homines pericula sua diluunt*. Sed placet magni Varronis apud Macrobium (c) opinio existimantis, *sicut locum, in quo figerent candelam, candelabrum appellatum, ità in quo Deum ponerent, nominatum Delubrum*. Quare idem erat, ac Templum, vbi Dei cuispiam Simulachrum situm esset. Sed pro omni Templo promiscuè vsurpatur; imò & passim pro Simulachro ipso Deorum. Sed à vocibus, atque Templorum speciebus ad specialem eorum recensum tandem deueniamus.

SE-

(a) *In Reg. 7.* (b) *l. 15. c. 4.* (c) *l. 1. Sat. c. 7.*

SECTIO SECVNDA.

De Templis in particulari.

QVantumuis ſcientias circa ipſa verſari vniuerſalia probè aſſeruerit Philoſophus, de metaphyſicis quidem, & merè ſpeculatiuis intelligens; Hiſtoricas tamen notitias de ſolis eſſe particularibus, certò certiùs ſanè eſt. Quare ad pleniorem Templorum agnitionem, eorundem particularis deſcriptio exaranda foret. Quoniam verò id incertæ aleæ plenum, prolixumque nimis foret, contenti erimus peculiarem illorum ſitum indicare, vno dumtaxàt eorum liberaliori calamo exarato, vt ab eo reliquorum ideam ſibi vnuſquiſque confingat. Numerum verò Templorum, quæ vniuerſam penè Vrbem implebant, ſicut arduum, ità & inutile omninò eſſet, cùm neque è ruinis, nec è Scriptoribus certò id hauriri valeat. Illud ratum cuique ſit, Romam ſuperſtitionibus addictiſſimam, ſicut omnium ferè Nationum Deos colendos ſuſcepit, ità pariter omnibus Templa erexiſſe; nedùm maioribus, ſed infimis etiam, qui deriſionibus, cachinniſque potiùs fuiſſent venerandi, vt alibi tradam. Vndè Leo Papa (*a*) de ea inquit: *cùm*

(*a*) *Serm.1.*

cùm penè omnibus dominaretur Gentibus, omnium Gentium seruiebat erroribus, & magnam sibi videbatur assumpsisse Religionem, quia nullam respuebat falsitatem. Quot verò ea fuerint, non est nostrum diuinare: vndè satis sit ex Notitia Imperij Occidentis pernosse, præter Ædiculas, innumeraque Sacella, illustriora Templa fuisse CCCC.XXIV. Quibus perfunctoriè animaduersis, Templa ipsa Regionatim designemus.

In prima ergò Regione insigne imprimis fuit Ædes Martis Extramuranei non procùl à Porta Capena, si Ouidio fides; (a) in vineis fortasse Marchionum de Naris, vt ex Inscriptionibus inibi effossis conijci rectè potest. Duo Martis Templa extrà hanc Portam sibi effingit ex Fuluio Panuinius, sed contra Victoris, Rufique fidem. In eodem hoc Martis Templo suspendisse arma milites è Bello reduces, alibi ex Propertio ostendam. Propè idem Templum asseruabatur Lapis ille Manalis, quem siccitatis tempore per Vrbem solemni pompa deferebant, vt aquas à Ioue impetrarent, ex Festo in hoc verbo. Proximè Mercurij aquas, alibi à nobis descriptas, Ædes etiam Mercurij, cuius meminit in hac Regione Victor, à nonnullis constituitur: at quoniam eius nullam habuit rationem Ouidius in eiusce aquæ profusa

(a) 6. *Fast.*

fusa satis descriptione, hinc dubitari hac de re meritò potest. Propè eandem Portam Templa Honoris, & Virtutis; insuper Tempestatis, & Camenarum; quibus & Lucus etiam dicatus; Mineruæ pariter, Apollinis, Isidis, & Spei: Dei etiam Rediculi in Via Appia, vbi Hannibal castrametatus fuerat, tandemque redire coactus discessit: demùm Herculis in eadem Appia, necnon Iouis, Saturni, Iunonis, Veneris, & Dianæ Ædiculæ, quarum elenchum apud Victorem, & Rufum vide.

Secunda Regio multis illustrata erat Templis: imprimis Mineruio in Monte Cœlio, cuius præter Varronem meminit Ouidius, (a) qui Mineruam *Capitam* vocat, hoc est, vt ipsemet explanat, *Ingeniosam*. Iouis item Reducis Ædes. Templum S. Stephani, hodiè *in Rotondo*, creditur vulgò Fauni, Donato verò Claudij, Nardino autem Bacchi, licet, more suo, non sinè scrupulis, & hæsitatione. In Cęlio pariter Carnæ, aut Carmæ Ædes. In Cęliolo Ædicula erat Dianæ. In eadem Regione Isium Metellinum, seù Isidis Templum à Metellis structum legitur: Arbor item *Sancta*, quam Pancirolus in Notitiæ Imperij explanationibus arborem quandam fuisse existimat Numini cuidam dicatam, vt moris olim fuisse, alibi ex Plinio

(a) 3. *Fast.*

nio (*a*) ostendam. Hic etiam erat Spoliarium, vt in Notitia Imperij legitur, quod ex Plinio (*b*) colligitur idem fuisse cùm Saturni Templo: ità verò dictum ait Pancirolus, quòd ibi Rei morte plectendi spoliari solerent: vix verò percipio, cur id Nardinus (*c*) derideat, cùm ab eodemmet Plinio idipsum disertè tradatur, qui de eo Templo ait: *nunc Templum illud non Spoliarium Ciuium, cruentarumque prædarum Receptaculum*. Negat etiam Nardinus Ædem Quietis, quam vbi hodièque SS. Petri, ac Marcellini adest Ecclesia, collocat Faunus, eo loci extitisse, quòd Liuius (*d*) Quietis Templum extrà Vrbem reponat: at quis reuelauit Nardino Faunum de Ecclesia SS. Petri, & Marcellini intrà Vrbem, & non potiùs de altera extrà Portam Maiorem, à Constantino ædificata, intellexisse, vt ità cum Liuio reconciliari Faunus rectè queat?

Tertia Regio habuit Ædiculas Isidis, & Serapidis, vndè & nomen etiam sumpsit: quantumuis ex Fuluio Nardinus existimet non ab hisce Ædiculis, sed à duobus amplissimis Templis, quæ Augustus, & M. Antonius iisdem Numinibus dedicauerant in Emporio, sicut Vitruuius ait, huic Regioni nomenclaturam inditam. Vtut sit, Templa hæc

(*a*) *lib.* 12. *cap.* 1. (*b*) *In Paneg.* (*c*) *lib.* 3. *cap.* 7.
(*d*) *lib.* 4.

hæc in Hortis Sanctæ Mariæ Nouæ, vbi binæ apparent Tribunæ, minimè extitisse, sicut Fuluio placuit, alibi tradam. Propè Colossæum Monetæ Ædes fuit. In Traiani Thermis Diocletianus Æsculapij Templum dedicauit, vt ex Sancti Seueri Martyris Actis colligitur.

Quartam Regionem decorarunt Sacrarium, vbi Hastæ Martiæ asseruatæ dicuntur Gellio, (*a*) quas loco Martis Simulachri habitas olim, testatur Clemens Alexandrinus in Proteptrico ex Varrone: item Regia Numæ, in qua Opis Continæ Ædes ex Festo: prætereà Templum Veneris Cloacinæ propè Regiam ipsam; & Ædes Faustinæ, vbi hodiè Sancti Laurentij in Miranda visitur Ecclesia. Non longè erat Templum Remi, quod Felix IV. in honorem SS. Cosmæ, & Damiani consecrauit ex Anastasio, qui ingentem aperuit dubitandi viam, cùm Felicem Quartum inquit Ecclesiam ædificasse *in loco, vbi Aedes Remi, ac Romuli fuisse aiunt*: vndè creditum vulgò est, vtrumque hìc Templum habuisse. Quare toto Cœlo aberrat Baronius, (*b*) qui solius Romuli Ædem hìc constituit; sicut etiam Donatus, cùm Quirini ibi collocat Templum; alijque, apud Baronium, Castoris, ac Pollucis Ædes ibidem constituentes. Sed quid dicemus de augustissimo Pacis Templo,

(*a*) *l.4. c.6.* (*b*) *In Martyr. ad 27. Sept.*

plo, cuius extantia adhùc rudera priscam redolent magnificentiam, leonemque illum verè regium contra Temporis insidias rugientem, ex vngue ipsa, quæ remanet, patefaciunt? Sat dicere sit ab Ammiano (a) inter præcipuas Vrbis structuras recensitum; Ormisdam verò Persam hæc dumtaxàt Romæ demirari solitum, Templum Pacis, Capitolinum, Pantheon, Veneris, & Romæ, Amphitheatrum, Pompei Theatrum, Traiani Forum, Thermas, Odeum, & Stadium. (b) Herodianus (c) verò asserit: *quod vnum scilicèt opus cunctorum tota Vrbe maximum fuit, atque pulcherrimum*. Eius Ichnographiam apud Serlium vide in sua Architectura; (d) Prospectum verò ex Nummo Vespasiani, quem affert Erizzus: ornamenta tandem apud Iosephum Hebræum, (e) qui testatur singula Hierosolymitani Templi à Tito deprædati, Romam deuecta, (vt in Arcu ipso Titi affabrè expressum videmus) hic Vespasianum collocasse, Legis dumtaxàt Tabulis, purpureoque Templi Velo exceptis, quæ suamet in Domo custodienda mandauit; necnon & Arca Fœderis, quam in Ecclesia Sancti Ioannis in Laterano asseruari, pluribus ostendere nititur laudato loco Nardinus. Hæc verò eadem ornamenta à Genserico Vvandalo-

rum

(a) l. 16. (b) Plin. l. 36. c. 15. (c) l. 1. (d) l. 3. (e) l. 7. c. 37.

rum Rege in Africam asportata, postmodum à Bellisario triumphali pompa Constantinopolim perducta, Iustinianus tandem iterùm Hierosolymam misit, ex Procopio; (*a*) sed isthæc nihil ad nos. Plura qui cupit, adeat Lipsium. (*b*) Non minoris magnificentiæ fuere Templa Veneris, & Romæ ab Hadriano extructa; quæque satis rectè Nardinus in Hortis Sanctæ Mariæ Nouæ collocauit, aliorum rejectis opinionibus. Non valdè procùl erat Solis Ædes, quam propè Amphitheatrum plura Martyrum Acta testantur. Sacellum Larium, illudue antiquissimum, erat ad Palatini radices, vbi Titi posteà Arcus erectus fuit, vt Differt. 1. dictum est. Hoc proximè erat Orbonæ Ara, & Sacellum Streniæ, quorum meminit Varro, & in hac Regione etiam Victor. Telluris Templum in huius Regionis limitibus. Ædes Concordiæ in Liuiæ Porticu collocatur à Rufo; at magis sanè propè illam, cùm Porticus in tertia fuerit Regione. Templum Iani Quadrifrontis propè Neruæ Forum, (quod indè Transitorium dici cœpit) versùs Romanum Forum, itaùt è quatuor suis lateribus, quatuor ipsa Fora respiceret; Iani siquidem Templa quatuor Arcus habebant vbique patentes, vt alibi tradam. Palladis hic etiam Ædes, cuius vestigia extant adhùc in Via Recta

(*a*) *De Bell. Vvandal. l.2.* (*b*) *De Magn. l.3. c.6.*

Recta inter Turrim *de' Conti*, & Viam *de' Pantani*. Propè Ecclesiam Sanctę Mariæ de Montibus collocat Nardinus (*a*) Dianium: an verò Lucus fuerit Dianæ dicatus, cuius meminimus supra, an verò eiusdem Sacellum, anceps sum. Hìc etiam extitit Musarum Ædicula, cuius, vltra Rufum, Martialis (*b*) mentionem egit.

In quinta Regione enituere, præter Querquetulana Sacella, & Lucos in Esquilijs apud Varronem obuios, sicut & Fagutalem, Esquiliaremque Lucum, & Mephitis Varroni prætermissos, enituere, inquam, Veneris, & Cupidinis Templum, cuius extant adhùc ad dexteram Sessoriani Palatii, & Ecclesiæ S. Crucis in Hierusalem rudera, quicquid oblatret Nardinus: Templum insuper Spei in Labicana Via: Quietis prætereà, quam in Regione secunda indicauimus. Ædes Mineruæ Medicæ creditur vulgò collocata post S. Matthæi Ecclesiam, vbi decagonum adhùc prostat ædificium. Ad Mariana Monumenta, propè S. Eusebij Templum, Ædes erat Honoris, & Virtutis, vt ex Vitruuio (*c*) colligitur. Timoris verò, & Palloris in Vstrino Vico super Esquilijs. In Vico Patricio Templum Isidis Patriciæ; item Dianæ, in quam viris ingredi vetitum, vt suo didicisse periculo incautum quemdam inibì à ca-

nibus

(*a*) *l.3.c.15.* (*b*) *l.12. epig.3.* (*c*) *l.3.c.1.*

nibus dilaniatum teſtatur Plutarchus. (*a*) In Eſquilijs etiam Ara Malæ Fortunæ, (*b*) cui ego in Eſquilijs degens quotidiè ſacrifico. Reponit etiam hic Panuinius Felicitatis Templum: at Nardinus in Regione Fori illud ipſum collocat, non in Eſquilijs; & ſanè meritò, nullam enim mihi in hac Regione licuit vmquam felicitatem experiri. Syluani Ædes vulgò ad radices Viminalis, Eccleſiæ S. Vitalis oppoſita, collocatur; in eodemmet Monte poſt Diocletiani Thermas Iouis Viminei, vndè & nomen mons ipſe ſumpſerat, Templum, vt Rufus ſentit, aut adminùs Ara: extrà verò Viminalem Portam, Neuiæ Sacellum: ſicut extrà Salariam Ædes Veneris Ericinæ, Herculis, & Honoris: extrà Nomentanam Rubiginis; præter Lucos Pœtilinos maiorem, & minorem, aliosque, qui, ex Varrone, Eſquilias noſtras decorarùntnè dicam, an deſertarunt?

Sextæ Regionis Templa hæc fuere: Diui Fidij, aut Sangi in Hortis Aldobrandinis. Item Quirini, ſeù Romuli in Valle S. Vitalis, è cuius inibi effoſſis marmoribus, Aræceli ſchalas extructas teſtatur Fuluius. Romuli Templum Numa ædificauit, anguſtum tamen iuxtà eorum temporum modulum, quod Papirius Dictator in ampliorem formam redegit, ex Halicarnaſſeo, primumq;

(*a*) *Probl.3.* (*b*) *Plin. l.2. c.7.*

Solare Horologium, quod Romæ visum fuerit, ibidem constituit, ex Fabio apud Plinium. (*a*) Idem Plinius (*b*) narrat antè Quirini Templum binas extasse myrtos, quarum vnam Plebeiam, alteram Patritiam nuncupabant, eo tamen portento, vt cùm Plebeiorum præualuisset Factio, Plebeia Myrtus efflореret, & languesceret altera; prædominante verò Patritia, prior illa floribus despoliaretur; cuius fides apud Plinium sit. In eadem Valle Templum Fortunæ Publicæ, licèt Victor super colle eam collocet: hìc etiam Salutis Ædes. In Quirinali Sacrarium Saliorum Collinorum, sicut & Apollinis, ac Clatræ Cancellorum Deæ. Floræ Templum propè eius Circum in Platea Grimana. Non valdè procùl erat Ædes, Fortunæ Reducis ob Domitiani è Germanico Bello reditum, ædificata. (*c*) In eadem Regione alia Fortunæ Liberæ, Primigeniæ, & Fortunæ Statæ Templa apud Rufum hìc. Veneris Ædes in Hortis Sallustianis.

Septima Regio hæc iactat Templa; Quirini nouum ab Augusto excitatum; Solis alterum ab Aureliano erectum; Nouum item Fortunæ Templum, quod Donatus à Lucullo ædificatum ait, refragante Nardino: Ædiculam tandem Caprariam: alia non reperire licuit.

In

(*a*) *l.7.c.vlt.* (*b*) *l.15.c.29.* (*c*) *Mart.l.8.epig.64.*

In octaua Regione isthæc resplenduere Templa. Felicitatis in Curia; ibidemque Victoriæ Ara. Concordiæ Ædicula in Græcostasi, cuius in Differt. de Ædificijs Iudicialibus erit sermo. Alterum Romuli Templum in Lupercali. Ædes Deorum Penatium ad Titi Arcum. Castoris item, & Pollucis in Palatino, vbi Tiberianam Domum ædificatam diximus: in eodem Palatini latere Iulij Cæsaris Templum extitisse Ouidius (*a*) satis indicat. Opis, & Saturni in Thurario Vico, in quo Ciuium erat Ærarium, (*b*) sicut alterum Saturni Templum commune fuisse Ærarium mox dicemus. Vertunni Ædes in Vico Thusco; Victoriæ verò sub Velia. Vestæ Templum cum Atrio, & Luco propè Iuturnæ Lacum ad Palatini radices, non procùl fortassis à S. Georgij in Velabro Ecclesia. Concordiæ, & Vespasiani Templa inter Capitolium, & Forum ex Festo. Saturni Ædes, vbi Ærarium Pop,Rom. extitisse diximus, locatur vulgò vbi hodiè S. Hadriani prostat Ecclesia; quamquam & aucto posteà Imperio, ampliatum etiam Ærarium, quod *Aerarium sanctius* diù cœpit; (*c*) alibi traditurus sim. Iani Templum in Foro: illudue est, quod Belli tempore aperiebatur ob rationem, quam indicauimus in

V 2 Differt.

(*a*) 2. *de Ponto eleg.* 1. (*b*) *Tull.* 1. *Phil.* (*c*) *Tull.* 3. *Verr.*

Dissert. 2. In Foro pariter Veneris Cloacinæ Signum, & Templum, sicut credit Panuinius; Ædesque Hadriani. In Cæsaris Foro Templum Veneris Genitricis, & Martis Vltoris. In Foro Traiani huius eiusdem Ædes. In Velabro alterum Larum Templum, quod Victor Delubrum vocat. Ibidem Fortunæ Ædes à Lucullo excitata. In Foro Boario Templum Herculis Victoris rotundum; Matutæ pariter,& Fortunæ Virginis, sicut & Sacellum Pudicitiæ. In Capitolino cliuo Ædes Iouis Tonantis,& Fortunæ; propè Tarpeiam Rupem Iunonis Monetæ; Concordiæ in Arce: in Capitolio ipso Ædes Iouis Custodis, & Feretrij à Romulo primùm Romæ erecti,vbi nunc Aræceli Ecclesia; Iouis item Sponsoris; Iouis, & Herculis; Dianæ, & Iouis. Item in Asylo Misericordiæ Templum, sicut Seruio placet asserere, aut Veiouis, sicut credit Donatus. Ibidem Capitolini Iouis omnium magnificentissimum, quod imfrà opportuniùs describemus.

Nona Regio his Templis insignis fuit. Iunonis, atque Apollinis, quorum alterum certè primum fuit, quod Romæ è marmore fuerit à Metello extructum, sicut Paterculus testatur. Templo item Pietatis eo loci, vbi posteà Theatrum Marcelli conditum fuit, sicut testis est Plinius. In quo etiam situ antiquum Iani Templum extitisse ex Vi-

ctore

ctore habemus, quod Numæ Sacrarium à Seruio (*a*) appellatum fuit. Extrà Carmentalem Portam antiquissima Apollinis Ædes. Propè Circum Flaminium, vbi nunc Monasterium *di Tor di Specchi*, locatur Nardino Bellonæ Templum, cum Area, in qua Bellica Columna, vndè Consul hastam iacere solebat, cumprimùm aduersùs aliquem Regem Bellum foret inferendum ex Victore hic: ibidem etiam triumphum postulantibus, Senatum concedi solitum alibi dicam. Propè ipsum Ædes Herculis Custodis; sicut etiam Herculis, Musarum, Neptuni, Martis, Vulcani, Iunonis Reginæ, Dianæ, & Castoris, Delubrum Domitij, Iouis Statoris, & Bruti Callaici. In Pompei Theatro Templum Veneris Victricis, aut etiam Victoriæ, vt Donato creditur, & Fortunæ Equestris. In Campo Martio Martis Ara, & Templum, vndè & appellationem ille sumpserat: vt & alia multa, scilicèt Ara Ditis, & Proserpinæ propè Plateam Nicosiam, Ædemque S. Luciæ *della Tenta*; quam posteriorem vocem indè deriuat Nardinus, quòd Ara illa à Festo *Terentus* appelletur: Ædes item Larium Permarinorum, & Vulcani. Antonini Templum in eiusdem Foro, hodiè *Piazza Colonna*; & ab eo non procùl Neptuni etiam Ædes. Iuturnæ Templum, quod propè Aquam

(*a*) *In 7. Aen.*

Virgineam à Victore asseritur, Marlianus in Fontibus *di Treui,* Nardinus proximè Romanum Nobilium Seminarium collocat. Serapium Nardinus ipse eo loci, vbi adest Ecclesia Sancti Stephani *del Cacco,* constituit; Isium verò propè Romanum Seminarium statuit Donatus. Mineruium erat in eo situ, vbi Ecclesia Sanctæ Mariæ supra Mineruam hodièque visitur, & à Rufo dicitur, *Minerua vetus cum Luco*; vndè à Mineruа Chalcidica differre iustè credit Nardinus. Sed ditissimum omnium, quibus Regio hæc ditescit, fuit Pantheon, hodiè *la Rotonda*, ab Agrippa extructum, quod penè integrum assurgens, temporis tyrannidem calcat. Cuius vberem descriptionem à Lipsio pete, Ichnographiam verò à Serlio.

Decimam Regionem illustrauit imprimis Iouis Statoris Templum in Foro, vt vulgò creditur, aut propè ipsum, vt Nardinus (*a*) profusè demonstrat. Sacrarium Saliorum in Palatino Colle. Ædes ibidem Cereris, Victoriæ, & Fidei antiquissimè ab Euandro extructæ. Caligulæ Templum in Augustano Palatio; Apollinis alterum ab Augusto ibidem erectum, vbi poetis passim carmina recitandi mos: (*b*) Augusti Templum in eodem Palatio, vt & Vestæ Palatinæ Ædes. Bacchi item, & Cybelis in Palatino, vnà cùm Iuno-

nis

(*a*) *l.6. c.12.* (*b*) *Horat. l.1. Sat.10.*

nis Sospitæ Delubro, & Victoriæ Æde. Accedunt his Templum Fidei, Iouis Victoris, Deæ Viriplacæ, Rhamnusiæ, Diouis, Iouis Arbitratoris, quod & Pentapylon dictum, Heliogabali, Orci, diuorum Cæsarum, Mineruæ, Iouis Propugnatoris, Fortunæ Respicientis, Mutinæ, Mutini Titini, Lunæ Noctilucæ, Victoriæ Germanicianæ, & sexcenta eiusmodi, quæ sicut Romanos apprimè quidem Religiosos ostendunt, ità & omninò stupidos clarè demonstrant, quippè qui tot saxea monstra colere voluerint, vero, summoque Deo relicto.

Ad vndecimam Regionẽ pertinuit Ædes Solis in Circo Maximo, qui & Soli dicatus. Templum etiam Mursiæ, quod & Valli eidem nomen tradidit. Ædicula Iuuentutis itidem in Circo. A quo non procùl erat Templum Liberi, & Liberæ, & Proserpinæ, Floræ, Pompei, Veneris, & Mercurij. Aram etiam Maximam propè Circum extitisse in Foro Boario, inter Circum, Palatinum, & S. Anastasiæ Ædem, ex Halicarnasseo (a) satis colligitur. Propè Portam Trigeminam Ara Iouis Inuentoris. Ædes Portumni propè Sublicium Pontem. Ibidem Voluptiæ Templum, cuius rotunda adhùc extant rudera. Ecclesia Sanctæ Mariæ Ægyptiacæ creditur Nardino, & Marliano Fortunæ Virilis,

(a) lib. 1.

Volaterrano Bonæ Fortunæ, Blondo Misericordiæ, Fuluio Pudicitiæ : at iudicium penès lectorem esto. In Foro Olitorio Iani Templum, & Pietatis; non procùl Ædes Iunonis Matutæ, & Spei, & Iunonis Sospitæ. Quibus adde Ædem Ditis Patris, Castoris, Sacrarium Saturni cùm Luco,& Apollinis Medici Templum.

E duodecima Regione fuerunt Ædes Bonæ Deæ Subsaxanæ, Fortunæ Mammosæ, & Ara Lauernæ, vnà cùm Luco, quò commeare fures solebant, qui in eiusdem Deæ erant tutela, hinc fures *Lauerniones* appellati ex Festo. Tandem hìc Isidis Athenodoriæ Templum. Alia verò vlteriùs huiusce Regionis obseruare non valuimus.

Tertiadecima Regio his Templis ditata fuit: Dianæ Communis apud eum Auentini locum, vbi Sanctæ Priscæ nunc assurgit Ecclesia. Eodem in Colle Lunæ Ædes; item Iunonis Reginæ, & Bonæ Deæ in eo præcisè Collis angulo, vbi Sanctæ Mariæ Auentinæ prominet Ædes, vulgò *il Priorato*. Templum item Herculis Victoris in Auentino, sicut & Euandri Ara, Iouis Elicij, & Vortumni, Ædes Mineruæ, Victoriæ, Libertatis cum Atrio, & Archiuo, ac Bibliotheca, de quibus nos alibi; pariter Syluani, Tutilinæ, Fortunæ Dubiæ, Hilernæ, & Spei.

In Postrema Regione fuere Templa Fortis

tis Fortunæ, Herculis Cubantis, Furinarum cum Luco, Deæ Maniæ, Æsculapij in Transtyberina Insula, eique pròximum Iouis, & Fauni. In Vaticano propè Neronis Circum Ædes Apollinis radiorum Numinis, cuius sub rutilis auspicijs hanc priscarum Ædium materiam tenebris equidem refertissimam, adeòque vberioris lucis indigam, terminamus: illud postremo loco protestantes, non hìc nos Templorum picturam tradere curiosis voluisse, sed tenui dumtaxàt ea adumbrata carbone, tyronum exhibuisse oculis, ordine solùm obseruato, vt excitata hinc mentis prurigine, apud Antiquarios luculentior eorum descriptio hauriri valeat; nos enim alio scribimus scopo, annusque, nedum dies, desineret, si omnia prosequi vellemus.

Non est tamen vnius saltem, eiusque omnium celeberrimi, prætermittenda delineatio; vt exindè totius sacræ structuræ forma vnà, atque splendor appareat. Erit id Capitolinum Templum, Romanorum omnium fàcilè Princeps. Tradit Cassiodorus in Chronico fuisse illud à Numa ædificatum, de illo certè veteri, atque primo intelligens; quamquam & id nesciam à quo antiquo hauserit Scriptore. Sed vtut illud sit, certè Tarquinius Priscus idem Templum aut solo æquatum excitauit iterùm, aut vile sanè, angustumque, sicut alibi dictum est, in-

amplio-

ampliorem formam permutauit, dicam meliùs, permutare designauit; complanato scilicèt Capitolini Montis iugo, iactisque fundamentis ex voto, quod bello Sabino ediderat, èque manubrijs, & præda, quam ex Apiolis Oppido à se capto detulerat: (*a*) morte autem præuentus rem imperfectam reliquit. Quam Tarquinius Superbus eiùs nepos posteà perfecit: licèt Tacitus solùs à Seruio Tullio aliquid additum scribat. Tarquinius ergò *Suessa Pometia,* sicut Liuius inquit, *è Volsis capta, diuendita præda, cum quadraginta talenta argenti, aurique recepisset, concepit animo eam amplitudinem Iouis Templi, quæ digna deùm, hominùmque Rege, quæ Romano Imperio, quæ ipsius etiam loci maiestate esset.* Vbi Lipsius ex Halicarnasseo, & Plutarcho, loco numeri *quadraginta* legit *quadringenta*, & sanè eius Templi maiestati congruentiùs. Completo in hanc magnificam formam Templo, illud, *Regibus, Regioque nomine pulso ex Vrbe, dedicauit Horatius Puluillus Consul ea magnificentia, quam immensæ posteà Populi Romani opes ornarent potiùs, quàm augerent,* sicut testatur Tacitus. (*b*) Sed post annos CCCC.XXV. incensum Sylla Dictator restituit, eoque vita functo Catulus dedicauit, *quod vnum felicitati suæ defuisse,* Sylla ipse apud Plinium deflet. Arsit iterùm sub Vitellio, refecitque Vespasianus:

(*a*) *Plin. l.3. c.5.* (*b*) *l.3. Hist.*

ſianus: rursùmque incendio correptum Tito Principe, Domitianus instaurauit, vt ex Tacito, aliiſque liquet. Atque ità diù ſeruatum, tandem in Gothorum alluuione, deuaſtationeque inter alia exciſum fuit: vndè D. Hieronymi tempore nihil eius extaſſe idemmet (*a*) teſtatur. Quare non ſinè aſtu quodam Gentilium eius Templi ruina Chriſtianis attributa fuit; id enim nec Chriſtiana tuliſſet Pietas, nec Imperatorum Sanctiones: nam Honorius (*b*) ità iubet: *ſicut ſacrificia probibemus, ità volumus publicorum operum ornamenta ſeruari.*

Sed age reliqua proſequamur: & primò ſitum, de quo ità ait Halicarnaſſeus: *ſitum eſt in alta crepidine*: è quorum verborum breuitate iure diſceptari cœptum inter Antiquarios, in quanam Capitolini Collis parte collocatum fuerit; diximus enim Diſſert. 3. bina habuiſſe eum montem cacumina. Donatus (*c*) in Rupe Tarpeia, & Arce, quæ versùs Tyberim eſt, Eccleſiæ Aræcæli oppoſita, illud conſtituit: Nardinus (*d*) è contra in ipſo cliuo, vbi Aræcæli proſtat Templum: quorum argumenta, & diſceptationes, ſatis equidem ingenioſæ, apud ipſos videantur, nè noſtra Diſſertatio in immenſum excreſcat. Vt autem quid ego hic ſentiam breui-

(*a*) *l.2. cont. Iouin.* (*b*) *C. Theod. leg.15. de Pagan.* (*c*) *l.2. c.3.* (*d*) *l.5. c.14.*

breuiter exponam, Nardino certè herbam darem: quippè ipsum Capitolini Templi nomen, idipsum satis declarat; Capitolij enim vox illi solùm Saturnij motis parti hæsit, vbi Aræcæli adest Ecclesia, sicut ex Historijs liquet, cum altera opposita pars, Arcis nomine insigniri soleret, vt alibi diximus. Quare cum consonum vtique sit Capitolinum Templum in ipso Capitolio propriè dicto extitisse, nam à Liuio, (*a*) & Tacito (*b*) Capitolij nomine absolutè Templum ipsum pluries appellatur, in eius certè Ecclesiæ situ collocandum erit. Sed de his iam satis.

Magnitudo, & forma huius Templi ab Halicarnasseo (*c*) ità declaratur: *situm est in alta crepidine, habetque in ambitu octo iugera, sic vt latera singula ducentorum ferè pedum sint, exigua latitudinis, & longitudinis differentia, nisi quod ista illam vincit vix pedibus quindenis. Qua parte frons eius meridiem spectat, triplici columnarum ordine circumcingitur, ab alijs lateribus duplici. In ipso sunt tres Cellæ, ex ordine, à lateribus communione parietum clausæ. Media est Iouis, vtrinque altera Iunonis, altera Mineruæ, sub eodem laqueari, eodemque Tecto.* Qua descriptione nihil sanè operosiùs, si pauca quædam explicentur. Obseruat primò Donatus, & ex eo Nardinus, octo Halicarnassei iugera pedes effecisse CC. XL. iuxtà Plinij, (*d*) & Varro-

(*a*) l.3. (*b*) l.3. Hist. (*c*) l.4. (*d*) l.18. c.3.

Varronis (*a*) regulas: quare cùm Halicarnasseus ipse CC. dumtaxàt pedes lateribus attribuat, credi meritò poterit loco vocis *Iugera*, reponendum *Pletra*, proùt in Græco eius Textu ab imperito scriba malè reddito, videre est;& hęc ex ijs,quæ Differt.3.ex Luca Peto adnotauimus, CC. circiter pedes reddunt. Cellarum descriptionem ex superioribus pete; solumue ex eodem Halicarnasseo animaduerto, antè ipsas, Vestibula quædam interiora extasse, quæ malè Nardinus cum clatris, aut cancellis confundit; erant enim idem cum Adyto, nos dicimus, *il Presbiterio*, vt supra explicauimus: quamuis id non negauerim, Cellas ipsas clatris clausas, vt Gellius (*b*) indicauit, qui de Scipione ait, *solitauisse noctis extremo, priùsquam diluculaꝛet, in Capitolium ventitare, ac iubere aperiri Cellam Iouis, atque ibi solum diù demorari*. In Cellis Signum Iouis in medio,in dextero latere Mineruæ, Iunonis tandem in sinistro, vt ex laudato superiùs Liuio perspicuum est. Iouis Signum priùs fictile, minio oblitum; post deuictam Asiam eboreum, Iouis Olympici exemplo; tandemque Traiani tempore aureum, vt Riquius ostendit, & nos tom. 2. Differt. de Simulachris. De Templi gradibus, eorumque situ plura disputant contra Lipsium Donatus, & ex eo Nardinus, sed modi-

(*a*) De R.R. l.1. c.10. (*b*) l.7. c.1.

modico fructu, maiorique tędio, temporisque dispendio. Reliquæ partes ex dictis sunt notæ, vt Basilica, Tholus &c. nihilque speciale ipsæ continent.

At quid tandem differemus de huiusce Templi ornatu, nos omni eloquentiæ ornamento destituti? Quare satiùs erit Authores de ipso loquentes audire. Et ecce Tacitus (*a*) de Fundamentis sic ait; *passim iniectæ fundamentis argenti, aurique stipes, & metallorum primitiæ nullis fornacibus victæ; prædixere Haruspices, nè temeraretur Opus saxo, auroque in aliud destinato &c.* De Ianuis sic ait Liuius; (*b*) *ænea in Capitolio limina*. Quæ insuper aureis laminis stipata asserit Claudianus in Stiliconis laudibus, vbi ab eodem Stilicone sublata ait; vndè ipse paulò post infeliciter perijt, ex Zosimo. Columnæ à Plutarcho (*c*) describuntur; *Columnæ Templi eius ex Pentelico lapide excisæ sunt, crassitudinem habent optimè longitudini congruentem. Vidimus quidem ipsas olim Athenis; sed rursùs Romæ extenuatæ, & expolitæ, non tantum ex sculptura ornatus acceperunt, quantum mensurarum conuenientiæ amiserunt*; vbi Plutarchus de Columnis à Domitiano è Græcia allatis certè loquitur; at antè eum Sylla alias, licèt minoris pretij, è Iouis Olympij Templo aduexerat: primùm autem, loco

(*a*) *lib.3. Hist.* (*b*) *lib.10. cap.3.* (*c*) *In Public.*

loco columnarum, antis suffulciebatur. (*a*) Qui has columnas videre cupit, Ecclesiam adeat Aracæli, vbi in sacratiorem vsum à Christianorum pietate translatæ sunt. De laquearibus ità breuiter Plinius: (*b*) *post Carthaginem euersam laquearia in Capitolio inaurata.* Idemmet de Tegulis ità monet, *eas Q. Catulus æreas inaurauit primus*. Vndè Seneca pater ait: *fastigiatis supra Tectis, auro puro fulgens, prælucet Capitolium*. Quarum Tegularum dimidiam partem à Genserico Vuandalorum Rege in Africam deportatam, testatur Procopius. Præter verò inauratas tegulas totum item Templum inauratum erat: de parietibus enim subijcit Plinius; *parietes quoque iam tamquam vasa inaurantur*. Idipsum de Zophoris, Coronis, Fastigioque Templi asserit Donatus: hinc Templum hoc *fulgens, micans, & aureum* à Poetis passim appellitatum, deque eo iurè asserere potuit Tertullianus à nobis supra laudatus, *Capitolia certantia Cælo &c.* Quibus perficiendis inaurationibus quantum absumptum sit, audi ex laudato superiùs Plutarcho, qui ait; *solam inaurationem priuatum omnem modum excedentes opes impensas, nempè supra duodecim millia talentorum*, quę iuxtà Lipsij calculum efficiunt septem milliones: vbi enormis Nardini lapsus prætereundus non est, cùm ait: *mà contuttocciò que'* cento

(*a*) *Plin. l. 36. c. 6.* (*b*) *l. 33. c. 3.*

cento millioni possono dar marauiglia: cui persimilem errorem nescio, an in sua enumeranda pecunia Nardinus commisisset.

Præter fixa hæc ornamenta, & ad Templi integritatem pertinentia, alia erant aduentitia, extraneaque, dona scilicèt, aut à fœderatis, socijsque Imperij Romani Regibus, aut à triumphantibus, vel ex conceptis votis, vel ex mulcta, vel à Senatu, Populoque oblata; vt Statuæ, Picturæ, Clypei, Aulea, Peristromata, Aquilæ, Mensæ aureæ, Coronæ, Victoriæ aureæ, Candelabra, Vasa, Quadrigæ argenteæ, inaurataeque, quibus Arcus ipsos Templi, & Tholum exornabant, & id genus sexcenta, quorum censum apud Riquium, Lipsium, Marlianum, & Donatum vide, nè tot ornamentorum profusa enarratione nostram Dissertationem decornemus. Id dumtaxàt postremo loco adnotauerim ad Romanæ Gloriæ elogium, *Augustum in Cellam Capitolini Iouis XVI. M. pondo auri, gemmasque, ac margaritas quingenties HS. vna donatione contulisse*, vt loquitur Liuius, (*a*) qui addit insuper Carthaginenses Coronam aureàm pondo XXV. misisse: Attalum Regem pondo CC. XLVI. Philippum Macedonem pondo C. Alabandenses pondo L. Lampsacenos pondo LXXX. Pamphylum ex XXX. millibus Philippeorum factam. Hieronem

(*a*) *lib.* 7.

ronem Syracuſanum Victoriam auream pondo CCC. XX. ex Ioſepho (a) verò Ariſtobolum Iudæorum Principem Vitem auream quingentorum talentorum; Ægyptios Coronam quatuor millium aureorum. Sed his finis, nè tàm coruſcus auri fulgor oculos nobis ſubripiat, inter ipſaſque diuitias, Tantali, aut Midæ exemplo, pretioſo quodam naufragij genere immergamur.

Syllabus Authorum.

HOcce de Argumento nemo pertractauit, & omnes; nemo quidem ſiuè ex profeſſo, quod aiunt, peculiarique libro, ſiuè pro rei ipſius exigentia, conſummatèque: omnes tamen perfunctoriè, arreptaque, aut data opportunitate quicquam de Templis faſſi ſunt. Et verò, antiquos vt prætermittam, Rodolphus Hoſpinianus iuſtæ molis librum de Templis exarauit; at ſacra dumtaxàt Chriſtianorum ipſe deſcribit: imò quid inquio ſacra, cùm hæc eadem ſacrilegis ſuis cauillis, ineptijſque adeò turpiter profanarit? vndè Authorem hunc omninò negligendum, aut ferreo graphio perlegendum conſulerem: ſicubi autem aliqua de priſcis Romanorum attigit Templis, ſingula à verbo, vt in paræmia eſt, & ad verbum è Lilio

(a) lib. 14. c. 4.

Gregorio Gyraldo exscripsit, nè iota quidem, aut commate vno immutato. Præfatus Gyraldus in suo de Dijs libro paucula delibauit solùm, quæ famem acuant quidem, non expleant. Pauciora certè Rosinus, & in eum Dempsterus in Paralipomenis. Paulò plura Kippingus: at paucissima Barthius, atque Turnebus in doctissimis cętera suis Aduersarijs. Pluscula, sed perturbatę, suo ritu, Iosephus Laurentius in Polymathia. Vix nonnihil Paulus Merula: tantulùmque vberiùs Alexander ab Alexandro. Ornatissimè, ità me Deus adiuuet, Lipsius, at de Pantheo dumtaxàt, & Capitolino, de quo præclarè etiam Riquius, alijque supra memorati. Architecti cum suo Vitruuio toti quanti sunt, in sacrarum Ædium structura, & symetrijs occupantur: sicut Antiquarij è contra in puris putis sitibus determinandis. Ichnographiam Templorum satis equidem, ingeniosènę dixero, an verè, tradidit in suis Architecturæ libris Serlius, atque Scamozzius: Iacobus item Laurus in Romana sua Antiquitate pluribus Figurarum Typis expressa: necnon Iacobus Meursius in Romæ Iconibus: & præter Occonem, & Chouium, Ioannes Iacobus Boissardus: apud quos Templorum etiam insigniorum Scenographiam comperies. Sed supra cęteros lectione dignissimam existimo Ichnographiam Cl: viri

Petri

Petri Bellorij Vrbis Antiquarij, deque Antiquitate ipsa optimè meriti, qui è lapideis Tabulis Farnesianis, in quibus illustriorum quorundam Ædificiorum sculpta extant Vestigia, seù, vt Italicè dicimus, *le Piante*, egregium concinnauit librum, quà æneis figuris, quà eruditis suis notis excultum: vndè Romanæ magnificentiæ idolum, nedùm Templorum, Domorumque situs, formasque, facilè animo concipies. Partes Templorum, non minùs ac de Domibus diximus, in suis latent ruinis, inque Scriptorum paginis magis;situs præsertim, rectaque earum constitutio, collocatioque. De Ara doctè scripsit Berthaldus, qui vtinam de partibus alijs idipsum effecisset. Magnam, fateor, mihi mutuatus est lucem Iacobus Gutherus in suo de Pontificio Iure libello, aureo sanè, omninòque exoptando, nisi ordinem adhùc, & maiorem in eo diligentiam potiùs exoptare cogeremur. At quid, poscis, nobis in tàm spissa Scriptorum turba, inque spissiori scribentium caligine superfuit? Illud in votis saltem habuimus: ex ijs omnibus præsentem Dissertationem elucubrare, in qua, aliorum placitis, aut reiectis, aut castigatis, certè reformatis, plura addidimus, quæ indè dumtaxàt contemnenda iudico, quòd me virorum vilissimum habeant Authorem; ceterùm enim puto veritati

X 2 haùd

haùd absona esse, Partium præcipuè penè omnium syntaxim, distributionemque. De sacris Christianorum Ædibus nihil impræsentiarum edisserendum conduxi, quòd Prouinciam hanc in alio meo Opere, quod in Schedis, & Aduersarijs habeo, suscepturus sim, cui titulus, *Ecclesiastica Antiquitas lustrata, & illustrata, atque in tres partes distributa &c.* Quam diuino fauente flatu, profanam post pernauigatam Antiquitatem, ad Præli portum perducere, in animo est.

DIS-

DISSERTATIO VI.

De Sepulchris.

IX Templo egreſſis occurrit ſtatim Sepulchrum, illi quidem non proximitate loci affine, (nec in Templis enim, nec propè eamoris fuiſſe tumulari olim defunctos, infrà oſtenſurus ſum) verùm religionis; erat ſiquidem vtrumque religioſum, ac ſanctum, niſi quoque & ſacrum: imò ſi Gyraldo in Sepulchralibus ſuis, ità inquienti, fides, *fuit vſque adeò Sepulchrorum veteribus cura, vt non aliundè Templorum, & ſacrarum Aedium originem deductam diligentiſſimi Scriptores tradant Euſebius, & Lactantius*: id quod in Diſſert. de Templis, hùc apponendum, omiſimus. Cui & ego adiјcerem Clementis Alexandrini etiam in ſuo Proteptrico verba, vbi ità ait: *Superſtitio Templa condere perſuaſit: quæ enim priùs hominum Sepulchra fuerunt, magnificentiùs condita, Templorum appellatione vocata ſunt*. Quibus & accedit Prudentius (a) ità concinens: *& tot Templa Diuùm Romæ, quot in Vrbe Sepul-*

(a) *lib. 1. contr. Symm.*

chra Heroum numerare licet &c. sed de his iam abundè.

Quare ordo rei expostulat, vt post Templa nonnihil de Sepulchris subijciamus: de Sepulchris inquam; seù de materiali illo structuræ genere, vbi cadauera ipsa reconduntur: de Ritibus enim Sepulchralibus, vniuersaque tumulandi ratione dicam tom. 3. Dissert. de Funeribus. Sed hìc ab etymo primùm, more nobis sueto, exordiendum duco. Quia in re, minusculà licet, non vbique constantem reperio Philologorum sententiam. Imprimis enim antiquum Terentij (*a*) Interpretem mirè se torquentem animaduerto, cùm addubitat, vtrùm sic dicatur per antiphrasim, *quòd sinè re pulchra sit? an quòd ibi sinè pulsu sint, idest mortui? an quòd illic animæ à viuis sepeliantur, idest separentur?* quæ cùm sibi ineptiæ omninò viderentur, non solùm docto Grammatico, sed Grammatistæ vix dignæ, tandem concludit, Sepulchrum à sepeliendo dici. Cui & assentitur Isidorus: (*b*) At non minor in verbi *Sepelio* significatione obscuritas: Kirchmannus (*c*) enim pro *humare*, vel *humo condere* accipit: at Quenstedt (*d*) pro *terra obruere*, aut *tegere*; aut, iuxtà hebræam phrasim, pro *colligere*, & *congregare*. At omnium sanè candidissimè Christianus Becman-

(*a*) *In Andria* 1. (*b*) *Orig. l.15. c.11.* (*c*) *De Funer. Rom. l.3. c.10.* (*d*) *De Sepult. vet. l.9.*

Becmannus (*a*) fatetur, originis admodùm obſcuræ eam vocem eſſe: quam non ineptè crediderim vnam ex Aboriginum vocabulis, aut antiquis illis Oſcorum, vel Sabinorum vocibus, de quibus nos alibi.

Sed verò, ſi detur mihi venia quicquam è mea etiam promendi penu, dicam Sepulchri nomen à *Sepe* deriuari; eò quòd id moris veteribus fuerit, vt Sepulchrum ſepe circumdarent, luxu ſcilicèt non adhùc inuecto, vt infrà trademus. Sed haſce minutias otioſioribus relinquo. Illud ſolùm pro noſtræ orthographiæ apologia non eſt omittendum, malè à Kirchmanno aſſeri Sepulchrum ſinè aſpiratione ſcribendum, Seruij (*b*) ſcilicèt vnius authoritati ſuffulto, qui ſic ait: *tria veteres habebant nomina, in quibus C literam ſequeretur aſpiratio, Sepulchrum, Orchus, Pulcher: è quibus Pulcher tantum hodiè recipit aſpirationem*: malè, inquam: Seruij etenim authoritati opponere poſſumus Gellium, (*c*) & inſuper, quod maiorem facit acceſſionem, priſcos Lapides, & vſum ipſum, quem nos in ſequentibus imitabimur.

Explicato, quantum nobis licuit, Sepulchri etymo, varia eius ſynonima enucleanda ſunt. Varijs enim appellationibus, priſca reuoluenti monumenta, vocatum occurrit

(*a*) *In Orig. l. l.* (*b*) *In 3. Georg.* (*c*) *Noct. Attic. lib. 2. c. 3.*

Sepulchrum. Dicebatur siquidem Monumentum, Memoria, Conditiuum, seù Conditorium, Requietorium, Domus, Domus æterna, Stabulum, Thesaurus Orciuus, Tumulus, Sarcophagus, Cœmeterium, Polyandrum, Area, Pyramis, Mausoleum, Bustum, Vrna, Puticuli, Dormitorium, Ergastulum, Cenotaphium, Quies, Sedes, Arca, Feretrum, Depositum. Quæ voces, vel in idem omninò recidunt, vel paululùm diuersa sonant. Sepulchrum enim dicebatur Monumentum, seù Memoria, quòd, vt ait Festus, *ob memoriam alicuius factum sit*: seù, vt inquit in Epistola ad Cæsarem Tullius, *ad memoriam posteritatis*: hinc Sepulchrales Inscriptiones, quibus posteri admonerentur, vt infrà: licèt D. Hadrianus à *muniendo* dictum velit. Appellatur Conditiuum, seù Conditorium, quòd corpora in eo condiantur. Requietorium verò, aut Quies, vel Sedes, & Dormitorium, quòd, vt ex veteri Poeta ait Tullius, (a) *ibi, remota vita, corpus requiescat à malis*. Domus, vel Stabulum, quòd vsque ad Mundi finem ibi simus permansuri: æterna verò, quia Ethnici eum finem minimè agnoscebant. Thesauri Orciui vocabulum ab Orco deriuatur, funerum Deo. Item dicebatur Tumulus, quasi tumens humus, quæ, sepulto homine, eleuatur. (b) Sarcophagi quandoque nomine

(a) *l. 1. Tusc.* (b) *Idem l. 3.*

mine Sepulchrum appellari ſolet : quamquam & vocabulum hoc propriè ſignificet lapidem illum marmoreum, vel fictilem, in quo, vt teſtatur Plinius, (a) *corpora defunctorum condita, ab eo abſumi conſtat intra quadrageſimum diem, exemptis dentibus* : vndè Sarcophagus à Græco verbo *Sarcos*, quod eſt caro, & *Phagin*, quod eſt comedo, quaſi comedens carnes, aut conſumens. Cœmeterium quaſi Dormitorium, quia Domus, in qua hoſpites dormire ſolebant, Cretenſibus Cœmeteria dici ſolebant, à verbo *Cimen*, quod ſonat dulce,& *Sterion*,quod eſt *Statio*. Polyandrum quaſi pollutum antrum, cadauerum enim contactu res pollutas euadere creditum dicam alibi. Areæ appellationem hinc Sepulchris inditam crederem, quod ſicut in illa triticum trituratur, ità & in Sepulchris cadauerum carnes. Pyramis à Græco verbo *Pyros*, quòd ignem ſignificat, eò quia in modum flammæ ignis cuſpidatim aſcenderet. Ægyptijs familiares, è quibus etiam ad Romanos, quibus mos Magnatum cineres in Pyramidum cuſpide collocandi: hinc ex Herodoto pro Sepulturis accipi cœptæ. In idem fermè conuenit Mauſoleum,ità à Mauſolo Rege Cariæ, cui tale ab Artemiſia Coniuge extructum fuerat, appellatum. Buſtum propriè locus, in quo corpora vrerentur,

(a) *lib.36. c.17.*

tur, quasi *bene vstum*; sed passim pro Sepulchro ipso vsurpatum; sicut & Vrna, vas scilicèt, quo combustorum cineres recondebantur. Puticuli, in quibus corpora plebeiorum humabantur, vt infrà. Dictum quandoque fuit Sepulchrum, per antiphrasim nisi fallor, Ergastulum, quod laborem sonat, à Græco verbo *Ergasia*, hoc est operari, per antiphrasim, inquam, quasi quód mortui in Sepulchro non laborent, sicut Lucus dicitur, quòd minimè luceat, Bellum quod minimè bellum &c. Cenotaphium erat honorarius tumulus, nullo interim cadauere in eo existente; vndè Græcis *inane Sepulchrum* dicitur, de quo nos infrà. Arca erat Capsa Sepulchralis. Feretrum veriùs Machina, qua cadauera ad sepulturam efferebantur; sed passim pro pauperum tumulo, imò & quandoque diuitum. Depositum tandem erat Capsa in altum locata, in qua corpora defunctorum condita. Plura qui velit, adeat Glossam, (*a*) & Florentinum, (*b*) præter Kirchmannum, & Lauorium, (*c*) in quibus plura, quæ deerant, suppleuimus; loca verò Authorum, quæ compendij ergò prætermisi, apud Kirchmannum legito.

Sed relictis vocibus, rem ipsam aggrediamur: & primò, Philosophorum more, intrin-

(*a*) *In leg. Quicunque de inst. act.* (*b*) *In leg. Monumentum, ff. de Relig. & sumpt. fun.* (*c*) *Tit. 2. c. 6.*

trinſeca ipſa Sepulchrorum, deindè verò extranea perpendamus. Ex intrinſecis autem antè alia recenſendæ ſunt nonnullæ Sepulchrorum ſpecies, (quas enim modò adduximus, vocabula potiùs ſunt, & epitheta Sepulchrorum) niſi enim res probè diuidantur, iam nequeunt, iuxtà Philoſophi monitum, perfectè dignoſci. Ergò Sepulchrorum, alia realia, fictitia alia. Primas deferamus poſtremis, ſeù fictionibus ipſis, quæ pluris quandoque, quàm res ipſæ æſtimantur. Ficta ergò Sepulchra Cenotaphia appellata ſunt, ſicut initio etiàm admonuimus: Græco quidem vocabulo, à Græcis enim originem ducunt, vt apud Suidam videre eſt. Extruebantur ipſa illuſtribus quibuſdam viris honoris ergò, & memoriæ egregiè geſtorum aſſeruandæ cauſa; vndè *honorarij tumuli* appellantur Suetonio; aut etiam Religionis, vt mox addam: cęterum verò oſſa, aut cineres haud continebant. Ea verò duûm fuere generum; vel enim alibi ſepultis erigebantur, vel ſepulturæ planè expertibus. Prima magis propriè *honoraria* dicta ſunt. Sic Druſo, qui in Campo Martio tumulatus fuerat, Cenotaphium propè Rhenum milites excitarunt: (a) *& Alexander Cenotaphium in Gallia, Romæ Sepulchrum ampliſſimum meruit*; ſicut ait Lampridius. Quæ verò inſepultis ex citata, pro-

(a) *Suet. in Claud.*

propriè Religionis causa fiebant; existimantibus scilicèt priscis non posse animas priùs quiescere, quàm Sepulchris essent conditæ; vt ità quorum corpora reperiri nusquam possent, ijs inanis tumulus extrueretur, ad quem animas mortuorum vocarent. Sic Cenotaphium Argiuis, qui bello Troiano occubuerant, Corinthi constitutum memorat in Corinthiacis suis Pausanias: apud Romanos verò, Varianis Legionibus ab Arminio occisis post sex annos Cenotaphium condidit Germanicus *gratissimo munere in defunctos*, sicut Tacitus (*a*) loquitur. Isthæc verò ficta Sepulchra, perindè ac si vera forent, inscriptionibus ornabantur; (*b*) quod & Græcis vsitatum, ex Laertio in Periandro. Athenienses in Cenotaphij indicium constituebant Lignum nauale, seù Tabulam, quòd mari ferè ex Attica disceditur, vt Marcellinus in Thucidide apud Kirchmannum: (*c*) Longobardi verò Perticas statuebant, si fortè qui è consanguineis peregrè obijsset. (*d*) Illud verò admiratione dignum, Pythagoricis eum morem fuisse, vt si qui è sua Philosophia defecissent, ijs Cenotaphia tamquam mortuis extruerent. (*e*) Sed hæc extrà nos, quare de fictionibus satis.

Rea-

(*a*) 1. *Annal.* (*b*) *Ovid.* 11. *Metam.* (*c*) *lib.3.c.27.* (*d*) *Paul.Diac.de Reb.Longob. l.5. c.34.* (*e*) *Orig. l.1. in Cels.*

Realium itaque Sepulchrorum alia erant, quæ sibimet, aut Coniugi suæ quis ædificabat; alia verò, quæ sibi, familiæ, posterisque suis. Prima istorum nulli omninò hęredum patebant; id quod etiam pœnis præcaueri solebat, vt ex Inscriptione Hispanica colligit eruditè Kirchmannus, (*a*) adiungens, potuisse hæc *Priuata*, vel *Priua* ritè appellari: at ego malim *Singularia*, aut *Particularia* dicenda fore. Alia verò posterioris generis *Communia* dicta sunt ex Tullio. (*b*) Horum verò rursùs alia Hæreditaria erant, Familiaria insuper alia. Prima ex Vlpiano (*c*) definiuntur, *quæ quis sibi, hæredibusque suis constituit*. Alio etiam nomine dicta sunt Sepulchra Maiorum, item Patria, Auita, & Gentilitia, vel Gentilititia, vt apud Terentium, Suetonium, & Valerium passim. Inque hæc Sepulchra inferendi ius hæredes habebant: item & bonorum possessores: Liberis etiam, quantumuis hæreditate sese astinerent: excludebantur tamen Liberti, sicut ex allato Vlpiani loco deducitur, & in Iureconsultis obuium. In Familiaria verò Sepulchra, *quæ quis sibi, familiæque suæ constituit*, sicut ait Caius, (*d*) quotquot è Familia forent, licèt non essent hæredes, inferendi ius habebant; Liberti etiam ipsi, quos vtique è Familia fuisse aliàs

---

(*a*) *l.3. c. 13.* (*b*) *1. Offic.* (*c*) *D. de Rel. & Sumpt. Fun.* (*d*) *D. de Relig.*

aliàs opportuniùs ostendam. Ad præcidenda tamen litium semina moris erat, expresfsè de personis præcauere, quæ inferendæ erant, vt ex varijs Inscriptionibus laudatus Kirchmannus obseruauit. Quibus adde, viuos etiam quandoque è Sepulchris fuisse exclusos, vt ex veteris Inscriptionis fragmento, vbi post alia ità perlegitur; *Excepto. Herme-te. Liberto. Quem. Veto. Propter. Delicta. Sua. Aditum. Ambitum. Vel. Vllum. Accessum. Habeat. In. Hoc. Monumento.* Aliæ Sepulchrorum species fuere Puticuli, vel Puticulæ, pauperes vbi humabantur, vt infrà. Insuper Subgrundaria, quæ erant puerorum sepulturæ.

Enarratis Sepulchrorum differentijs, intrinseca eorum compositio inspicienda est; & primò materia. Hæc autem aut lapidea, aut marmorea, aut etiam testacea, sicut ait Kirchmannus. Quibus ego adderem & lateritia, aut cœmentitia, & vt breuiùs dicam, Sepulchrorum materia eadem profectò erat, ac aliorum ædificiorum, de qua in Dissert.4. tùm præsertim, cùm sumptuosæ ædificiorum moles Sepulchris apponi cœptæ sunt. Marmorea, lapideaque Sepulchra ex Inscriptionibus apud laudatum Kirchmannum, & ex Cæstij Sepulchro: fictilia ex Plinio; (a) lateritia demùm, cœmentitiaque ex Augusti, aut

(a) *liv.35. c.12.*

aut Hadriani Mausoleis, aliisque passim. Ex his priora, posterioraque ditiorum erant, cùm fictilia pauperum essent; cuiusmodi apud Corinthios plurima etiam effossa testatur Strabo. (*a*) Ad hæc: priscorum Sepulchra absque lapideo opere, aut fictili, in pura puta terra excauari solita mox dicam, vndè terrea appellare ea possis. Sepes, quibus Sepulchra olim circumuallare solitos principiò diximus, & Pausaniam (*b*) testem habemus, fiebant partim ex maceria, partim è silice, aut marmore ex Suetonio, partim etiam è ferro, vt de Augusti Mausoleo asserit Strabo, (*c*) quod *cinctum ferrea sepe in Orbem* ait.

Sed iam opportunum erit circa Sepulchrorum formam, structuram, amplitudinem, ornamentaque calamum conuertere. Si primæua inspexerimus tempora, aliæ sanè non occurrent Sepulchrorum structuræ, quam rudes, incomptæ, inornatæ, & squallidæ, vndè illa verè mortis domos appellaueris. Priuata Sepulchra aliud profectò non erant, quam scrobes in terra excauati, quibus infodiebantur potiùs, quàm sepeliebantur defuncti, vt ex Etymologico veteri perspicuum fiet. Quæ scrobium simplicitas ad Neronis vsque tempora vixit, eo solùm ornatu superaddito, quòd fossa ipsa lapidibus sterneretur. Audiatur de ipso Neronis Sepul-

(*a*) *lib.*8. (*b*) *l.*2. *Eliacorum*. (*c*) *lib.*5.

pulchro Suetonius ità inquiens: *vt quamprimùm se impendentibus contumelijs eriperet, scrobem coram sibi fieri imperauit, dimensus ad corporis sui modulum, componique simul, si quæ inuenirentur, frusta marmoris, & aquam simul, ac ligna conferri curando mox cadaueri*: vbi mira elucet Neronis temperantia, nusquam profectò moderationis, quam cum *impendentibus contumelijs* impeteretur.

Communia verò Sepulchra aliûs erant generis: consistebant siquidem plerumque in subterraneo quodam ædificio arcuato, pauimentis strato, ac parietibus circumsepto, in quæ per gradus descenderetur, foribus omninò clausis, solùmque opportunitate exigente reseratis: quæ omnia egregiè, more suo, demõstrat Kirchmannus(*a*)ex Petronio, & Inscriptionibus, quas apud ipsum videsis. Luculentiorem Sepulchrorum delineationem reliquère nobis Marlianus, (*b*) & Fabricius, (*c*) quorum ille sic ait: In eodem Campo, (de Esquilino loquitur) plurima, variaque Sepulchra effodi vidimus varijs exornata marmoribus. Quædam erant concamerata vnica testudine, alia duplici concameratione, vt ex superiori in inferius Sepulchrum descensus esset. Erant & pauimenta tessellata, vermiculataque; in parietibus per ambi-

(*a*) *l.3.c.15.* (*b*) *l.4.c.19.* (*c*) *c.21.*

ambitum loculi, in ſingulis vrnæ binæ: extrà cameram Sepulchri, longitudinis, latitudiniſque inſcriptio. Quædam verò Sepulchra ex pluribus conſtabant parietibus parùm inuicem diſtantibus, in quibus vrnæ ſimiliter binæ ferè contiguæ, modicoque interuallo: aliæ binæ, & ſuper his totidem: itaùt ex ordine decedentium vrnæ additæ nouo includerentur muro. Hæc pauperum, illa diuitum Sepulchra fuiſſe opinamur. Hactenùs Marlianus. Fabricius tandem ſic inquit. Nos in Agro Viæ Appiæ in profundum ſub terra fornicem deſcendimus plenum loculorum inter ſe diſpoſitorum: ex ruina autem parietum verè cognoſci ordo loculorum non potuit. Inter Puteolos, & Atellam ad vtraque Viæ ſilicibus ſtratæ latera, plurima Sepulchrorum luſtrauimus monumenta:quorum ædificia partim quadrata ſunt, partim rotunda. Inter cętera pulcherrimum eſt, quod Arcum Cellæ nominant. Parietes eius tetragoni cum laqueari vermiculato, in cuius medio Centauri imago puerum vehentis. Loculi vltrà ſexaginta, medij ampli, fortaſſe patronorum; laterales contracti, libertorum, libertarumque. In loculis vrnæ ſingulæ, pluresque diſpoſitæ fuerunt, clauſæ exteriùs tabellis marmoreis, in quibus nomina depoſitorùm de more fuerunt adſcripta. Hucuſque Fabricius, qui non abſimilem

Græcorum structuram ex Cyriaco Anconitano demonstrat.

Quibus equidem descriptionibus quid locupletius tradi possit ignoro. Nonnihil dumtaxàt de Loculis,& Vrnis esset adijciendum. Sed hæc etiam satis nota: Vrna enim erat vas modicum, in quo cineres è rogo collecti (incensa enim olim corpora, tùm alibi, tùm mox inferam) condebantur; sicut Arca erat, vbi corpus integrum reponeretur, quam Plinius (a) *Solium* vocat: dicebatur etiam Vrna alio vocabulo, *Ossuarium*, vel *Cinerarium*; vndè *Cinerarij* dicti sunt, qui Martyrum cineres honorabant; (b) ipsæ verò Vrnæ aut aureæ, aut argenteæ, aut marmoreæ, aut etiam fictiles apud Scriptores comperiuntur. Loculos eosdem omninò cum Vrnis constituit Kirchmannus, (c) cùm ait: *sic appellabant capsulas illas, quibus vel integra corpora, vel reliquiæ asseruabantur*. At mihi omninò creditur, magnam intercessisse diuersitatem: loculi enim erant vacuitates quædam in parietibus excauatæ, vt locum darent rei alicui inibi reponendæ, nos dicimus, *le Nicchie*, vt in Dissert. antecedenti adnotauimus: atque in his loculis constitutas existimo Vrnas: id quod ex laudatis modò Marliani verbis colligo, vbi ait: *in parietibus*

per

(a) *lib.35. cap.12.* (b) *Hieron. epist. ad Ripuarium*, (c) *lib.3. cap.15.*

per ambitum loculi, in ſingulis Vrnæ binæ: vbi vides Vrnas in loculis collocatas. Non negauerim tamen quandoque cum Vrnis confuſos apud Scriptores: ſic Paulus Diaconus in Narſete inquit: *cuius corpus poſitum in locello plumbeo &c.* ſicut eodem etiam ſenſu *Capulum* accipit Nonius inquiens; *Capulum dicitur, quicquid aliquam rem intra ſe capit*. Sed hęc minora ſunt, quam vt diuturniorem moram mereantur,

In viam ergò redeamus. Hac non contentus mediocritate, lautitiem etiam, atque ſplendorem in Sepulchris ipſis, atque cineribus adinuenit hominum luxus. Tumuli enim ſupra terram eleuari cęperunt, altiores quidem pro tumulandorum celſitate,& eminentia: tùmque verè tumuli dici meruerunt, à terræ ſcilicèt tumore, vt initiò admonuimus. Atque ità cum ſtructuræ proceritate, ornatus quoque, & luxuries inuecta. Vetarunt eam Athenienſes, apud quos, vt Tullius (*a*) ait, *lege ſanctum eſt, nè quis Sepulchrum faceret operoſius, quàm quod decem homines effecerint triduo*; *neque id opere tectorio exornari*. Id quod Plato etiam in ſua Republica (*b*) iuſſit his verbis: *extrui autem lex vetat Sepulchrum altius, quàm quod quinque homines quinque diebus abſoluerint, nec è lapide excitari plus, nec imponi, quàm quod capiat laudem mortui inciſam, nè plus*

(*a*) 2. *de leg.* (*b*) *lib.* 12.

quatuor herois versibus, quos logos appellat Ennius. At apud, magnificentiæ vtique amantiores, Romanos nusquam id vetitum: imò Iauolenus (*a*) ait: *caueri, vt ad certam altitudinem monumentum ædificetur, non potest*. Indè tàm, speciosanè dicam, an potiùs portentosa Sepulchrorum in Vrbe proceritas, & sumptuositas? Qua enarranda hìc prorsùs abstineo, quòd hac de re in Sectione de Sepulchris in speciali futurus sit sermo.

Ornamenta Sepulchrorum quod attinet, varia quidem ea fuere. Præter enim proprios architecturæ ornatus, consistebant ipsa in statuis, columnis, antis, alijsque id genus, de quibus tom.3. Dissert. de Statuis: quæ si quemquam morari tędeat, apud laudatum superiùs Fabricium (*b*) plura comperiet scitu dignissima; vt erant Emblemata varia defuncti vitam affabrè exprimentia. Confer etiam Kirchmannum (*c*) apud quem Græcorum pariter ornamenta obseruabis. De lucernis sepulchralibus, quæ & ipsæ inter tumulorum ornamenta abiere, dicam Sectione vltima opportuniùs. Illud dumtaxàt silentio abruendum omninò non est, præter Simulachra, & Emblemata, Inscriptionibus etiam, atque Titulis Sepulchra insigniri olim solita, vndè aut Monumenti, aut Memoriæ

(*a*) *Leg.* 4. *Dig. lib.*8. *tit.*4. (*b*) *cap.* 21. (*c*) *lib.* 3. *cap.*18.

moriæ nomen fuerint consequuta, quòd titulorum vocibus defuncti gesta admonerent: Interdùm prosa oratione, sæpè etiam versu concipiebantur, vt ex antiquis Lapidibus, qui quotidiè è ruinis effodiuntur, liquet. Solebant quandoque tituli minio conscribi, vt clariores essent: (*a*) Plures notis consignabantur, quarum frequẽtiores D.M. vel D. M. S. vel disertè DIS MANIBVS SACR. vel D.I.M. seù Dijs Inferis Manibus: nec deerat defuncti nomen, vt & vitæ spatium, & mortis etiam causa; integra interdùm testamenta Sepulchris inscribi curabant, item legata, & conditiones: Gesta tandem ipsa defuncti; vt fieri sibi iussit Augustus, (*b*) & alij, quæ omnia ex Inscriptionibus apud Grutherum petere vales, cùm nos magis curiosa iam maneant.

(*a*) *Plin. l.33. c.7.* (*b*) *Dio l.55.*

SECTIO PRIMA.

De Reliquis ad Sepulchra spectantibus.

EXaminatis iam intrinsecis Sepulchrorum, alia perlustranda sunt ipsis quidem extrinseca, minimè verò extranea. Et primò occurrit locus Sepulchrorum. Qua in re illud in præliminari peruestigandum est, nobis prioribus Vrbis temporibus intranè, an extrà Romam corpora tumularentur? Atque hic duo celeberrimi viri in scenam sunt adducendi, Seruius scilicèt antiquus Grammaticus, Virgilijque doctissimus Scholiastes, & Kirchmannus sæpè nobis laudatus, recens quidem Scriptor, at ob doctrinæ prærogatiuam antiquis omninò comparandus, qui in Re Sepulchrali supremos conatus est commolitus, immortalemque Gloriæ vitam è Sepulchris ipsis suo nomini mercatus est. Ait ergò Seruius, (a) *moris fuisse apud maiores, vt qui mortuus esset, domum suam deferretur, & in illa sepeliretur*: & alio in loco (b) inquit: *omnes homines in suis domibus sepeliebantur; vndè ortum est, vt Lares colerentur in domibus; vndè etiam vmbras laruas vocamus*, à quo mutuati idipsum sunt Alexander ab Alexandro, (c) & Ioannes Meursius. At displicent hæc

(a) In 5. Aen. (b) In 6. Aen. (c) l.6. c.14.

hæc Kirchmanno, (a) si de Romanis intelligantur, quæ de Latinis solùm populis ipse fatetur, (b) *at verò Romæ*, eius recito verba, *sub ipsis Vrbis cunabulis, multò antè latas à Decemuiris leges, more quodam receptum fuit, vt Vrbem extrà sepelirentur vita functi*. Probat autem positionem suam hic Author, tùm, quòd Numa feratur in Ianiculo humatus, ex Liuio, Plutarcho, Halicarnasseo, & Plinio: (c) Seruius item Tullius extrà Vrbem ex Halicarnasseo: (d) tùm fortiùs, quòd P. Valerio Publicolæ, virtutis causa, Sepulchrum in Vrbe à Senatu fuerit concessum ex Tullio: (e) id quod & de Fabricio, atque A. Posthumio Tuberto etiam narratur. *Quale autem*, inquit Kirchmannus, *illud honoris argumentum, vel virtutis fuisset præmium, si promiscuè omnibus in Vrbe sepeliri licuisset*? In cuius ego confirmationem adijcerem, hinc Philologos rectè argumentari ritum aperiendi extrinsecùs Domorum ianuas, Romæ quidem minimè viguisse, vt apud Græcos in vsu, sed solùm intrinsecùs, sicut nostris etiam temporibus vbique moris est; hinc, inquam, id rectè deduci, quòd eidem Publicolæ hic honos fuerit tributus, vt dicam Dissert. de Ianuis; aliàs enim honoris species minimè fuisset, nec priuilegium vllum; cùm hoc à

 Iuri-

(a) *Exerc. crit. l. 3. c. 20.* (b) *l. 2. c. 20.* (c) *l. 13. c. 13.* (d) *l. 4.* (e) *2. de leg.*

Iuristis definiatur, priuatio legis, seù ab vsitato more deuiatio.Ità ergò dicere posset in sui patrocinium Kirchmannus, insolentem fuisse rem, in Vrbe sepeliri, si id iuris Publicolæ, honoris causa, fuit tributum.

Hac ergò in controuersia pugnantem video cum Seruij authoritate, Kirchmanni famam, & quod maius facessit negotij, rationes ab eo adductas. Quid ergò determinabimus? Mediam quamdam viam, nouam quidem, at non omninò salebrosam, lubet aperire, quo & Seruij authoritatem, & Kirchmanni demonstrationem integrum sit conciliare: fidem enim omnem percelebri Grammatico, sicut facit Kirchmannus, derogare, temeritatem, certè audaciam sapit: illi siquidem plura Antiquitas, maiora autem Philologi ipsi debemus. Opinor ergò cum distinctione quadam procedendum tutò esse. Aut enim de Sepulchris publicis, aut de priuatis esse poterit sermo. Qua distinctione præmissa, meum hocce esto iudicium: de postremis intelligendum esse Seruium, cum in proprijs cuiusque domibus ea fuisse ait: at verò de publicis iurè dixisse Kirchmannum, extrà Vrbem eadem extitisse; nec aliud sanè eius argumenta ostendere mox indicabo. Hic autem priuata Sepulchra pro ijs accipi nolim, quæ pro singulis corporibus statuebantur, iuxtà superiorem explicationem;

sed

ſed pro illis ſolùm, quæ in priuatis condebantur locis, quæqne magis opportunè *Clandeſtina* dici poſſent.

Nè autem videar mediam hance meam viam temerè, atque in medio aere penſilem, nulliſque fundamentis innixam extruxiſſe, conabor illam quadruplici fulcro obfirmare: & primò quidem ex celebri Tullij authoritate, ſecundò ratione, tertiò ex priuilegio ipſo Publicolæ, quod in ſui tutelam Kirchmannus adducit; quartò tandem ex eodemmet Kirchmanno. Vtque à primo iſtorum incipiam, ecce præſtò nobis occurrit Cicero, (*a*) qui ità ad rem meam opportuniſſimè, legem duodecim Tabularum commentans, inquit: *in Vrbe ſepeliri lex vetat; ſic decretum eſt à Pontificum Collegio, non eſſe ius in publico loco fieri Sepulchrum; ſtatuit enim Collegium, locum publicum non potuiſſe priuata religione obligari.* Vbi vides publicam dumtaxàt ſepulturam intrà Vrbem interdictam, nè locus publicus religione obligaretur: (erant quippè religioſa Sepulchra) quæ ratio de priuatis minimè militat, non enim ſic *publicus locus* religione remanſiſſet obligatus. Authoritati ſuccedat ratio, quam indè peto, quòd priuata Sepulchra domi conſtitui, nulla prorsùs lex reperiatur, primis ſub Romæ cunabulis, vetaſſe: cur ergò eo commodo ſe pri-

uare

(*a*) 2. *de leg.*

uare voluisse Romanos credemus? cùm satis obuium esse cuique potuerit, in ea bonorum fortunæ caritate, in proprijs hortis corpora tumulare, priuato funere, absque pompæ, & luxus impendijs; quæ sepultura extrà Vrbem exegisset. Accedit his tertia coniectura ex ipso Publicolæ priuilegio petita; quod de publico intelligendum esse Sepulchro, indè, nisi fallor, euidenter constat, quòd ius hocce ex Senatus decreto, vtique publico, concessum fuerit, sicut Cicero inquit: tùm quia locus Publicolæ Sepulturæ assignatus fuit iuxtà Veliam in Palatino, publicum certè locum, imò omnium frequentatissimum: publicæ ergò sepulturæ ius tantùm concessum, non verò priuatæ; adeòq; illam in Vrbe fieri insolitam, ritè credi potest, non istam. Vtrumque id complexus est Plutarchus, & pro mea quidem thesi significantiùs, his verbis: *cùm Populus Romanus nihil in eum* (Publicolam) *contulisse, dum viueret, arbitraretur, sed omnem ei gratiam adhùc debere, publicum honorem funeri decreuit, sepeliendumque in Vrbe iuxtà Veliam suffragijs decreuerunt &c.* vbi *publicum honorem* expresè commemorat Plutarchus. Postremum argumentum ipsemet Kirchmannus suggerit, qui sequenti Capitulo caussam vestigans Sepulchri extrà Vrbem extructi, duplicem eam fuisse ait, alteram moralem, physicam alteram; primam, nè aspectu

fune-

funerum sacrificia profanarentur: secundam verò, nè incendijs Vrbs esset obnoxia. Ex quibus ego subinfero, publica dumtaxàt Sepulchra extrà Vrbem fuisse: ista enim conspecta valuissent sacrificia profanare, non sic priuata, quæ in proprijs domibus quis constituebat: quæ enim necessitas, vt clandestina hæc Sepulchra à Sacerdotibus conspicerentur? Maiorem vim facit illud de incendijs; etenim, sicut Plinius (a) disertè testatur, *ipsum cremari apud antiquos non fuit veteris instituti: terra condebantur: at postquam longinquis bellis obrutos erui cognouerunt, tunc institutum: & tamen multæ familiæ priscos seruauere ritus*. Vndè Tullius supra laudatus mortuos terra condere *antiquissimum* vocat *sepulturæ genus; redditur enim terræ corpus, ac quasi operimento matris obducitur*: qua de re nos vberiùs aliàs. Cùm itaque antiquis temporibus corpora non cremarentur, quodnam quæso fuisset incendij intrà Vrbem periculum, in priuatis præsertim funeribus? Ex quibus clarum euasisse existimo, publica dumtaxàt Sepulchra, non item priuata, intrà Vrbem interdicta.

Atque ex his facile erit Kirchmanni argumentis obuiam ire. Illud enim de Numa, & Seruio Tullio extrà sepultis, præterquamquod vniuersalem vtique legem haud consti-

(a) *lib. 7. c. 54.*

constituit, dici potest publica eorum, quippè Regum, fuisse funera; adeòque Vrbem extrà. Alteri de Publicola &c. satisfactum iam esse puto, cùm publicam itidem fuisse eius Sepulturam euicimus. Quibus & ad maiorem vbertatem addi potest, indè aliud non inferri, quàm Publicolæ æuo, seù post exactos Vrbe Reges extramuraneæ sepulturæ morem inuectum fuisse: quo etiam concesso, sarta adhùc, tectaque erit nostra opinio, quòd primis Regum temporibus intrà Vrbem fierent sepulchra. Sed de his plura fortassis, quàm opus esset: ergò ad alia properemus.

Vt autem interruptum huiusce rei filum resumamus, illud pro rato habendum censemus, primoribus Romæ crepundijs priuatos tumulos intrà Vrbem in proprijs cuiusque domibus initos, publicos extrà. Cùm verò honoris ergò publica etiam nonnullis Sepulchra conderentur, vt Publicolæ, Tuberto, Fabricio, & Vestalibus, quòd *hæ legibus non tenerentur*, sicut ait Seruius, iam indè euasit, vt plerisque idem honos concederetur; præsertim Imperatoribus: sic Cæsari ex decreto Senatus concessum, vt intrà mœnia sepeliretur ex Dione: (*a*) sic etiam de Cincia, Claudiaque Gente legitur apud Festum, atque Suetonium: (*b*)idemque de Traiano narrat

(*a*) *lib.44.* (*b*) *In Tiber.*

rat Eutropius. (*a*) Horum exemplo alijs etiam hæc patuit via; vndè breui Vrbs tumulis repleta. Hinc duodécim Tabularum Leges sanxere: *Hominem mortuum in Vrbe nè sepelito, nèue vrito*. Vbi prætereundus non est Rosini (*b*) lapsus, qui ait: *post latas duodecim Tabulas fuerunt quidam in ipsa Vrbe sepulti, vt Valerio Publicolæ contigit*; quod & alibi repetit (*c*) non sinè anachronismi nota; cùm Publicolæ funus antè duodecim Tabularum latas leges contigerit: id quod apud laudatum Tullium legere potuisset Rosinus; ait enim ille: *antè hanc legem virtutis causa tributum fuisse, vt Publicolæ &c.* Vtut id sit, exolere cœperunt tractu temporis hæ leges: vndè mutata Republica, ab Imperatoribus restitutæ sunt: Hadrianus enim pœnam statuit quadraginta aureorum tàm in eos, qui in Vrbe sepelirent, quàm in Magistratus, qui id passi essent, iussitque insuper, vt corpus aliò transferretur: (*d*) idipsum præstitit Antoninus Pius, (*e*) & Diocletianus. (*f*) Excipiebantur tamen insignium quorumdam virorum corpora, præsertim Imperatorum, atque Magnatum, vt modò adnotauimus. Verùm Leo Imperator has leges iterùm aboleuit, liberam cuique sepulturam permittens:

(*a*) *libr.* 8. (*b*) *libr.* 5. *cap.* 39. (*c*) *libr.* 8. *cap.* 6. (*d*) *Vlp. libr.* 30. *in Edict.* (*e*) *Capitolin.* (*f*) *C. de Relig.*

mittens: quòd anteà Antoninus ipse, pestis causa, effecerat. (*a*)

Atque hæc de loco Sepulchrorum in generali adnotauimus. Particulares autem loci in Sectione de Sepulchris specialibus indicabuntur. Sat nunc sit præmonere, Sepulchra pauperum fuisse Puticulos extrà Portam Esquilinam, ità dictos, vel *quòd ibi in puteis obruebantur homines, vel quòd putescebant ibi cadauera proiecta*, sunt Varronis (*b*) verba. Appellabatur alio nomine locus hic *Sestertium* apud Plutarchum in Galba. Ceterùm, cùm vicinitas horum Puticulorum Vrbi esset insalubris, Augustus loca hæc Mecenati concessit, quæ & in Hortos ipse transtulit, (*c*) alijs locis inopum sepulturæ destinatis, quæ fortè fuere *Culinæ* appellatæ, de quibus Agennus Vmbricus (*d*) ad Frontinum. Nobilium è contrà Sepulchra erant passim in Campo Martio, (*e*) sed nonnisi ex Senatus decreto licebat cuiquam hùc inferri. (*f*) Frequentissimè autem omnium Sepulchra in Agrorum marginibus ad publicas vias constituebantur, præsertim Appiam, Aureliam, Flaminiam, Latinam, Labicanam, Laurentinam, Ostiensem, Prænestinam, Salariam, Tiburtinam &c. vt præter vete-

(*a*) *Suet. lib.15.* (*b*) *4. de l.l.* (*c*) *Horat. l.1. Sat.8.* (*d*) *l. 1. de controu. Agr.* (*e*) *Strabo lib. 5.* (*f*) *Dio lib.48.*

veteres Scriptores autopsia ipsa declarat, & nos mox ostendemus. Vbi adnotanda diligenter est pia Romanorum sagacitas, qui vt viatores suæ mortalitatis admonerent, secùs vias sua collocabant Sepulchra: (*a*) hinc formulæ illæ passim vsitatæ, ASPICE VIATOR, CAVE VIATOR &c. in Lapidibus notissimæ. Quamquam & alia accederet, eaque œconomica ratio, nè, si in meditullio agri Sepulchra collocarentur, fructus terræ impedirentur, adeòque detrimentum indè caperent viui, vt Plato (*b*) in suis legibus iusserat. Quod de fertilibus intellige agris; si infœcundi enim forent, in ipsorum etiam meditullio Sepulchra extruebantur, vt ex Siculo Flacco (*c*) habetur. Locum autem sepulturæ designare ad solos pertinebat Pontifices, vt ex Tullio sæpiùs nobis laudato, & ex Inscriptionibus apparet; id quod nos tom. 2. Differt. de Sacerdot. ostendemus.

Illud postremo loco curiosis indulgendum, vtrum scilicèt Gentibus, sicut apud Christianos moris est, Sepulchra in Templis fuerint. Qua in re negatiuæ parti adhærerem, si paucos admodùm casus excipias: nusquam enim id reperire licuit, prætorquàm de vno, aut altero, at extrà Vrbem: de Pyrrhi enim dextero pollice ait Plinius, (*d*) quem

(*a*) *Varr. 5. de l. l.* (*b*) *De leg. l. 12.* (*c*) *De constit. Agr.* (*d*) *l. 7. c. 2.*

quem cremari cum reliquo corpore non potuisse, tradunt, conditumque loculo in Templo. De Græcis idem refert Arnobius. (a) Testatur insuper in Medæa Euripides, Argiuos cadauera in Templis sepelire consueuisse, dùm Medæa Iasoni promittit se filiorum corpora in Luco Iunonis Acrææ sepulturam. Ex Plutarcho item in Aristide habemus Platæenses Euchidam in Dianæ Euchiæ Fano tumulasse: pariterque Lycurgus, vt admonet in eius vita Plutarchus, Sepulchra Templis proxima ædificari voluit, vt assuesceret iuuentus mortem non timere. Illud solùm de Romanis comperio, in Deæ Libitinæ Templo, singula, quæ ad rem funeream pertinerent, asseruasse, vt alibi dicam. Inter Christianos, à Constantini Magni temporibus tumulandi in Templis mos inuectus creditur; quem Gratianus, Valentinianus, & Carolus Magnus inhibuerunt, vt in nostra Ecclesiastica Antiquitate dicemus.

Explorato Sepulchrorum loco, eorum causæ extrinsecæ inuestigandæ sunt: à quo nimirùm conderentur, & quibus. Condebantur autem ipsa, (de Fabris non loquor, de quibus alibi, sed de Dominis Sepulchrorum) seù iubebantur, aut à morti proximis, imò & sanis adhùc degentibus; aut ab hæredibus. De primis, præter Scriptores, testes

(a) *lib. 6.*

testes habemus sepulchrales lapides, in quibus hæ obseruantur notulæ, V. F. seù *viuus fecit*; vel V. F. C. ideſt *viuus faciendum curauit*: vel V.H.S.F.M. ideſt *viuus hoc ſibi fecit monumentum*. De hæredibus etiam, ex Inſcriptionibus res liquet, quas apud Kirchmannum (*a*) vide. Sepulchrorum extruendorum ſumptus ipſi quandoque teſtatores definire ſolebant, ſicut & ſtructuræ etiam modum: aliquoties id hæredum relinquebatur arbitrio, vt apud eumdem Kirchmannum pluribus demonſtratum Inſcriptionibus reperies.

Ij, quibus extruebantur Sepulchra, fuere quotquot Fato ſubeſſent, & mortis legibus forent obnoxij. Nulli enim hominum ſepulturæ honos denegabatur, quippè qui à natura mortalibus inſitus putatus eſt: vndè Quintilianus (*b*) ait: *neminem non mortalium fauere hominis ſepulturæ conuenit, quia hæc vna res eſt, cuius exemplum ad omnes pertineat*: & poſt paucula: *certè rerum natura, vt in generandis, alendiſque hominibus, quæ neceſſaria erant ex ſe ipſa proſpexit, ità cùm rursùs opus ſuum reſoluit, corpora noſtra quamprimùm reducere ad principia feſtinat*: pauciſque tandem interiectis: *nobis verò aduersùs exanimes genuit, non ſolùm miſerationem, ſed etiam religionem: indè ignotis quoque corporibus tranſeuntium viatorum collatitia ſepultura*. Et hac ſanè de cauſa naturalis prorsùs

(*a*) l. 3. c. 12. (*b*) *Declam.* 6.

iuris esse corpora sepulturæ committere, vulgò creditum est. Multi quinimò, nè sepultura destituerentur, se viuos tumulandos curarunt; sicut de Asdrubale, Labeone, M. Antonio, & Labieno, non sinè Authorum calculo refert Spondanus. (*a*)

Atque hinc laudabilis ille mos non pauperum modò, peregrinorumque corpora Sepulchro donandi, verùm etiam hostium ipsorum bello obeuntium. Non solùm enim Athenienses sepulturæ honore Medos insignire voluerunt, ex Pausania in Atticis; & Philippus Macedo Athenienses ipsos ex Polybio; (*a*) vt alias prætermittam Nationes; sed Romani ipsi religiosa hac pietate illustres fuere. Quid enim magis notum, quàm locus ille in media Vrbe, cui *Busta Gallica* nomen, vbi ossa Gallorum, qui Vrbem ipsam incenderant, recondita fuere? (*b*) Eandem humanitatem exercuit L. Cornelius in Hannonem Carthaginiensium Ducem eximium: (*c*) Idem & Cn:Pompeius Mithridati præstitit: (*d*) Idem tandem, vt innumera prętercam exempla, effecit in Archelai corpore Antonius, vt testis est in eius vita Plutarchus.

Sed nihil profectò isthæc forent, nisi & bestias ipsas tumuli honore decorassent. Equos

(*a*) *lib.* 1. *p.* 1. *c.* 13. (*b*) *lib.* 5. (*c*) *Varr.* 4. *de l. l.*
(*d*) *Val. lib.* 5. *c.* 1. (*e*) *Dio l.* 37.

Equos enim (Alexandri Magni exemplo, qui Bucephalum suum exquisitissimis Exequijs donauit ex Plutarcho) Augustus etiam sepultura nobiles reddidit. (*a*) Hadrianus item Borištheni Equo monumentum ædificauit, & columnam erexit, inscripto epigrammate, ex Xiphilino in eius vita. Idem factitauit Commodus Verus ex Capitolino. Mulæ tandem suæ Crassus Sepulchrum cum Inscriptione dicauit. Quem morem è Græcis crederem ad Romanos propagatum; apud illos enim Equi, qui in Olympicis Ludis victores fuerant, in Ceranico Athenis terra condebantur, (*b*) Simili honore affectos reperio & Canes; de Hadriano enim ait Spartianus: *Equos, & Canes sic amauit, vt eis Sepulchra constitueret*. Quid quòd idem de Auibus effectum narret Statius? (*c*) referatque Plinius (*d*) Coruum, præcedente Tibicine, ab Æthiopum humeris ad Sepulchrum elatum. De Anseris funere, Cornicis, & Galli vide Ælianum. (*e*) Pisces etiam sepulturæ commissos apud eundem (*f*) reperies, qui de muræna Crassi itá ait; *hanc ille mortuam fleuit, & honore sepulturæ affecit; & cùm aliquando Domitius in hunc dixisset, stulte Crasse murænam fleuisti mortuam, Crassus inqnit, ob bestiæ mortem*

 fleui,

(*a*) *Plin. lib.8. c.42.* (*b*) *Aelian. l.12. c.40.* (*c*) *11. Sylu.* (*d*) *l.10. c.43.* (*e*) *l.6. c.7. & l.7. c.41. & l.8. c.4.* (*f*) *Ibidem.*

fleui, tù verò nè quidem ob tres vxores, quas terræ mandasti. De ritu Ægyptiorum, qui Boues, Feles, Canes, Vrsos, Lupos, aliasque bestias sepeliebant, vide Herodotum. (*a*)

Non negauerim tamen quosdam fuisse Sepulchri honore denegatos. Erant hi hostes Patriæ, suspendiosi, & qui se ipsos necassent. Primum patet exemplo Gracchorum apud Valerium, (*b*) item Lentuli, & Catilinæ ex Plutarcho. (*c*) Nec immunes fuere ab hac pœna Imperatores, sicut ex Heliogabali in Cloacam proiecti, vt Lampridius; exq; Commodi, & Maximini vnco tractorum, vt Capitolinus, infelicissimis euentibus liquere potest. De secundis videatur Neratius I.C. (*d*) & Lipsius de Cruce. (*e*) De postremis audiatur Seruius (*f*) ità inquiens: *sciendum quòd cautum fuerit in Pontificalibus libris, vt qui laqueo vitam finisset, insepultus abijceretur*. Cuius pœnæ origo à Tarquinio Prisco fuit. Sed mitigarunt illam posteriores leges, de ijs solùm intelligi curantes, qui alicuius flagitij conscij è medio se sustulissent; secùs verò si tędio vitæ id patraretur. Sed de his nos disertiùs tom. 2. Dissert. de Pœnis. Missos facio alios variarum Gentium ritus, qui vice sepulturæ mortuos suos frustatim concisos deuora-

(*a*) *l. 2.* (*b*) *l. 6. c. 3.* (*c*) *In Anton.* (*d*) *In leg. Liberorum D. de ijs, qui not. infam.* (*e*) *l. 2. c. 15.* (*f*) *In 12. Aen.*

uorabant, vt in proprio ipſis ventre conditorium ſtruerent: ità de Scythis enarrat Lucianus in Toxari, & de Hiberniæ habitatoribus Strabo. (*a*) At Sidones caput excipiebant, quod inauratum aſſeruabant, tamquam omninò ſacrum: (*b*) idemque de Eſſedonibus refert Herodotus. (*c*) Hyrcani, & Caſpij, & Bactrij cadauera canibus proijciunt deuoranda. (*d*) Vulturibus verò Iberi. (*e*) Æthiopes in aquas immergebant. Colchi patibulo ſuſpendebant defunctos: quibus ineptijſnè, an immanitatibus dicam, non eſt immorandum; ſed videatur Lauorius, (*f*) & Kirchmannus. (*g*)

Quare ſatiùs erit ab aliarum Gentium feritate ad Romanorum erga Sepulchra pietatem, & religionem greſſum facere. Hæc verò tanta fuit, vt maior Templis non adhiberetur; quare illa religioſa, & ſancta ſuperiùs dixi. Erant inſuper Aſyli, & confugij loco, ex Plutarcho in Theſeo: imò & apud Sybaritas cùm ſeruus quidam ab hero ſuo cæſus, ad Templum confugiens nihil profeciſſet, ad Sepulchrum veniam meruit. (*h*) Hinc pecuniæ in Sepulchris aſſeruatæ, cuſtodiæ cauſa, ex Plutarcho in Pyrrho. Hinc etiam Sepulchrorum cuſtodia ſeruis com-

(*a*) *l.* 4. (*b*) *Zenob. centur.* 5. (*c*) *l.* 4. (*d*) *Strabo l.* 11. (*e*) *Sil. Ital. lib.* 2. *Punic.* (*f*) *De Fun. cap.* 21. (*g*) *In App. Fun. c.* 21. (*h*) *Ath. l.* 12. *c.* 3.

missa, vt alibi ostensurus sum: hinc pariter Gryphium figuras Tumulis insculpebant, vt vigili asseruandos cura eos esse innuerent. Quod verò addit Spondanus, (a) non licuisse in Sepulchra despuere, puto de solis Doliolis fuisse obseruatum, vt infrà dicemus. Excipiebantur solùm sepulturæ hostium, quæ sacræ non erant; (b) licèt seruorum Sepulchra sancta fuerint. (c)

Hæc verò Sepulchrorum sanctitas tùm verè incipiebat, cùm glebam, seù terræ portionem in ipsa inijciebant; qua de re audiatur Cicero: (d) *nam priusquam*, ait, *in os iniecta gleba est, locus ille, vbi crematum est corpus, nihil habet Religionis: iniecta gleba, & humatum est, & gleba vocatur, ac tùm denique multa religiosa iura complectitur.* Ritus verò glebam inijciendi ortum habuit ex illo altero, terram scilicèt ter plena manu iaciendi in cadauera insepulta, & fortuitò oblata; quæque sepelire non liceret; de quo tom. 3. Dissert. de Funer.

Post glebæ ergò iniectionem sanctum erat Sepulchrum; illudvè violare nefas, maximumque crimen; quod hæ pœnarum species sequebantur, puta mors, relegatio, damnatio ad metalla, deportatio, pecunia, & manus amputatio, vt apud Iuristas passim, & nos tom. 2. Dissert. de Pœnis. Violabantur autem

(a) l. 1. p. 1. c. 9. de Cœmet. (b) leg. Sepulchrum, D. de viol. Sep. (c) Vlp. leg. 2. D. de Relig. (d) 2. de leg.

autem Sepulchra his potissimum de causis: scilicèt demolitione, habitatione dolosa, illatione illegitima, & alienatione. Demolitione quidem, si quis *de Sepulchro abstulerit vel saxa, vel columnas, aliamque materiam fabricandi gratia*. (a) Habitatione, si quis in eo *dolo malo habitauerit, ædificiumuè aliud, quàm de Sepulchri causa factum sit, habuerit*. (b) Illatione illegitima, *si quis contra voluntatem testatoris in hæreditarium Sepulchrum quamuis hæres, Inferat*. (c) Alienatione tandem, *si quis res Religioni destinatas contigerit, & emere, & distrahère non dubitauerit*. (d)

Ad enarrata hùcusque capita reducuntur contrectatio cadaueris, mutilatio, spoliatio, translatio. Profanari enim credebatur Sepulchrum, si corpus à quopiam contrectatum esset: quare in veteribus etiam monumentis reficiendis curabant, nè corpora contingerentur, ex Marciano I.C. Prætereà profanabatur si membrum aliquod cadaueris amputatum esset: quæ amputatio passim ab homicidis fiebat, qui interfecti nasum, auriculam, aliamque partem abscindebant, eamque sub axilla ferebant, ità occisum credentes inualidum omninò reddi ad se vlciscendum, vt apud Sophoclis Scholiastem legitur. Quare inter reliqua Magicæ disciplinæ capita erat

(a) *leg.4.C.de Sep.viol.* (b) *Vlp.leg.3.D.de Sep. viol.* (c) *l.3.D.de Sep.viol.* (d) *l.22.D.de contr.empt.*

erat præfatæ mutilationis modus, vt apud Quintilianum, (*a*) & Apuleium (*b*) videre est. Spoliatio cadaueris erat, cùm quis res cum mortuo conditas clàm auferret. Quamuis enim lex duodecim Tabularum aurum vetauerit cum defunctis condi; non obtinuit tamen vim suam, quin multæ è contra in tumulos diuitiæ coniicerentur, vt ex Terentij, & Plauti Comędijs liquet. Hinc in Sepulchris notulæ istæ inscriptæ: I. M. I. ST. ABSC. hoc est: *In Memoria ista sunt bona abscondita*: vel IN.HC. MM. S.P.SN. FN. idest: *In hoc Monumento sunt pecuniæ sine fine*, vt Manutius interpretatur. Translatione tandem cadaueris Sepulchrum violabatur; perpetuæ siquidem Sepulturæ tradita, nequibant aliò transferri ex Marciano: (*c*) hinc in Tumulis passim inscriptum, PERPETVÆ SECVRITATI, apud Velserum; vndè domos æternas dici consueuisse Sepulchra supra indicauimus. Agnita tamen causa transferri corpora poterant, vt ob fluuij incursum, aut ruinæ metum. (*d*) Huiusmodi autem cognitio ad Pontifices pertinebat; posteà verò quàm Pontificatum Maximum sibi Imperatores adiunxerunt, hanc etiam facultatem sibi asciuere, vt tom. 2. Differt. de Sacerd. & Dissert. de Magistr. dicam. Atque hæc de tempora-

(*a*) *Declam.* 15. (*b*) *l.* 3. *Magic. Officin.* (*c*) *leg.* 39. *D. de Relig.* (*d*) *leg.* 1. *C. eodem.*

poranea tumulatione intelligi nolim; quæ enim ad tempus alicui loco commendabantur reliquiæ, poterant absque licentia aliò transferri, quicquid in oppositum adducat Kirchmannus: (*a*) si namque ea licentia opus fuisset, iam nullum foret temporaneam inter, perpetuamque sepulturam discrimen: supplex verò hac de re libellus Seuero Principi oblatus, vel quia vnicus, vel quòd ex adulatione conceptus, nihil profectò in fauorem Kirchmanni euincit. Vtut sit, in ea reliquiarum translatione multos intercessisse ritus, sacrificia, & preces, fuisseque à vectigalibus immanes; vt vectigalia pro ijs exigere, summæ fuerit auaritiæ index, locumque prouerbio dederit, (*b*) alibi commodiùs demonstrabo; vt & alia multa in hanc rem opportuna; cùm purè legalia è Iureconsultis peti valeant.

SE-

(*a*) *lib.3. c.25.* (*b*) *Arist. 2. Rhet.*

SECTIO SECVNDA.

De Sepulchris in particulari.

POst vectigatas, quantum Sepulchrorum obscuritas nobis permisit, tùm intrinsecis, tùm extrinsecis ipsis Sepulchri, particularis quædam eorumdem designatio, sicut in Domibus, ac Templis præstitimus, tradenda est, breuis tamen: cui & vnius, aut alterius delineationem adijciemus, vt reliquorum modulus animo concipi queat. Extrà Portas Vrbis frequentiora fuisse Sepulchra, iam supra dictum est: nos tamen, quæ intrà Vrbem erant, aut Vrbi proximiora, tamquam è re nostra magis, perquiremus.

Vt ergò Regiones singulas, sicut aliàs præstitimus, cursorio calamo hic lustremus, ecce in prima Regione non pauca extitisse Sepulchra, præter Tullium, (a) Pyrrhus Ligorius, cuius æuo rudera adhùc extabant, testatur. Erat hìc Colatini Monumentum; item Seruiliorum, & Metellorum: Cæciliæ cumprimis Crassi vxoris, Metellique Cretici filiæ, quod hodièque à Bouis Capite ibi insculpto, *Capo di Boue*, vulgò appellatur. Mutarunt illud in Arcem, cuius adhùc recinctus perdurat, Romani, cùm Factiones vbique in Vrbe

(a) 1. *Tusc.*

Vrbe grassarentur. Ibidem erat Q. Cæcilij Tumulus, in quo & Pomponium Atticum eiusdem nepotem sepultum asserit in eius vita Cornelius Nepos. Hic etiam fuit Basilij Sepulchrum, vbi latrocinia patrari solita ait in Miloniana Asconius. Extrà Portam Capenam Horatiæ Monumentum, sororis illorum Horatiorum, qui cum Curiatijs certarunt, ex Liuio. Horatiorum verò Sepulchra malè ibidem à Panuinio collocantur, cum ex eodem Liuio in Albano potiùs fuerint Territorio, vbi & prælium commissum fuit. Hic tandem Thessali medici Memoria. Nullum in secunda Regione adinuenire Sepulchrum licuit. In tertia erant *Busta Gallica* Liuio (a) appellata, vbi scilicet Gallis in Romæ obsidione cæsis, Tumulum Romana pietas excitauit. Reponuntur ipsa vulgò ad Palatini radices contra Piorum Hortos, vbi D. Andreæ Ædes hodiè extat, quæ, corrupto forsan vocabulo, *in Portugallo*, pro, *in Busta Gallica*, nuncupatur. In hac eadem Regione erat Septizonium, quod Sepulchrum creditum est, de quo paulò post sermo redibit. Quarta Regio Sepulchris caruit, quod intrà Vrbem fuerit: de publicis loquor, priuata enim quæ domi suæ vnusquisque constituebat, rimari non lubet, nec vacat, nec si vacaret, eorum notitia haberi posset.

(a) *lib. 2. dec. 3.*

posset. In quinta Regione, seù potiùs post eam, extrà Esquilinam Portam, inque Esquilino Campo, erant Puticuli, vbi pauperes tumulari solitos supra dictum est; ibidemque Vstrinæ Publicæ, vbi corpora cremabantur, de quibus alibi differemus. In sexta Regione Campus erat Scèleratus propè Portam Collinam, cum subterraneo Antro, in quo Virgines Vestales incestus crimine infames, viuæ adhùc tumulari solebant, ex Festo. An verò intrà, vel extrà Salariam Portam is Campus extiterit, digladiantur inter sese Antiquarij: at intrà Vrbem fuisse clarissimè Festus ipse indicat inquiens: *nec tamen, licèt nocentes,* (de Vestalibus loquitur) *extrà Vrbem obruebantur, sed in Campo proximè Portam Collinam &c.* clariùs verò Halicarnasseus (a) de ijsdem ait: *vsque ad Collinam Portam Vestales, intrà muros, in monumento ad id parato deponuntur*: Plutarchus tandem in Numa inquit: *quæ virginitatem polluerit viua iuxtà Portam defoditur, vbi est tumulus intrà Vrbem.* In Salaria Via monumentum vnius è comitibus Herculis. (b) In septima Regione nullum aliud reperio Sepulchrum, quam C. Poblicij sub Capitolino, Macellum Coruorum versùs, cuius rudera cum Inscriptione eo loci apparent, ex qua constat publicum eum locum, honoris causa, Poblicio traditum, vel extrà moenia,

(a) lib. 2. (b) Suet. in Vespas.

mœnia, vt ſuſpicatur Nardinus, vel etiam intrà; quod eximijs quibuſdam viris concedi ſolitum obſeruauimus: quare ineptè quidem in ſuis Dialogis de eius Sepulchri veritate dubitauit Auguſtinus. Hoc propè forsàn fuit Gentis Claudiæ Sepulchrum, quod intrà Vrbem, honoris cauſa, eidem Genti tributum diximus. In octaua Regione ad Veliam in Palatino erat Publicolæ Sepulchrum, cuius ſupra meminimus. Propè Cloacam Maximam erant Doliola, *vbi non licet deſpuere*: Varro loquitur, *eorum duæ traditæ ſunt hiſtoriæ, quòd alij eſſe aiunt oſſa cadauerum; alij Numæ Pompilij religioſa quædam poſt mortem eius infoſſa*, vt nobis alibi erit ſermo. Accæ Laurentiæ Sepulchrum *in Velabro, quà in Nouam Viam exitur*, vt ait Varro, (*a*) vbi Accæ Simulachrum, propè quod Laurentina Feſta peragi ſolita, aliàs tradam. Tarpeia Virgo in Tarpeia Rupe, ab ea ſic appellata, Sepulchrum obtinuit, ſi Plutarcho in Romulo fides.

Sed verò Regio Tumulis præ omnibus ditiſſima fuit Nona, ob Martium Campum, in quo inſigniores quoſque tumulari diximus. Ergò in Campo Martio Auguſtorum cumprimis erat Mauſoleum, cuius peculiarem deſcriptionem infrà traditurus ſum. In huiuſce Sepulchri Nemore Libertorum Auguſti Sepulchra; Vlpij præſertim Martialis

(*a*) *lib.4. de l.l.*

inter ruinas nuper repertum, sicut testatur Fuluius. In eodem Campo erat Bustum, in quo Augusti corpus combustum fuit; eius situs sic describitur à Strabone; *in medio autem Campi, Busti eius ambitus ex albo lapide ferreis in orbem cancellis septus, intùs populis consitus*; præcisus autem Busti locus creditur Nardino eo loci extitisse, vbi nunc Sancti Augustini Ædes. In eodem Campo Iuliæ Tumulus; item Syllæ Felicis, Hirtij, & Pansæ Coss: Agrippæ, Drusi, & Britannici: Domitiorum verò Sepulchrum in Colle Hortulorum propè Portam *del Popolo*, vbi & Nero tumulatus fuit ex Suetonio. Sed quid plura commemorem? cùm Strabo Sepulchris refertissimum eum Campum asserat, inquiens; *eapropter cùm locum istum religiosissimum esse cogitarent, clarissimorum virorum, ac fæminarum Monumenta in eo construxerunt*. Quem tamen Strabonis locum non de omnibus promiscuè, & è plebe hominibus intelligi velim, sed de solis Magnatibus, qui non sinè Senatus decreto inibi, honoris causa, tumulabantur; vndè Appianus (*a*) de Sylla ait: *transtulerunt in Campum Martium, vbi solos Reges sepelire mos est*. Hinc Iuliæ Pompei vxoris, Cæsarisque filiæ eo in Campo tumulationi sese Domitius opposuit; (*b*) Marcique Oppij Ædilis ossa aliò ex Senatus decreto translata fue-

(*a*) 1. *de Bell. Ciu.* (*b*) *Dio l. 39.*

fuere. (a) In decima Regione ſolum Cinciorum Sepulchrum apud Antiquarios reperio, in Palatini loco, qui, *Statuæ Cinciæ*, Feſto dicitur; item Septizonium Seueri, de quo infrà erit mentio. In vndecima Regione in extima Circi ora Sepulchra olim extiterant Tribunorum militarium, qui in Bello Volſcorum obierant, ex Feſto. In duodecima Septizonium Vetus collocatur à Panuinio; ſed veriùs Seueri Sepulchrum in Septizonij ſpeciem extructum creditur Nardino: quam controuerſiam infrà examinabimus. In tertiadecima erat Auentini Albæ Regis priſcum Monumentum ſuper Auentino colle ex Varrone; (b) licèt Sextus Aurelius Victor de Romanorum Origine differens, ad eius montis radices illud conſtituerit. In eodem Colle Titi Tatij tumulus in loco, qui, à Laurorum copia, *Lauretus*, dicitur Varroni. Caij tandem Cæſtij pyramidale Sepulchrum in Campo Teſtaceo, vt mox ſubnectam. Poſtremam Vrbis Regionem decorauit Numæ Sepulchrum in Ianiculo colle; (c) teſtaturque ex Caſſio Emina Plinius (d) repertam ibidem *Arcam, in qua Numa; in eadem libros eius repertos*: qua in re varia Nardini dubia, more ſuo, orta ſunt, quæ apud ipſum (e) vide. In Ianiculo etiam Ludiani Sepulchrum: item Statij

(a) *Idem l.48.* (b) *4. de l.l.* (c) *Halic. l.2.* (d) *l.13. c.13.* (e) *l.7. c.11.*

Statij Cæcilij Poetæ. Hadriani Sepulchrum, quod in Vaticano Campo situm est, mox describemus. Ab eo non procùl erat Aurelij Imperatoris Tumulus. Scipionis Africani Monumentum creditum vulgò est ad Ædem Sanctæ Mariæ Transpontinæ collocatum, vbi ingens Pyramis alteri Cæstij similis; è cuius extimis marmoribus Donus Primus Pontifex D. Petri Atrium strauit, quicquid cauillis suis aliter Nardinus suadeat. In Vaticano etiam Honorij Sepulchrum, eiusque coniugis Mariæ. Equi tandem Lucij Veri, non sinè insaniæ nota, eodem in Campo tumulati. Atque hæc sunt, quæ de nonnullis Sepulchrorum locis dignoscere licuit, multis alijs prætermissis, præsertim quæ extrà Vias Appiam, Flaminiam, aliasque insigniores extasse diximus; cùm nostrum sit interiorem Vrbis Antiquitatem perlustrare.

Sed age iam postremo loco insigniora quædam prisca Monumenta rudi calamo adumbremus. Et primò omnium Hadriani Tumulum, quem paulò antè commemorauimus. Extructus fuit ab Hadriano Imperatore ex Augusti æmulatione, in Vaticano Campo ad Tyberis ripam. Eius forma erat, è parte inferiori, quadrata; desuper verò rotundè, adinstar Turris, assurgebat, vt hodièque videre est. Tegebatur vndique candidissimis Parij marmoris crustis; in summitate

verò

verò innumera emicabant quà virorum, quà equorum, quà curruum Simulachra, (a) quę à Græcis, Gothicæ inuasionis tempore, in fragmenta comminuta, in Gothos ipsos iacta fuere. A Gothis ea Moles pluries capta, à Rauennæ posteà Exarchis, Arcis loco, possidebatur. Donec Crescentius Romanus Ciuis in ampliorem Arcis formam eam redegit; & Bonifacius Nonus muniuit; tandemque Vrbanus Octauus non sinè magna auri profusione validiorem reddidit.

Augusti Mausoleum, vndè Hadriani Molem exemplar sumpsisse diximus, in Martio erat Campo, ad alteram Tyberis ripam, cuius cernuntur adhùc rudera reticulati operis, circularisque formæ, tùm propè S. Rocchi Ecclesiam, tùm in Benedicti Florauantij Ædibus. A Marliano, cuius æuo minorem passum fuerat deformationem, ità describitur: *Extat adhùc vbi vulgò Augusta dicitur, iuxtà S. Rocchi Ecclesiam interior circumferentia, reticulato opere: olim verò tres circumferentias fuisse, vestigia satis ostendunt, inuicem ità distantes, vt in plures partes intersecarentur, pluresque efficerent loculos, quo quisque seorsim à cæteris sepeliretur*. E tribus his circumferentijs, ea, quæ imiorem obtinebat locum, amplior erat, supra quam secunda angustior assurgebat, tertia tandem omnium erat angustissima; vt ità

(a) Procop. 1. Bell. Goth.

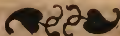
tria efformarentur plana populis consita; vt indè asseruere valuerit Suetonius: *quorum omnium præclarissimum est Mausoleum Agger ad amnem supra sublimem albi lapidis fornicem congestus, & ad verticem vsque semper virentibus arboribus coopertus; in fastigio statua Augusti, sub Aggere loculi eius, & cognatorum, ac familiarium, à tergo lucus magnus Ambulationes habens admirabiles*, Populos hasce Mausoleum inter, & Populi Portam, quæ hinc nomen desumpsisse existimatur, Nardinus rectè collocauit. Eiusdem Mausolei Porta ad Campum Martium vergebat, sicut asserit ex ruderibus sui æui Ligorius. Bini antè eam Obelisci, pedum LXXX. quorum vnus antè Ecclesiam Sanctæ Mariæ Maioris Sixtus Quintus erexit, alter post Sancti Rocchi Ædem iacere creditur.

Cæstij Sepulchrum integrum adhùc perseuerat Portæ Sancti Pauli coniunctum, Pyramidale è quadrato marmore assurgens. Extrà Vrbem fuisse, Dissert.3. dictum est, Eius altitudinem, latitudinemque, vt & picturarum, quæ in interiori eius cameratione repertæ sunt, explicationem, Cęstij denique conditionem, atque officium, aliaque ad hanc rem, in erudita Dissertatione Octauij Falconerij, quæ Nardini libris inseri solet, reperies.

Quare Seueri Septizonium, cuius supra plu-

pluries meminimus, reliquum est, vt explicemus. Septizonij vox satis indicat molem quamdam fuisse septem solarijs, seù planis, ceù totidem zonis quaquauersùm circumdatam, distinctamque; quæ plana ità locarentur, vt vnum supra alterum foret; quatenùs alter eorum ordo, atq; contignatio, alteri ordini, super columnis immineret, (vt de Mausoleo Augusti explicauimus) at septuplex. Tria apud priscos Scriptores reperire est Septizonia, vnum vetus, cuius meminit Suetonius in Tito: alterum Seueri Imperatoris apud Spartianum: tertium verò eiusdem Seueri, *specie Septizonij extructum*, vt ait in Geta Spartianus ipse. Ex his tribus Septizonijs postremum dumtaxàt verè Sepulchrum fuisse opinatur acutè Nardinus, quòd illud *specie Septizonij extructum* dicat Spartianus, vt ità Septizonium reuerà non foret, nec septuplici donatum ordine; sicut Septizonium erat vetus Suetonio memoratum: duo verò priora non Tumulos fuisse censet, sed Xystos quosdam, nos dicimus, *Logge*, aut *Beluedere*; quòd ex Spartiano ipso colligit Nardinus, etenim inquit ille: *Cùm Septizonium faceret*, (Seuerus) *nihil aliud cogitauit, quàm vt ex Africa venientibus suum opus occurreret*: vbi nulla Sepulchri, sed magnifici cuiusdam operis, mentio. Nos verò controuersiam hanc curiosis dirimendam vltrò

concedimus. Illud è re nostra potiùs animaduerterem, Sepulchrum Seueri, *specie Septizonij extructum*, in Via Appia fuisse ad Antonianas Thermas, vt idem Spartianus testatur: Septizonium verò Seueri alterum, contra D. Gregorij Ecclesiam extasse, ex ijs, quæ extant ibi, ruderibus cerni potest: Septizonium tandem vetus in Esquilijs vulgò locatur supra Sanctæ Luciæ in Silice Ædem, quam & *in Orthea* agrominatam reperimus; quæ Græca vox idem profectò sonat, ac apud nos *Logge*, aut *Ringhiere*; quæque appellatio certè Nardini coniecturam rectè confirmat. Vtrum autem vetus solùm Septizonium septuplici insignitum esset ordine, sicut suspicatur ex Marliano Nardinus, an etiam Septizonium Seueri ijsdem ordinibus gauderet, vt vulgò creditum est, non audeo determinare. Illud dumtaxàt ex Philandro (a) adnotarem, tàm ingentem sublimitatem minimè cum inferiori, quod extat, plano cohærere, aut compati. Sed in his haùd diutiùs immorandum, quòd hæ Septizoniorum species ad Sepulchra non spectent, deque ijs alibi futurus sit sermo.

SE-

(a) *In Vitr. l. 5. c. 9.*

SECTIO VLTIMA.

De Sepulchralibus Lucernis perpetuò ardentibus.

CVM dictum à nobis superiùs sit, inter alia Sepulchrorum ornamenta fuisse Lucernas; hinc operæ pretium erit, vt de istis etiam nonnihil attingamus potiùs, quàm differamus: eò vel maximè, quòd ipsæ ad nostros vsque dies arsisse compertæ, non leuem accenderint in Lycæis curiositatem: cui vt satisfacerem, illud à me præstandum constitui, ex vberi scilicèt Scriptorum, Fortunij præsertim Liceti, viridario, paucos flosculos colligere, quibus Sepulchra nostra, prisco sanè more, ceù tot corollis exornem.

Lucernarum ergò Sepulchralium materia erat, aut è terra, aut è metallo; sed frequentiores certè fictiles: auream memorat Pausanias: argenteam verò D. Augustinus: (*a*) æneam tandem in Batauicæ Arcis ruinis inuentam describit Petrus Scriuerius: Lapideam etiam è Lunensi marmore, Benauidij IC. Patauini Museum asseruat: Ligneamque indicare videtur Tullius, (*b*) dùm *Lychnum ligneolum* nominat: quamuis dubitent

(*a*) *Epist.164.* (*b*) *l.3. epist.7.*

eruditi, nùm verè totam ligneam intellexerit ipse lucernam, an ligneam eius thecam, vel candelabrum, lucernariumque. Vtut verò se habeat, infrequentes erant postremæ eiuscemodi materiæ; sicut primæ frequentiores.

Lucernarum forma multiplex, variaque vtique fuit pro artificum varia indole, & arte: vt mirari equidem subeat, quanta cùm ingenij luxurie luserint priscorum hominum ingenia in suis diuersimodè lucernis conformandis. Erant vtplurimùm rotundæ, aut paululùm oblongæ. Nobiliores verò nullam non exprimebant figuram, quà auium, quà ferarum, quà piscium, quà etiam hominum; vt apud Casalium, & Licetum, fusiùs verò in Museis, videre est. Singulæ verò hæ figuræ suis non vacabant significationibus, allusionibusque, emblematum, Hieroglyphicorumque rationem imitantes; quorum explicationes, interpretationesque apud eumdem Licetum (*a*) habes ad satietatem vsque, at non sinè eruditionis lautitie.

Magnitudinem Lucernarum quod attinet, existimat falsò Cardanus (*b*) ingentis ipsas molis fuisse, exemplo, vt idem censet, eius, quæ in Mineruæ Æde Athenis erat. Sed notat rectè Licetus parùm diuersas à nostris, quæ quotidiano vsui sunt, priscorum lucer-

(*a*) *lib.6. per totum.* (*b*) *1. de Subtilit.*

lucernas extitiſſe; & meritò ſanè: ità enim ſuadent Neſidea, Olybiana, Piſana, aliæque, de quibus mox dicemus.

Sed Sepulchrales Lucernas in generali dumtaxàt hùcuſque attigimus. Vt autem propiùs ad rem accedamus, de Lucernis perpetuò ardentibus differendum nobis eſt. Qua in re duo conficienda ſunt: primò earum ſtabilienda eſt exiſtentia; cùm à plerisque aniles inter fabellas, & commenta recenſeantur: ſecundò verò probabilior eius perpetui incendij excogitanda eſt ratio.

Vt autem à primo iſtorum exordium ſit, occurrunt in præliminari priſca, eaque indubitatæ fidei monumenta idipſum teſtantia. Pauſanias enim cumprimis in Atticis aureæ meminit Lucernæ, in quam oleum infuſum ad integrum annum duraret. Non abſimilem, imò & diuturnioris durationis, commemorat in libris de Oraculorum defectu Plutarchus, in Iouis Ammonis Templo ardentem. Eiuſmodi etiam fuit, quæ in Fano Veneris micabat; Auguſtino, (a) à nullo tempeſtatum, imbriſque impetu extinguibilis aſſerta. Eiuſdem farinæ fuit Veſtæ ignis. Hùc etiam ſpectat Lucerna Peionis apud Pauſaniam in Bæoticis; Prytanæi apud Gyraldum: (b) Munichiæ apud Strabonem, (c)

(a) De Ciuit. lib. 21. cap. 6. (b) Synt. 4. (c) lib. 9.

Vulcani apud Poetam Thebæum; (a) Proserpinæ in Terento superiùs nobis explicato, Pyrethiorum apud Rhodiginum; (b) Mycerini Ægyptiorum Regis apud Herodotum in Euterpe: & sexcentæ id genus aliæ inextinguibili igne oppidò præditæ.

Verùmenimuerò, quoniam Scriptorum hac de re nonnullis suspecta visa est fides, ocularis tandem patrum nostrorum in viuis adhùc degentium inspectio dubietatem omnem eliminabit. Cui enim non innotescat Lucerna illa, quæ Paulo Tertio P. M. regnante reperta est Romæ in Via Appia, è Regione Conditorij M. Tullij? cui hæc Inscriptio, TVLLIOLÆ FILIÆ MEÆ. De hac autem Lucerna retulere fossores ardentem fuisse repertam, sed admisso aere protinùs extinctam, sicut testatur Guido Pancirolus in suo Rerum Memorabilium deperditarum libro; cui & subscribit Henricus Salmuth in ad eundem Notis, necnon Hermolaus Barbarus, ac Franciscus Maturantius, alijque. Similes huic fuere Lucernæ Ferentillæ in Agro Viterbiensi repertæ, Rusceellio atteſtante. Alia fuit, quæ in Agro Patauino iuxtà Atestem, anno M. D. nostræ salutis, inuenta fuit intrà fictilem vrnam ardens inter duas ampullas, cuius Author creditur Olibius. Eius meminere Bernardinus Scar-

(a) *In Helena Raptu.* (b) *l.7. c.5.*

Scardeonius de Antiquitatibus Patauinis, (*a*) Grutherus, Hermolaus Barbarus (*b*) in suis Corollarijs, (*c*)Gesnerus,Citesius in sua Astinente Consolentanea, Petrus Appianus in Inscriptionibus, Porta in sua Magia, (*d*) Delrius in Magicis, (*e*) Ruscellius, Rubeus, Eritius,alijque. Non minus admirabilis fuit Lucerna altera anno M.D.L. reperta in Neside Insula in Neapolitano Cratere sita, quæ rupta,illicò extincta est, si fides præstanda sit eximio rerum naturalium indagatori Ioanni Baptistæ Portæ (*f*) Neapolitanorum decori. Alterius etiam meminit suo tempore in Monte Quirinali effossæ Iacobus Mancinus in epistola ad Licetum; quam effossores testati sunt à se ardentem adhùc compertam fuisse: cuius lumen à semetipso visum ait Vuolfangus Lazius. (*g*) Idem Mancinus aliam etiam commemorat Lucernam Pisanam in ruinis maioris Ecclesiæ adinuentam calentem valdè, bitumineq; refertam, proùt Presbyteri, Canonicique eius Ecclesiæ fassi sunt. Bononiæ pariter plures ardentes Lucernas effossas fuisse testantur Porta, (*h*) Ilius Iacobonius in Appendice de prisca Cæsiorum Gente, & Hieronymus Ruscellius de illustrium Virorum Stemmatibus. Sed omnium,

---

(*a*) *l.1.class.3.c.vlt.* (*b*) *l.5.c.11.* (*c*) *l. de Lunar.* (*d*) *l.3.c.18.* (*e*) *l.1.c.5.q.1.* (*f*) *Mag.nat. lib. 1. c.vlt.* (*g*) *l.2.c.37.* (*h*) *l.12. c.vlt.*

omnium, quotquot vulgò circumferuntur, celeberrima fuit Pallantis Lucerna, anno M.CCCC.I. ab agricola quodam non longè ab Vrbe inuenta in Sepulchro lapideo, in quo proceræ staturæ Vir, qui è lancea, pectorisque vulnere, Pallans Arcas creditus fuit. Lucerna hæc nec aquæ iniectione, nec flatu extingui potuit; sed in fundo perforata, statim extincta est. Eius meminit Martinus in Chronicis, (*a*) Ioannes Boccacius in Genealogia Deorum, Philippus Bergomensis in Chronico Mundi vniuersali, & Volaterranus.

Hæc omnia satis, superque, nisi fallor, Lucernarum perpetuò ardentium existentiam euincunt, nisi quis mala fide, affectoque præiudicijs animo experimenta hæc inficiari maluerit; sicut efficit Paulus Aresius in Opere suo sacrorum Emblematum, qui neruis omnibus hæc ipsa demoliri curauit, Pallantis præsertim, atque Tulliolæ: tùm ex Pallantei Sepulchri Inscriptione, quæ minimè videtur illius æui barbariem sapere; tùm quòd per ea tempora concremari corpora moris esset; tùm quia diuitiarum penuria huiusce inconsumptilis olei minimè ferret impensas: tùm tandem, quòd testes pro huiusmodi Lucernis afferri soliti, ex auditu dumtaxàt sint, non item ex visu. Quas, ijsque

(*a*) *lib.12. cap.67.*

que affines Arcsij dubitationes, apud Licetum (*a*) eruditè, ingeniosèque prostratas vide. Nobis intereà illud ratum omninò sit, plures adesse oculares testes, qui Lucernarum perpetuò ardentium existentiam contestati sint: Beltramus imprimis Eques, Cardinalis Estensis nobili seruitio addictus, qui sub Paulo Tertio Tulliolæ Sepulchri inuentioni adfuit: cui adde eruditum Virum Ioannem Baptistam Casalium Romanum, qui in suis veteribus Christianorum Ritibus (*b*) se testem de visu fatetur: eiusdemque census fuit Frater Leander Albertus in sua Italiæ descriptione, vbi Ioannem etiam Garzonium in testem aduocat; vt alios plures missos faciam irrefragabilis fidei Viros. Quare huiuscemodi Lucernarum realitas pro incomperta omninò habenda est.

Alterum, quod subindicauimus punctum, quî scilicèt hoc Lucernarum genus confici valuerit, fateor non rem parui esse momenti, nec adeò facilè assequibilem: circa eas enim inextinguibiles flammas plura caligarunt ingenia, earumq; fumus haùd vnius intellectus splendorem obfuscauit. Cùm autem res non philologica, verùm philosophica omninò sit, nobis satiùs erit varias hac de re opiniones referre, iudiciumque ingenioso Lectori committere. Ergò ingeniorum

(*a*) *Toto lib. 5.* (*b*) *cap. 32.*

rum Phœnix Augustinus credidit Dæmonum opera tamdiù eas Lucernas arsisse. Simon Maiolus Vulturariensis Episcopus perēnem illum ardorem Diuino miraculo attribuit. Ioannes Baptista Porta ad vacui fugam, vel penetrationis periculum, quibus euitandis tàm enixè natura satagit, confugium tentauit. Franciscus Citesius ad ellychnium ex amianto incombustibili lapide, oleumque è metallis, aut ex amianto ipso eductum, recurrit: cui annuens Vuolfangus Lazius, auri etiam oleum, pinguedinemque subnectit: Andreas verò Libauius pulueres insuper, ramentaque Gagatis lapidis addit, supra quæ destillans aquæ gutta, vel vapor, tàm diuturnam flammam excitarit. Plutarchus ad ambientis aeris frigiditatem, humiditatemque se recepit, quibus ignis vis, qua oleum consumere solet, retunderetur. Quas opiniones, seù hipotheses Licetus integro secundo libro lacertosè quidem confutat, suam posteà adiiciens, quam vtinam pari neruo ipse confirmasset. Supponit enim haùd oleum esse, vt vulgò asseritur, ignis pabulum, sed flammæ hoc solùm prodesse, scilicèt, vt vinculi, compedisque instar, ignem retardet, nè in suam auolet sphæram: Aristotelis scilicèt somnio præiudicatus, ignis sphæram supra aerem constituentis, quò ignis ipse perniciſſimè ferri enitatur. Quare il-

re illud tandem concludit, oleum quoddam ex asbesto, & amianto, similique materia, confici posse, eam seruans cum igne proportionem, vt nec ab eo vinci, nec vincere illum vicissim valeat: quapropter perpetuo nexu, societateque æterna cum suo oleo ignis inextinctus asseruandus foret. Quod ingeniosum Liceti placitum Aresius laudato expugnat loco: suam & ipse sententiam (si vera foret earum Lucernarum existentia) exponens; quatenùs per canales quosdam, subterranei specus bitumina in Lucernam confluentia, perpetuum ignis pabulum perennarint. Quod Aresij figmentum à Liceto ipso confossum etiam fuit.

In hac ergò contentionum, & iurgiorum plena disputatione, duo sunt, quæ mihi præ reliquis arrident. Aut enim perpetuus hic ardor conceditur, aut omninò negatur: si primum; tùm dici poterit, mechanicum artificium in hoc constitisse, vt perpetua quadam circulatione, flammulæ fumus sursùm elatus, iterùm in oleum addensaretur; atque ità replicato, iteratoque circulo ignis perpetuaretur: proùt in alembico, & quotidiè in Elementis videre est, cùm aqua in vapores soluitur; hi iterùm sursùm in aquas agglomerantur, atque ità deinceps. Si verò lubeat negare hos perpetuos ignes, dici non omninò ineptè posse crediderim, flammulas,

quæ

quæ in Sepulchrorum effossione apparuere, non inibi arsisse semper, sed tùm primùm, ob aeris irruptionem, erupisse: quatenùs è superstite olei vnctuositate, aeris vi, igniculi in oleo sopiti, extricari, atque in libertatem educi potuerint, vndè momentanea apparuerit flamma citò euanescens; haùd profectò absimilis flammulis illis, quas in recèns iugulatorum frontibus ipse pluries vidi, è sudoris oleositate erumpentes. Quòd si his nè quidem acquieueris, expectes precor, quę in meis Philosophicis Progimnasmatis, partim mente conceptis, schedis partim consignatis, si Deus dederit, traditurus sum, vbi magnetem quemdam indicabo, cuius vi aeris nitrum combustioni idoneū attrahi queat.

Syllabus Authorum.

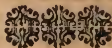
MIrum semper mihi visum est, quòd Sepulchrales inter Cupressus tot peruolitarint ingeniorum Aquilæ; inque tumulorum oris tot Cycni, affabris quibusdam modulis, tristes nænias cecinerint: dicam clariùs, quòd tot eximij Authores de Sepulchris scriptitarint. Vt stupore certè non vacet, pereruditorum hominum animas è Monumentis, Mortis sede, vitam quiuisse adipisci; ditesque sapientiæ thesauros in excauatis hisce scrobibus valuisse effodi; tantamque è cineribus, ossiumque ariditate exoriri fęcun-

fęcunditatem potuiſſe. Niſi dicere mauis, nouum minimè eſſe, è cineribus Phœnices oriri: aut cineres, ignium ardorem diù aſſeruare incolumem; cineres demùm ipſos, ſi Plinio credamus, mirè fęcunditatem conciliare. De Re ergò Sepulchraria pertractarunt imprimis Alexander ab Alexandro Neapolitanus in ſuis Genialibus Diebus; ſola tamen ſuimetipſius authoritate contentus, Authorum, quibus vſus fuerat, nominibus, lociſque ſuppreſſis; quos poſteà Andreas Tiraquellus ſummo labore detexit, declarauitque. Succeſſit Ludouicus Cælius Rhodiginus, & Lilius Gregorius Gyraldus: ex quibus Thomas Porcaccius ſuos ſermone Italico Dialogos vnà cùm varijs figuris confarcinauit. Ampliſſimè verò idem Argumentum pertractarunt Ioannes Baptiſta Aſinius IC. Florentinus ad Titulum Digeſtorum de Religioſis, & Sumptibus Funerum; Claudius Guicardus Pedemontanus Gallico idiomate: deindè Ioannes Meurſius Batauus; & Ioannes Kirchmannus Lubecenſis, qui de Sepulchris nullum non mouit lapidem, vixque vnum, aut alterum ſucceſſoribus reliquit. Ab eo omnia penè ad verbum ſuſcepit Ioannes Andreas Quenſtedt. Sed plura prioribus ſuperaddidit Henricus Spondanus in ſuis Cœmeterijs ſacris, tanto equidem Viro dignis. De Iure Manium, Legumque Funerearum interpreta-

pretatione plura tradidit Iacobus Gutherius Gallus. Non inconcinna reliquere Ioannes Baptista Hansenius; Franciscus Peruccius Italico sermone; Iulius Lauorius; Onuphrius Panuinius; Florianus Dulphus; Iacobus Gothofredus in Deatriba de Cenotaphio; Paulus Aringus in Roma subterranea; Henricus de Notis in Cenotaphijs Pisanis; Iacobus Gretserus; Franciscus Pomey; Ioannes Baptista Casalius; Martinus Geierus; Fridericus Mulleus; Iulius Cæsar Bulengerus in Imperatore Romano; Rosinus cum Dempstero; Kippingius; Emmanuel Gonzalez Tellez in Decretalibus; Ioseph Laurentius in Polymathia; Iosua Arndius; Ioannes Hoornbeekius in Miscellaneis; Franciscus de Mendoza in Viridario; Ioannes à Chokier in Face Historiarum; Conradus Brunus; Nicolaus Gragius; Franciscus Ptolemæus; Ioannes Hieronymus Sopranus; Ioannes Stephanus Menochius in Republica Hebræorum; Elias Schedius de Dijs Germanis; Polydorus Virgilius; Petrus Bellonius; Paguninus Gaudentius de Funere Heroum, & Cæsareo; Ioannes Senebault; Guillelmus Bernard; Antonius Bosius in Roma Subterranea; Ioannes Iacobus Chiffletius de Linteis Sepulchralibus Christi, & in Geminiæ Matris Sacrorum Titulo Sepulchrali explicato; Barthius; Turnebus, alijque. Antiquos omitto, quorum

rum

rum passim in decursu meminimus. De peculiaribus Sepulchrorum locis disputant Antiquarij: sicut de eorumdem structuris Architecti, Albertus præsertim, apud quem plures illorum Ichones reperies. De Lucernis tandem Licetus, Aresius, Casalius, Porta, Foxius, Guilandinus, Maturantius, Scardeonius, & obiter alij, quos supra laudaui. Quare fateor inopem me tot Scriptorum copiam reddidisse. Illud nobis satius visum est, è tot sepulchralibus lucubrationibus cineres collegisse, sique nonnullæ superfuere, reliquias, è tot diuitum mensis collectas, aut clariori ordine, aut nouis etiam quibusdam saporibus conditas, amæniores reddidisse, inque præsenti Dissertatione, Parentali velut in Cœna, Tyronum exposuisse stomachis: vt sicut vno in Tumulo plura degunt corpora, vnoque in Agro plures Tumuli, ità in sola hac elucubratione tota Sepulchralis structura resideat: de Sepulchralibus enim Ritibus tom.3, Differt. de Funer. sicut de Christianorum Sepulturis in mea Ecclesiastica Antiquitate sermo erit.

DISSERTATIO VII.

De Aedificijs Iudicialibus, ſcilicèt Foris, Baſilicis, Roſtris, Curijs, Græcoſtaſi, Senaculis, & Comitio.

ACRIS locis hùcuſque à nobis, quantum fas fuit, explicatis, religione quadam affinia fuere ea Ædificia, quæ exercendis Iudicijs dicata erant, vt Fora, Baſilicæ, Roſtra, Curiæ, &c. Iſthæc enim quamuis minimè ſacra, certè ſancta habebantur, nec ſinè Ritibus, & Cæremonijs dedicari ſolebant. De his ergò impræſentiarum ordine ſeruato differendum eſt.

Vt verò à Foris ordiamur, vox hæc vel à *ferendo* deriuatur, ſicut ſentit Varro, (a) quòd in Forum merces, tùm etiam lites ferrentur: vel à verbo *foras*, eò quòd foris eſſent, & ſub dio, vt nonnulli opinati ſunt apud Ofman in ſuo Lexico, ſuppreſſis tamen nominibus. Iſidorus etymon deducit à *fando*, eò quia in Foro litigantes, & ementes fari ſolerent,

rent,

(a) 4. de l. l.

rent, ſicut etiam alij homines otioſi eò loci vt plurimùm conuenire ad confabulandum ſolent, de quibus Seneca ait, *quibus trina non ſufficiunt Fora*. Verùm deriuationem hanc reprehendit Alciatus, (*a*) & Polletus, (*b*) quod ſyllabæ quantitas id minimè patiatur, cùm prima verbi *fandi* longa ſit, *Fori* verò breuis. Quæ reprehenſio vtrum digna ſit tantis viris, an potiùs Grammaticis, ni dixerim Proſcholis, viderint eruditi. Idem Iſidorus Forum trahit à Phoroneo Argiuorum Rege, primo fortaſſis Fori repertore. Quæ etiam deriuatio diſplicet Polleto, *cùm non ſit verisimile* (ſunt eius verba) *Romanos exteri Regis, atque ignoti memoriam, Forique conſtituti beneficium coluiſſe, Peloponeſum autem, Achaiam, reliquamque Græciam, contempta Regia nomenclatione; non Phoron; ſed Dicaſtrion pro Foro vſurpare maluiſſe*: & poſt hæc Iſidorum vocat *virum non tam eruditum, quàm bonum*. Vbi certè mirari ſubit adeò diſplicuiſſe Iſidorum, nedùm Polleto, verùm omnibus penè Philologis; fortaſsè quòd Monachum, cellæ auſteritatibus aſſuetum, amœniori literaturæ ineptum exiſtiment; cùm è contra multa Monachorum ſolertiæ, eorumque Scholis debeant bonæ Artes, Latinæ præſertim linguæ candorem, emortuarumque diſciplinarum reſtitutionem; Iſidoro cumprimis, qui

(*a*) *l.2. diſp. c.24.* (*b*) *Hiſt.For.Rom. l.1. c.1.*

suo Etymologico, quibusdam licèt neuis resperso, eruditionibus tamen refertissimo, magnam lucem Antiquitati fęneratus est. Vndè portentum illud eruditionis Panuinius in principio sui operis de Circensibus Ludis ingenuè ait, *nec parùm adiutus sum Isidori etymologiarum libris*. Et vt propiùs ad rem nostram accedamus: idem Isidorus in Fori explicatione laudatur in Capite *Forus* de Verborum Significatione. Sed id obiter, & abs re, in qua versamur. Vt in viam redeamus, omittendus non est Nonius Marcellus, qui notat Forum masculino genere dici apud Lucilium, & Salustium: sed magis verè ex Festo crediderim Forum masculini generis locum quemdam nauis significasse, vt paulò post dicetur. Italis Forum dicitur, *la Piazza*. Apud Græcos Fora dicebantur *Dicasteria*, quorum Athenis, ex Solonis institutione, decem extitisse notant Comici Interpretes, singula litteris quibusdam inscripta, vt in quo quisque Foro iudicaturus esset, dignosceretur, sortitione anteà facta. Sed hæc nihil ad nos.

Diù vocibus hæsimus. In re autem, sex Fori species adducit Festus, *Primò*, inquiens, *Forum erat negotiationis locus. Secundò, in quo Iudicia, & Conciones haberi solerent. Tertiò cùm is, qui Prouinciæ præest, Ciuitates vocabat, & de controuersijs cognoscebat, & Forum agere dice-*

dicebatur. Quartò Forum antiqui appellabant, quod nunc Vestibulum Sepulchri dici solet. Quintò locus in naui; sed tùm masculini generis est, & plurale. Sextò Fori significant Circensia spectacula. Sed nos omissis reliquis, de ijs tantùm Foris dicemus, quò res ferebantur, vt Varronis etymo insistamus. Quæ duorum fuere generum: alia enim ad Vrbis splendorem, vel ciuilia negotia; alia ad communes populi vsus, & negotiationes, de quibus infrà specialis erit sermo.

Vt verò rem altiùs repetamus, Forique originem, & diuersitatem magis profundè vestigemus, scire oportet Forum primis temporibus in Vrbe aliud non fuisse, quàm aream aliquam vacuam, quò merces, tùm etiam exculenta deportabantur, emptoresque confertim conueniebant negotiorum causa. Occasione autem conuentuum, iniebantur in Foris ipsis Iudicia, & conciones ad populum; tùm præsertim cum ijs celebrandis non adhùc Basilicæ, & Curiæ inuectæ essent. Hinc Forum pro iudicialibus rebus vsurpari cœptum, & Tribunalia Fori nomine appellata; imò Iurisdictio ipsa eadem voce exprimi solita: dicimus enim Forum Laicale, & Ecclesiasticum, Forum conscientiæ &c. Quantumuis verò Iudicia in Foris exercerentur, erant tamen adhùc ipsa rudia, inculta, ornatusque omnis expertia;

inquibus proindè Iudiciorum maiestas squallescere, ni etiam sordescere videretur. Quare cogitatum fuit Porticus, Atria, aliasque Aulas, quæ Basilicæ dictæ sunt, Foris adijcere, quò iudicia translata, decentiùs tractarentur. Atque hinc inuecta est distinctio Fori purè venalis, & ad communem populi vsum,& necessitatem:à Foro Iudiciali, quod etiam splendorem, & maiestatem Vrbi conciliaret.

Ex quibus iam perspicuè apparet Fori vsus. Primus enim fuit, res inibi venales exponere,& negotiationes exercere: lites deindè ibidem agitare, conciones habere, otiososque homines per apertam Fori aream obambulare: ludos denique, non extructis adhùc Amphitheatris,eodem loci celebrare, sicut aliàs dicam.

Sed iam ad generaliora quædam alia, quæ Fora ipsa attinent, explananda pergamus. Et primò occurrit Fororum figura; quam Vitruuius (a) ità determinat: *vt longitudo in tres partes cùm diuisa fuerit, ex his duæ partes ei dentur*,sicut infrà luculentiùs exponetur. Amplitudo Fori non poterat certò definiri, cùm à situ ipso dependeret. Eiusdem ornamenta, Porticus nimirùm, Columnæ, Peristylia, Antæ, Statuæ, aliaque id genus, in peculiari cuiusque Fori descriptione explicabuntur.

Supe-

(a) *lib.8. cap.1.*

Supereſt nunc, vt Fororum numerum recenſeamus. Decem ea fuiſſe opinatus eſt Rufus: Tredecim Alexander ab Alexandro: Septemdecim Victor: Panuinius verò Nouemdecim: quorum iſta ſunt nomina, nempè nobiliora, Romanum, Cæſaris, Auguſti, Neruæ, Traiani, quibus & adderem Sextum Antonini. Minus nobilia erant Boarium, Piſcarium, Piſcatorium, Olitorium, Suarium, Piſtorium, Argentarium, Archimonium, Salluſtij, Cupedinis, Domitij Ænobarbi, Diocletiani, Aurelium, Cæſidij, Gallorum, Ruſticorum, & Macella, quæ inter Fora quoque adnumerari valent. Hic verò antequam illuſtriorum, eorumque negotijs dicatorum deſcriptionem aggrediamur, venalia Fora, eaque minùs ſplendida delibanda ſunt; atque vnà Emporia, & Areæ, cùm hæc ſæpè numero in idem conueniant: breuiter tamen, & velut per ſaltum; Diſſertationis enim titulus Iudicialia dumtaxàt Ædificia complectitur.

Boarium ergò Forum, vt ab hoc exordiùm prætexamus, ità appellatum vulgò creditur, vel ab ænea Bouis figura (*a*) in medio collocata; vel quòd ibi boues vendi ſolerent. (*b*) Eius ſitus Donato, & alijs vulgò fuiſſe exiſtimatur inter Auentinum, & Tyberim; itaùt latitudo eius fuerit à S.Geor-

(*a*) *Tac.* 12. *Ann.* (*b*) *Liu. l.*2.

gij Æde ad Auentinum ipsum; longitudo autem à Circo Maximo ad Sanctæ Mariæ Pontem. At verosimilius opinatur Nardinus (*a*) Forum hocce Tyberim non attigisse, summùm verò Scholæ Græcæ Ædem: aliter siquidem per Circum Maximum maiori sui parte transeundo, ineptè à Rufo, atque Victore in octaua Regione fuisset collocatum, cùm Circus ad vndecimam pertinuerit. Boarium Forum ad Sancti Georgij Ædem pertigisse, indicio est tùm eius Ecclesiæ appellatio, quæ, *ad Vellus aureum,* vocatur; tùm propinqui Arcus Inscriptio, vbi in fine sic legitur: *Argentarij, & Negotiantes huius loci deuoti &c.* quæ verba, negotiorum locum, consequenterque Forum fuisse eam Aream declarant. Erat hic rotundum Herculis Templum; item Matutæ, & Fortunæ, atque Pudicitiæ, vt alibi: Arcus item Quadrifrons, qui & Ianus dici solitus, vt paulò post dicam. Præter rerum venditionem, Gladiatoria etiam exerceri munera hoc eodem in Foro moris fuisse, testem habemus Valerium. (*b*) Hic item, belli tempore, tumulare solebant Romani masculum, atque fœminam ex ea Regione, cum qua bellum gerebatur, ex Plinio. (*c*) E Boario Foro in Piscarium erat introitus, quod Varro propè fluuium locat. Hinc Donato creditur secun-

(*a*) l.5.c.10. (*b*) l.2.c.4. (*c*) l.28.c.2.

cundùm Tyberim vſque ad Vrbis mœnia; iuxtà Sancti Nicolai in Carcere Eccleſiam, excurriſſe: at longè meliùs Nardino, propè Sancti Eligij, Sanctique Ioannis Decollati Templa; cui & ego ſuſcribo. Hoc in Foro, præter piſces, alia etiam vendi ſolebant. Diuerſum tamen fuit ab altero Foro, *Piſcatorio*, appellato, quod à M. Fuluio Cenſore extructum teſtatur Liuius: (*a*) hoc enim iuſtè ab Antiquarijs in Tranſtyberina Regione conſtituitur, vbi ſuos Piſcatorios ludos à Piſcatoribus celebrari ſolitos alibi tradam. Piſcario proximum fuit Olitorium, ab oleribus, quæ in eo vendebantur, ità nuncupatum. Extrà Vrbem fuiſſe ex Liuij, quem modò laudauimus, loco, euincitur, qui Spei Templum, quod extrà Carmentalem Portam extitiſſe communiter aſſeritur, in Olitorio collocat Foro: præciſus autem eius ſitus erat inter Marcelli Theatrum, Tyberim, & Flumentanam Portam, hoc eſt inter Pontem *di quattro Capi*, & Sabelliorum Domum. Hic erat Columna illa *Lactaria*, vbi infantulos lacte alendos deponere moris erat, ex Feſto. Ibidem, ſicut & in Capitolio, vendi ſolebant ſub haſta plurimæ res, ex Tertulliano. (*b*) Erat hìc Templum Pietatis, item Iani, aliaque, de quibus alibi dictum eſt.

Præter hæc Fora, quæ coniuncta penè erant,

(*a*) *l.10. Dec.4.* (*b*) *Apol. c.13.*

erant, sese offert Suarium, seù, vt ex prisca legit Inscriptione Panuinius, *Siarium*; quod ab omnibus penè Antiquarijs eo loci reponitur, vbi nunc Lucensium extat Ecclesia, vulgò, *i Capuccini vecchi*: cui argumento est proxima, eaque antiqua Ædes Sancti Nicolai, quæ, *in Porcis*, appellitatur. Vendebantur hìc aut sues, aut suillæ etiam carnes. Forum Pistorium à Domitiano excitatum, sed verò terminatum à Traiano post firmatum à se Pistorum Collegium, credi ritè potest in Testacco Campo extasse, in quo, aut propè quem, frumentaria Horrea collocanda esse dicam Differt. de Cib. & Pot. Forum Argentarium Panuinio commemoratum, idem forsàn fuit cùm Argentariorũ Basilica, quæ in Notitia Imperij legitur, vbi argentea vendebantur ornamenta, in octaua Regione eo loco, quem, *la Salita di Marforio*, appellamus, vt benè sentit Nardinus. Archimonium Forum propè Fontem *di Treui*, vbi Sancti Nicolai Ædes, olim *in Archimonijs* vocata, nunc *à Capo le Case*. Forum Sallustij eo loci, vbi nunc Sanctæ Susannæ Templum, vt ex Actis eius Diuæ colligitur. Forum Cupedinis, vel vt apud Symmachum, Cupedinarium, aut in Subura, aut in Via Sacra, Palatinum versùs, constituitur. Vendebantur ibi exculènta lautiora, quæ *cupes*, aut *cupedia* à cupiditate, nisi fallor, dicebantur.

Aliam

Aliam affert denominationem ex Varrone Donatus; fertur enim duos fuisse Romæ latrones, Cupem, & Macellum, quibus in exilium missis, dirutisque eorum Ædibus, in illarum sitibus binas comparatas fuisse areas, in quibus exculenta venderentur, quæ ab eorum nominibus dictæ sint, à Cupe quidem, Cupedinis Forum, à Macello verò, Macellorum nomen innectum: quæ deriuatio nescio cur Benedicto Millino in Manuscriptis displicuerit, cùm non tàm Donatum, quàm Varronem habeat authorem.

Alia Fora, quæ Panuinius adducit, lubens omitto, cùm nec apud ipsum, nec apud alios illorum explicationem compererim. Quare opportunius erit nonnihil de Macellis paulò antè memoratis, necnon de Emporijs breuissimè attingere. Duo fuisse Romæ Macella, certior res est, quàm vt probatione egeat; vnum scilicèt in Esquilijs non longè à Sancti Viti Ecclesia, quæ hinc, *in Macello*, appellata fuit; alterum in Cęlio, quod, *Macellum Magnum*, vocatum legitur. Præter hæc duo, multa Romæ extitisse certum est. Macellum enim erat locus quilibet, vbi nedùm carnes, sed & pisces venderentur, aliaque huiusmodi: sed illa dumtaxàt his nominibus insignita reperio: alia etenim dicebantur Fora, aut Emporia. Erant hæc, loca illa, vbi confertiùs res venales exponebantur. Principale Empo-

Emporium propè Campum Testaceum fuisse, ob commodiorem rerum per Tyberim transuectionem, alibi dicam. At in insignioribus vijs sua erant Emporia, quæ & Fora nil dici vetat, vt in Subura, Via Sacra &c.

SECTIO PRIMA.

De Foris Iudiciorum exercitio dicatis.

EXpeditis minoribus Foris, quæq; præter nostrum sunt argumentum, congruum iam est, vt Iudicialia Fora expendamus: & primò omnium *Romanum* sanè antiquissimum. Vrbem quadratum Romuli suum habuisse Forum dubitatione omni prorsùs caret: quis enim sibi suadeat consultissimum Romulum, Politiæ Vrbis summè inhiantem, Foro astinuisse? Quoniam verò nulla eius apud Scriptores extat memoria, silentio etiam à nobis prætereritur. Addito Vrbi, post Sabinorum vnionem, Capitolino Monte, nouum Forum apertum est; quod, aut quia primum, aut quia amplum, antonomasticè Romanum Forum imposterùm, inuectis etiam alijs, appellatum est. Dictum etiam fuit Latinum, siuè Latium: item Palladium ab Æde Palladis, quæ in eo fuit: prætereà Vetus, & Magnum.

Antequàm huius magnitudo, figura, & orna-

ornamenta explicentur, situs ipse determinandus est. Cardinalis Baronius, (*a*) quem sequutus est Iustus Riquius de Capitolio scribens, opinatus est Forum Romanum ad Ædem Sancti Nicolai cognomento, *in Carcere*, locatum fuisse. Nititur potissimùm Baronius Liuio (*b*) sic de Tullio Rege loquenti, *Carcer ad terrorem increscentis audaciæ media Vrbe imminens Foro ædificatur*. Si ergò Carcer in Foro ædificatus fuit, iam Forum ipsum (de Romano est sermo, tempore enim Tullij Regis aliud vtique non erat) propè Carcerem constituendum est, & consequenter propè Sancti Nicolai Ædem, vbi Tullianum Carcerem extitisse, cognomentum ipsum Sancti Nicolai *in Carcere* indicat. Argumentum verò hoc adeò robustum Riquio (*c*) visum est, vt concluserit: *si quis contra sentiat, nihil sentiet*. Verùm, petita venia ab Eminentissimo Baronio, de Ecclesiastica Antiquitate optimè quidem merito, pro rato mihi est singularem hanc suam opinionem nullo prorsùs modo posse defendi, Cuius tamen accuratiori impugnatione consultò astineo, cùm operam hanc nimis lacertosè nauarit Pompeius Vgonius, & nouissimè Pater Donatus. (*d*) Quare nobis sat erunt ea, quæ mox afferemus ostensuri situm Romani Fo-

(*a*) *In Not.ad Martyrol.ad diem* 14.*Martij*. (*b*) *l.*1.
(*c*) *De Capitol. c.*47. (*d*) *l.*2.*c.*19.

ni Fori inter Palatinum, & Capitolinum Montem fuisse, satis certè remotum à Sancti Nicolai Æde.

Baronij autem opinio facilè corruet, si eius fundamentum diruatur. Falsò ergò supponit Baronius Tullianum Carcerem in Æde Sancti Nicolai *in Carcere* extitisse, cùm potiùs in altera Æde Sancti Petri cognomento item *in Carcere*, sub Capitolio locandus sit. Cuius demonstrationem ex ipsismet Liuij verbis peterem, qui Tullianum Carcerem *in media Vrbe* fuisse ait. Quis autem ità insaniat, vt Ædem prædictam *in media Vrbe* dixerit, quippe quæ propè Theatrum Marcelli, in Montanario Foro sita, extrà Portam Carmentalem, ipsamque Vrbem erat? Vrbis enim mœnia, vsque ad Aurelianum, ad Montanarium Forum minimè pertigisse, Dissert.3. satis ostendimus. Ædem è contra Sancti Petri *in Carcere* meditullium antiquæ Vrbis occupasse, habitatis scilicèt vndique montibus, ex eadem Dissertatione, vbi prisca mœnia determinauimus, liquidissimè constat. Estò igitur alius Carcer eo loci extiterit, vbi nunc Sancti Nicolai Ædes visitur, diuersus tamen fuit à Tulliano, quem Liuius *propè Forum in media Vrbe* locauit. Et forsitàn ille est, quem P. Victor in Regione IX. Carcerem CL.XVIR. appellauit, quę notæ aut sonant, *centum sexaginta virorum*, vel

vel *Claudij Decemuiri*. Nec dicant Baronij asseclæ Ædem Sancti Nicolai, *in Carcere Tulliano*, aliquot ab hinc annis appellatam esse. Hæc enim appellatio apud imperitum vulgus rudibus sæculis inualuit, contra marmoreæ Tabulæ fidem, quæ propè Templi huius fores hodièque visitur, vbi hæc verba: *Ego Romanus Presbyter diuinæ dispensationis gratia Sanctissimi Confessoris Christi Nicolai, & Ecclesiæ quæ in Carcere dicitur Procurator, & Rector*: vbi nullum *Tulliani* additamenti apparet vestigium.

Expugnata Baronij Machina superest Marlianus, (a) & cum eo non pauci, qui Romanum Forum excurrisse aiunt per Campum, qui dicitur, *Vaccino*, ad Titi Arcum vsque. Tantam verò longitudinem antiquiorem non facit Marlianus Augusti temporibus, quippè quem Forum ampliasse credit, ex Suetonio (b) malè à se intellecto, cùm anteà vix primas Palatini Montis radices, vbi nunc Sanctæ Anastasiæ Ædes, attigisset. Nituntur ipsi potissimùm Halicarnassei (c) verbis, qui asserit, *Valerium Publicolam habitasse in Colle Velia, qui Foro imminebat*; Veliam verò propè Titi Arcum extitisse pro incomperto sibi habet Marlianus. Sed verò cum non fuisse Fori Romani situm, indè apertissimè constat, quòd Templum Pacis, & Faustinæ, hodiè

(a) *l.3. c.1. suæ Romæ*. (b) *In eius vita*. (c) *l.5.*

hodiè Sancti Laurentij in Miranda, à Rufo, & Victore non ad Forum, sed ad Sacram Viam extitisse dicantur. Diuersam quinimò Regionem obtinuisse; Forum enim in Regione VIII. locatur; prædicta autem Templa in Regione IV. Accedit his, omnia Ædificia, quæ planitiem Vaccini Campi olim implebant, quæque à nobis Dissert. de Dom. & de Templis explicata sunt, apertè quidem suadere Forum, quod vtique libera area esse debebat, per illum non excurrisse.

Argumentum Marliani falsum supponit, Veliam scilicèt propè Arcum Titi extitisse. Id quod quantum à vero abhorreat, ex ipsomet Marliano ità deducerem. Inquit enim ipse, ab Augusto ad Arcum Titi protensum fuisse Forum; quod licèt mihi falsò sit dictum, (Suetonius enim nunquam ait Forum Romanum ab Augusto ampliatum, sed alterum Forum Romano propinquum ab eo Principe extructum fuisse) pro re tamen nostra satis est ità Marlianum credidisse. Tempore igitur Publicolæ, qui longè Augustum antecessit, ad Arcum Titi Romanum Forum non pertigisse necesse est. Et tamen cùm asseruit Halicarnasseus, *Domum Publicolæ fuisse in Velia ad Forum*, clarè, nisi fallor, indicauit Forum ad Domum Publicolæ, & consequenter ad Veliam vsque excurrisse. Velia ergò certè aberat à Titi Arcu: si enim

hîc

hîc extitiſſet, iam Romanum Forum, quod vſque ad Veliam traxit Halicarnaſſeus, ad Arcum Titi perueniſſet Publicolæ tempore antè Auguſtum, quod Marlianus inficiatur. Aduocet ipſe propitiam Ariadnem, vt ab hac labyrintho ſe expediat. Circa ſitum Veliæ legatur Nardinus (*a*) clarè oſtendens in eo Palatini latere fuiſſe, quod Eccleſias Sanctæ Mariæ Liberatricis, & Sancti Theodori reſpicit; in quo ſitu nos Forum locabimus.

Situs ergò Romani Fori in ea Valle fuit, quæ Palatinum, & Capitolinum Montes interiacet. Veritatem hanc ab Antiquarijs penè omnibus ſubſcriptam, multis argumentis ſtabiliuerunt Vgonius, (*b*) & Donatus; (*c*) quæ hìc adducere ab re exiſtimo, tùm quia ſatis ſunt obſcura, & prolixa; tùm quia res hæc tanti non eſt, vt pluribus opus habeat. Vnus ſufficiat Liuij locus, (*d*) qui Sabinum Bellum deſcribens ait: *Metius Curtius ab Sabinis Princeps ab Arce decurrerat, & effuſos egerat Romanos tanto quantum Foro ſpatium eſt, nec procùl iam à Porta Palatij erat.* Porta ergò Palatij in Foro. Illam verò in ea Palatini parte extitiſſe, qua Capitolinum reſpiciebat, Diſſert.3. dictum eſt. Inter vtrumque igitur Montem Forum locatum erat. Videantur

(*a*) *l.4.c.4.& l.6.c.12.* (*b*) *De Station.Vrb.* (*c*) *l.2.c.16.& 17.* (*d*) *l.1.*

quæ attulimus initio Diss.3. vbi Vrbis quadratæ gyrum ex Tacito determinantes, ad Vallem inter vtrumque Montem sitam eum terminasse ostendimus: quare cùm Tacitus finem mœnium in Foro constituerit, consectarium erit, vt in ea Valle Forum ipsum constituatur.

Ad idipsum suadendum nouam adderem conie&turam ex Vitruuio (*a*) petitam. Hic enim Fori symetrias exponens ait: *Græci in quadrato Fora constituunt*. Ad Romanos paulò post deueniens inquit: *non eadem ratione est faciendum*: scilicèt Vrbis Forum non potuisse quadratam figuram obtinere; & rationem addit: *ideò quòd à maioribus consuetudo tradita est Gladiatoria munera in Foro dari*. Ex quibus posteà concludit: *igitur circùm spectacula spatiosiora inter columnas distribuantur*. Et tandem Fori figuram determinat inquiens: *latitudo autem ità finiatur, vti longitudo in tres partes cùm diuisa fuerit, ex his duæ partes ei dentur: ità enim oblonga erit eius formatio, & ad spectaculorum rationem vtilis dispositio*. Hæc Vitruuius: vbi anceps diù fui in assequendo Vitruuiani textus germano sensu. Satis quidem percipio ampliora, quàm apud Græcos, esse debuisse Vrbis Fora, quòd in ijs Gladiatorij ludi inirentur. Illud verò mihi difficultatem ingerebat, quòd, vt Fori amplitudo obtineretur, opus

(*a*) lib.8. cap.1.

opus fuerit à quadrato recedere, oblongaque vti formatione, vt *ad ſpectaculorum rationem vtilis foret diſpoſitio*. Quid enim impedimento fuiſſet, nè Forum quadratum quidem eſſet, vnàque ampliſſimum? Dubium hoc, quod à Vitruuij Scholiaſtis omiſſum animaduerto, facem prætulit coniecturæ, qua Fori ſitus dignoſci apertiſſimè poſſit. Cùm hæc ſcriberet, animum intendebat Vitruuius ad vetus Romanum Forum; quod cùm inter duos montes locatum eſſet, nec potuerit eius latitudo, obſiſtentibus montibus, ampliari, optimo ſanè iudicio aſſeruit Vitruuius debuiſſe oblongum conſtitui, vt longitudine latitudinis iacturam compenſante, neceſſaria ludis amplitudo obtineretur. Quòd ſi in Vaccini Campi planitie, aut alibi, vbi collium ſaxea pertinacia minimè reſtitiſſet, Romanum Forum, ſicut ait Marlianus, Baronius, alijque, fuiſſet, ineptè deſperaſſet Vitruuius amplitudinem Fori cum quadrata figura coniungere: Vaccini enim Campi area vtrumque ſanè paſſa fuiſſet: eò vel maximè, quòd primis Romæ temporibus ea planities minimè habitaretur. Concludatur itaque, neceſſitatem ipſam conſtituendi Forum oblongum, clariſſimo indicio eſſe, nuſquam alibi, quàm inter Palatini, Capitoliniquе Montis anguſtias fuiſſe locatum. Vndè prætereunda non eſt docti cęteroqui Philandri

oscitantia, qui cùm in Vaccino Campo Forum locasset, dubium tamen hoc minimè persentijt.

Figura Romani Fori, ex modo allatis Vitruuij verbis, quænam fuerit, apertissimè constat. Ex tribus enim longitudinis partibus duæ latitudini concedebantur. Philander non improbat, *si Forum duplæ erit longitudinis ad latitudinem*. Sed id contra Vitruuij mentem, quem illustrandum, ipse, non oppugnandum susceperat.

Stabilito Fori situ, & figura, facile erit eiusdem mensuras determinare. Latitudo fuit eadem, quæ inter Palatinum, & Capitolinum montem adhùc visitur. Id quod ex vestigijs ipsis, quæ adhùc extant indubitantèr colligi ait Nardinus: (*a*) Tres enim Columnæ Ædi Sanctæ Mariæ Liberatricis proximę, Arcus Seueri, & altera, quæ propè ipsum erigitur, Columna, clarissimè indicant antiqui Fori latitudinem. Quòd si ex Vitruuio longitudo tertia parte latitudinem superabat, perspicuum est Forum ab Æde Sancti Hadriani incipiens, oppositam Sanctæ Mariæ, quæ dicitur, *della Consolatione*, minimè attigisse; ad summùm verò Ædiculam S. Mariæ Gratiarum. Quam longitudinem illud confirmare videtur, quòd Ædes Sanctæ Mariæ Liberatricis dicta etiam fuerit, *Sancti Silue-stri*

(*a*) *lib.5. cap.2.*

stri in Lacu, indè, nisi fallor, quòd Lacum Curtium respiciat. Cùmque hic Lacus meditullium Fori occupauerit, vt mox addam, par est, vt dicamus situm prædictæ Ædis, Fori Romani medietatem olim occupasse; quod si hodièque longitudo, quam supra indicauimus, ritè perpendatur, eandem Sanctæ Mariæ Liberatricis Ædem in medio eius constitutam comperiemus.

Sed age iam inuestigemus Fori ornamenta. Primis Vrbis temporibus præter puram putam aream nullo ipsum ornamenti genere fulgebat. Atque hoc eodem squallore vsque ad Tarquinium Priscum Regem permansit. Hic enim primus Forum Porticibus cinxit. (a) Non est tamen existimandum in Theatri modum Porticibus continuato ductu coronatum fuisse: Id enim impediebat ab vna parte Comitium, quod magnam Fori portionem occupabat; ab altera verò Tabernæ, & Templa. Quare iure conijci potest in illis dumtaxàt vacuitatibus, quæ Tabernas, & Templa interiacebant, additas à Tarquinio Prisco Porticus. Id quod Halicarnasseus (b) indicasse videtur, qui de Tarquinio ait: *Forum mercatorum, ac fabrorum tabernis cingens, alijs ornamentis nobilitauit:* vbi nullam habuit specialem Porticuum mentionem. Liuius etiam *circa Forum*, ait,

(a) *Liu. l.1.* (b) *lib.3.*

Porticus, Tabernæque factæ; quæ argentariæ vtique fuerunt. Tractu temporis Tabernæ Templis, & Basilicis locum cessere: vndè Liuius (a) ait: *septem Tabernæ, quæ posteà quinque &c.* Quod ad Porticus pertinet, erant ipsæ concameratione duplici, nixæ columnis, aut pilis Tiburtini lapidis, cum suis epistylijs: ijs enim temporibus non adhùc marmoris vsus, vt Dissert. 4. ex Plinio docui. Cùm ludi ederentur, ornari solebat Forum statuis, & picturis. (b) Cæsar carbasinis velis Forum texit, vt spectacula innoxiè conspicerentur. Idem præstitit Octauia Augusti Soror, vt salubriùs litigantes consisterent. (c) Sed aliter sentijt Cato Censorius, qui litium osor, nè litigantes hoc Forum frequentarent, ipsum muricibus strauit, sicut ait Plinius, (d) muricum nomine intelligens acutos lapillos, sicut Nonius interpretatur. Vt eadem spectacula commodiùs à populi multitudine inspici possent, extruebantur tabulata, & subsellia, de quibus Vitruuius, *circùm spectacula*, inquit, *spatiosiora intercolumnia distribuantur, mænianaque superioribus coaxationibus collocentur*: vbi Philander (e) notat, *coaxationes dixit pro tabulatis, ab axibus, idest à tabulis*.

In medio Fori erat Colossus Equestris Domitiani ex ære inauratus: de quo Statius cecinit:

(a) *Dec.3.l.5.* (b) *Ascon.in 4.Verr.* (c) *Suet.in vit.* (d) *l.19.c.1.* (e) *In Notis ad hoc cap.*

cinit : *Quæ ſuperimpoſito moles geminata*, (alij legunt *geniata* , alij *gemmata*) *Coloſſo* , *ſtat Latium complexa Forum &c.* Hic Coloſſus poſt Domitiani funus iuſſu Senatus ſublatus fuit. Alias ſtatuas vide apud Panuinium, quarum illæ duodecim Deorum Conſentium inauratæ omnem admirationem ſuperabant. (*a*) Plures in Foro columnas extitiſſe indubitatum mihi eſt, eò quod antiquior ſit columnarum vſus, quàm ſtatuarum, vt dicam tom.2. Diſſert. de Trophęis. Memoria ſolùm extat Pilæ Horatiæ, cui affixa erant Trigeminorum Horatiorum ſpolia : (*b*) item Columnæ Milliariæ in Capite Fori conſtitutæ, ad quam omnes Italiæ viæ deſinebant, vt vidimus ex Plinio Diſſert. 3. In eodem Foro propè Roſtra Columnam extitiſſe, in cuius apice ſolare horologium Plinius (*c*) teſtatur: ſicut etiam Columnam Męniam, & Duiliam, de quibus alibi. (*d*)

Lacus Curtius medium Fori locum occupabat. Lacus hìc Curtius dictus eſt, quòd Metius Curtius Sabinus in eo naufragium paſſus fuerit. (*e*) Hìc Lacus creditur fuiſſe vorago illa repentino hiatu horribilis, in quam Curtius Romanus Eques ſe armatum proiecit, vt, iuxtà Oraculi monitum, ſtatim clauderetur. (*f*) Alijs exiſtimatur locus fulmine ta-

(*a*) *Varr. de Re Ruſt. l.* 1. (*b*) *Halic. l.* 3. (*c*) *l.* 7. *c. vlt.* (*d*) *l.* 34. *c.* 5. (*e*) *Liu. l.* 7. (*f*) *Varr.* 4. *de l. l.*

tactus, proindèque ob Religionem à Curtio Consule clausus; numquam enim visus est aquas continere: vndè de eo Ouidius ait: (*a*) *siccas qui sustinet aras*. Ibidem erat olea, vitis, & ficus, quarum frondentibus ramis populus ab æstiui Solis ictibus se tueretur. (*b*) Fuit in Foro Cloaca Maxima propè Lacum Curtium, quem ab illa exiccatum existimat Varro. Non longè à Cloaca erant Doliola, *vbi*, sunt Varronis verba, *non licèt despuere: eorum duæ traditæ sunt historiæ, quòd alij esse aiunt ossa cadauerum, alij Numæ Pompilij religiosa quædam post mortem eius infossa*. Donatus (*c*) ex Liuio (*d*) credit eum locum ità appellatum, quòd inuadentibus Vrbem Gallis sacra quædam dolijs inclusa ibi recondita fuerint, de quibus nos Dissert. 2. Verum Doliola hæc Liuij, non in Foro, sed in Quirinali locanda esse alibi tradam. Ædificia, & Templa, quæ circa Forum erant, Dissert. 4. & 5. lustrauimus. De Tabernis dicam tom. 3. Dissert. de Artibus. Basilicas Fori comites infrà explicabimus. Eius tandem situs ex superioribus satis liquet.

Sed tempus adest, vt à Romano ad Cæsaris Forum transeamus. Aucta Ciuibus Vrbe, cùm ampliori Foro opus esset, antiquum verò, adiacientia circùm Ædificia, dilatari mini-

(*a*) 6. *Fast.* (*b*) *Plin. lib. 15. cap. 18.* (*c*) *lib. 2. c. 20.* (*d*) *lib. 5.*

minimè paterentur, aliud Cæsar aperuit eo tempore, quo in Gallia bellum gerebat; vt ità indicaret Cæsaris munificentiam potuisse miracula etiam è longinquo patrare. Suetonius inquit aream Foro destinatam à Cæsare coemptam *sestertium millies*, idest aureorum duobus millionibus cum dimidio. Quam hyperbolicam summam quis sibi valeat persuadere? eò præsertim quòd Cæsaris Forum magnificentia quidem, at non situs amplitudine enituerit. Hinc Leonardus Portius apud Brodæum (a) *mille* legendum putat, *non millies*: idque confirmat Baptista Egnatius ex Plinio; & Polletus ex eodem: cuius verba hæc sunt: *Pyramides Regum miramur opera, cum solum tantùm Foro extruendo sestertijs mille ducentis emerit Cæsar*. Quam summam, ait Polletus, imparem omninò esse priori, cùm ex ea tantùm triginta millia coronatorum redigantur. Sed Lipsius Plinij textum aliter affert, non enim habet *sestertijs mille ducentis*, vt apud Polletum, sed *sestertijs millies*, qui numerus idem est cum Suetoniano, Vtri credendum sit, iudicium penès Lectorem esto. Mihi quidem vterque textus mendo non caret, cùm tantus excessus insolens videatur modico solo coemendo: nec difficile admodum fuit imperitis Scribis *millies* pro *mille* reponere: & nos Differt. 3. iam vidimus

(a) *In Notis ad Poll. de Foro c. 3.*

dimus quot huiusmodi deprauationibus obnoxius fuerit Plinij textus.

Huius Fori situm Antiquarij quidam (*a*) in eo collocant spatio, vbi nunc Ædes Sancti Laurentii in Miranda, & Templum Pacis. At falsò: hæc enim loca à Rufo, & Victore in quarta Regione constituuntur; Cæsaris autem Forum in octaua. Præterquamquòd Forum hoc eòusque translatum, Romano proximum minimè fuisset, proût vulgò traditur: nec Ouidius Iani Templum iure dixisset vtrique Foro coniunctum. Quare saniori quidem consilio reponendum illud existimo inter Sancti Laurentij in Miranda, & Sancti Hadriani Ædes; itaût Templum Sancti Hadriani, quod initium erat Romani Fori, Cæsariani fuerit finis; dicam melius, vtriusque nexus: quibus si proximum Neruæ Forum addideris, iure Anastasius Sancti Hadriani Templum *in tribus Foris* valuit nuncupare.

Fori huius si capacitas inspiciatur, non magna equidem fuit: at si ornamenta, Porticus, columnæ, & statuæ intercolumnijs positæ, iure asserere potuit Dio: (*b*) *Forum Cæsar extruxerat Romano pulchrius*. Habuit hîc Cæsar statuam loricatam; cùm Romanæ militum, ac Ducum statuæ thoraces forent, vt ait Plinius, (*c*) & nos tom.2. Differt. de Sta-

(*a*) *Fulu. & Marlian.* (*b*) *l.43.* (*c*) *l.34.c.5.*

Statuis. Cæsaris equus ex ære, suo, quo vsus fuerat, persimilis: de quo Suetonius ait: *pedibus propè humanis, & in modum digitorum vnguli fixis, eumque non patientem sessoris alterius, primus ascendit*. Suspicatur Donatus (*a*) hunc equum à Lysippo anteà Macedoni factum, transtulisse Cæsarem, mutatisque vngulis, suæ statuæ accomodasse. In medio Fori erexit Cæsar Veneri Genitrici Templum, à qua per Æneam, & Iulum originem iactitabat; illudue extruxit, vt votum solueret, quod antè Pharsalicum bellum conceperat. (*b*) Huic Templo *Cleopatra perillustrem Deæ imaginem contulit,* sunt Appiani verba; quî etiam addit, ad eius latus statuam etiam Cleopatræ fulsisse. Eidem Templo addidit Cæsar thoracem ex Britannicis margaritis: item sex dactyliothecas, idest gemmas plures, quasi thecam gemmarum. (*c*) Aiacis etiam, & Medeæ picturæ præ cæteris micabant. Columnæ cuiusdam rostratæ meminit Quintilianus, de qua re nos alibi. Adhęrebat Templo Atrium, de quo disputant Antiquarij. At mihi creditur idem fuisse cum Basilica, ob structuræ similitudinem, vt mox videbitur. Atrium Libertatis, quod hìc videtur à Tullio collocatum, existimauerim fuisse potiùs in Auentino.

Supe-

(*a*) *cap.* 21. (*b*) *Appian. de Bell. ciuil. l.* 43. (*c*) *Plin. lib.* 9. *cap.* 35.

Superest nunc, vt Augusti Forum describamus. Princeps hic, Cæsaris non modò in Imperio, verùm etiam in ipsa munificentia hæres, animaduertens duo, quæ descripsimus, Fora, nè quidem auctæ multitudini sufficere, tertium addidit è suo nomine appellatum. Situm erat propè Cæsaris Forum, vt ab illo vsque ad Capitolium, & Ædem Sanctæ Martinæ protenderetur, è postica scilicèt huiusce Ædis parte. Quare Sancti Hadriani Templum tria hæc Fora complectens, meritò ab Ecclesiasticis Scriptoribus, *in tribus Foris*, dictum est. Hinc laudata superiùs Fora pro vno, eodemque accepit Statius, (a) illuduè *trinum Forum* appellauit. Si eius spectaueris molem, angustum fuit; quam tamen angustiam eximiæ Augusti moderationi attribuit Suetonius, inquiens: *Forum angustum fecit, non ausus extorquere possessoribus proximas Domus*. Si verò splendorem, & pulchritudinem metiaris, augustum sanè fuit, & tanto Principe dignum: vndè *inter præcipua eius opera* dicitur Suetonio, & à Plinio (b) inter quatuor admirabiliora Vrbis Ædificia recensetur. *Causa extruendi fuit hominum, & Iudiciorum multitudo, quæ videbatur, non sufficientibus duobus, etiam tertio indigere*, vt idem Suetonius loquitur; qui sic tandem concludit: *itaque festinantiùs publicatum est*. De qua festinan-

(a) 4. *Sylu.* (b) *l.* 36. *c.* 5.

nantia falsum narrat lepidissimi Augusti scomma Macrobius, (*a*) *Cùm*, inquiens, *multi, Seuero Cassio accusante, absoluerentur, & Architectus Fori Augusti expectationem operis diù traheret, ità iocatum esse, vellem, Cassius & meum Forum accusasset*: quasi subindicans, quòd si illud Cassius accusasset, absolutum statim fuisset: vbi æquiuocationis lepor iucunditate non caret.

Ornamenta huius Fori, Augusti magnificentiam æquabant. Duas habuit Porticus in oppositis lateribus: in Alis enim extabat hinc Martis Templum, indè verò Basilica. Templum, rotundum erat, Marti Vltori dicatum, cui ipse vouerat in Philippensi Bello, quod cùm Bruto, & Cassio gesserat, ex Suetonio. Templi huius fastigium Statuis Deorum insigniebatur, quas elegantissimè, more suo, descripsit Ouidius; (*b*) magis insignis fuit Apollo ille eboreus à Plinio memoratus: apud quem & plures Tabulas pictas eiusdem Fori videsis. Insuper *Statuas omnium Ducum Romanorum triumphali effigie in vtraque Fori sui Porticu dedicauit*: *Professus edicto commentum id se, vt ad illorum velut exemplar, & ipse, dùm viueret, & insequentium ætatum Principes exigerentur à Ciuibus*, vt ipse ait Suetonius. Qui Romani Duces mihi creduntur fuisse Reges tùm Albæ, tùm Romæ ab Ænea vsque

(*a*) *Sat. l.2.* (*b*) *5. Fast.*

vsque deducti. Ab Hadriano posteà restauratum, ornatu etiam auctum fuit, Simulachris scilicèt è Græcia adductis, vt testatur Spartianus.

Vsus Fori huius fuit Iudiciorum celebratio, ex Suetonio, qui ait: *in eo sic publicato cautum est, vt separatim publica Iudicia, & sortitiones Iudicum fierent*. Martis ludi inibi editi. Carmina item recitata, vt alia id genus præteream.

Post Forum Augusti, paulò remotiùs à Romano, fuit Neruæ Forum. Excitatum fuerat à Domitiano: eo autem occiso, Nerua successor perfecit, ac dedicauit, ex Suetonio. Eius situs fuit ab Augusti Foro vsque ad Quirinalis radices, vbi nunc Ædes, *de' Grilli*; cuius indicio est ingens è quadratis lapidibus murus, qui hodièque visitur, quique in partem Templi Sancti Basilij commutatus est. Pertinuisse verò ad Neruæ Forum indè liquidò constat, quòd elapsis annis Neruæ nomen in eo muro legeretur, vt ex Inscriptione, quam affert Faunus, videre est. Non procùl ab eo muro tres proceræ Columnæ, quibus Campanaria Turris Ecclesiæ Sancti Basilij imposita est, reliquiæ esse dicuntur Templi Neruæ, quod vtique in eius Foro iuxtà antiquum morem fuit. Superioribus annis eodem in loco columnæ maiores imposito epistylio, fastigioque extabant,

tabant, adiecto titulo: IMP. NERVA, quæ deformatæ, Paulo Quinto regnante, in tabulas sectæ, ad Ianicularem Aquæ Bracchianæ Fontem exornandum translatæ sunt.

Forum Neruæ appellatum fuit, *Transitorium*, non quia per illud in alia Fora transiretur, vt sentit Marlianus, & alij; id enim non erat huius solum Fori proprium; sed quia Iani Templo insigniretur, cui quatuor inerant Portæ, siuè Arcus: hanc enim formam Quadrifrontis Iani Templa sibi vendicabant: Iani autem huiusmodi quadrilateri, *Transitiones*, dicebantur; quòd transeuntibus semper paterent, sicut Differt.3. indicauimus. Hoc Iani illustre Templum Nerua ex humiliori Delubro in Forum transtulerat, ex Martiali. (*a*) Ædem quoque Palladi ibi extruxit Domitianus, quam velut sibi propitiam præcipuè colebat; hinc, *Palladium*, Neruæ Forum dictum est, ex Aurelio Victore in Nerua. Ex his duobus Templis illud Palladis crediderim in medio Fori extitisse; Iani verò quadrifariam peruium potiùs in transitu, adituque fuisse: id enim videtur huic Deo tributum, quòd extrema coniungeret.

Forum Neruæ ornatissimum fuisse, illud persuadet, quòd ædificatum fuerit à Domitiano æmulatione quadam Cæsaris, & Augusti.

(*a*) *lib.10. ep.28.*

gusti. Accessit Alexandri Seueri liberalitas eidem Foro exornando valdè profusa; de quo audiatur in eius vita Lampridius: *Statuas Colossas, vel pedestres, vel equestres locauit omnibus cum titulis, & columnis æreis, quæ gestorum ordinem continerent exemplo Augusti*. Credit Lipsius columnis additas etiam Porticus; deceptus, nisi fallor, Pausaniæ verbis, qui Tecti meminit, & Camerationis æneæ: deceptus, inquam, (& cum eo Fuluius, ac Marlianus) loquitur enim ibi Pausanias de Traiani Foro, vt ex contextu ipso apparere potest.

In Foro Neruæ non solùm Iudicia exercebantur, verùm etiam Rei quandoque mulctati sunt. De Vetronio enim Turino, qui acceptis muneribus, multa, Imperatoris nomine, petentibus falsò promiserat, sic idem Lampridius: *in Foro Transitorio ad stipitem illum ligari præcepit Alexander, & fumo apposito necauit, prçcone dicente; fumo punitur, qui vendidit fumum*.

Sed verò sileant iam enarrata hùcusque Fora, & Traiano, seù Vlpio nuncupato, omnium magnificentissimo, locum, & sedem cedant. Huius situm velut testis omni exceptione maior confirmat immanis, ni dicam enormis illa Cochlis, *Traiani Columna*, vulgò appellata, quæ hodièque visitur inter Capitolini, & Quirinalis Montis radices. Cùm enim Architecturæ leges dictent in medi-

meditullio Fori illam collocandam fuisse, necessarium est, vt circa ipsam, Traiani Forum collocemus. Vtriusque Collis abruptæ crepidines paruam sanè aream Foro relinquebant; at hìc enituit Traiani munificentia: complanata enim Quirinalis parte, & æquatis vallibus, latam planitiem, ipsa reluctante natura, comparauit, insignis illius Architecti Apollodori opera. Idipsum indicat Columnæ Inscriptio, quæ in eius basi legitur: nam post Traiani titulos, hæc sunt verba: *ad declarandum, quantæ altitudinis mons, & locus tan.... bus sit egestus*. In cuius postremo versiculo, cùm aliquæ desint syllabæ, quarum defectum punctis adnotauimus, ità illas supplet Egnatius, *tantis opibus*: Marlianus *tantis operibus*: sed optimè omnium ad rem nostram Donatus, *tantis ex collibus*: nec dissimiliter Ianus Gruterus, *tantis ruderibus*. Hæc enim loquendi formula reperitur etiam in Inscriptione Arcadij, & Honorij, vbi ità legitur: *ob instauratos muros egestis immensis ruderibus &c.* Columna hęc alta pedes C.XXVIII. exprimit in extima facie, sculptura Anaglyptica admirandi operis, facinora Belli Dacici, post quæ à Traiano feliciter gesta, à Senatu ei dedicata fuit. Continet II. M. D. hominum figuras partim integras, dimidias partim, præter equos, arma, aliaque insignia; omnia verò vna manu, vnoque scalpro in-

 sculpta,

sculpta, sicut periti diiudicant. Vnica hæc Columna loco multorum voluminum esse posset eruditis: exhibet enim antiqua sacrificia, pugnas, victorias, trophæa, & huiusmodi sexcenta; vt meritò in tot Hieroglyphicorum explanatione summi viri insudarint, præsertim Petrus Ciacconius, Petrus Bellorius, & Raphael Fabrettus, quos omninò legi velim. In Columnæ apice Colossus Traiani stetit hastam tenentis, atque auream pilam, in qua eiusdem cineres recondidit Hadrianus, insolenti equidem fauore, cùm eo temporis extrà Vrbem recondi solerent, vt adnotatum nobis est Dissert. 6. Eminet nunc Diui Petri Simulachrum, qui Traiano summè illustrior, non Romanum Imperium, deuicta Dacia, sed debellatis Inferis, cæleste Regnum propagauit.

Traiani Fori ornamenta non mediocrem, vulgaremque eloquentiam poscerent. Attendatur emphasis Cassiodori; (a) *Traiani*, inquit, *Forum, vel sub assiduitate videre miraculum est*. Quo nihil efficacius concipi ad elegantiam potuisset: pulcherrima enim quæque in assiduo aspectu fastidiunt. Accedat Marcellinus, qui de Constantio ait: *cùm ad Traiani Forum venisset, singularem sub omni Cœlo structuram, etiam Numinum assentione mirabilem, hærebat attonitus, per Gigantæos contextus cir-*

(a) *lib. 1. var. Epist.*

circumferens mentem, nec relatu effabiles, nec rursùs mortalibus appetendos. Ex quibus verbis nonnulli opinati sunt singulas Atrij columnas crassitudine, ac celsitate Cochlidem, quæ extat, æquasse: qui enim alij esse potuerunt *Gigantæi contextus, nec relatu effabiles*? Sed meis diebus dubietas omnis sublata est; vidi enim ipse ingentium columnarum non modica fragmenta in Æde, seù Monasterio Sanctæ Susannæ excauata, è quibus, ceù tot vnguibus, qualis fuerit leo apparet; vix enim à Cochlide superantur. Tradit Pausanias Tectum, & Camerationes, Arcus, Epistylia, & Coronas ex ære fuisse; sicut & Statuas in Fastigiis positas æneas inauratas, præter Gellium, Numismata etiam Traiani ostendunt. De Templo id negat Donatus. In medio Fori ingens assurgebat equus ex ære, Traianum ferens, cui cùm similem condere vellet Constantius, respondit ei Ormisda Persa; *at priùs Stabulum tale condas*, sicut testatur Ammianus: ex quibus verbis colligit Nardinus, (*a*) equum non in Foro, sed intrà Basilicam extitisse; aliter enim ineptè se gessisset Ormisda Stabulum Foro, quod sub dio erat, comparando. Sed his minutijs non est immorandum; comparationes enim, & metaphoræ sat est, vt in aliquo conueniant. Habuit idem Forum, vt & alia, Templum, &

(*a*) *lib.5. cap.9.*

Basilicam, de quibus infrà: item & Bibliothecam, quam Diocletianus in suas Thermas transtulit, vt alibi: item Arcum Traiano ipsi erectum, vt tom.2. Dissert. de Tropheis.

Auxerunt posteà Fori pulchritudinem alij Cæsares: nam Marcus Antoninus iis Nobilibus, qui Bello Germanico interierant, Statuas in Foro Vlpio collocauit: & Alexander Statuas summorum Virorum in Foro Traiani erexit, *vndique translatas*, vt ait Lampridius. Duarum, quæ fuerant omnium præclarissimæ, meminit Pausanias, scilicèt Augusti Cæsaris ex electro, & Nicomedis Bithyniæ Regis ex ebore. In Bibliotheca eidem Foro adiacente Arcadius, & Honorius Statuam Claudiano Poetæ erexerunt, vt vetus demonstrat Inscriptio: sicut Victorino Rethori Constantius, ex Hieronymo. (*a*)

Præclarissimum Traiani Forum, præter Iudiciorum vsum alijs etiam Foris communem, multis insuper illustrioribus exercitijs insignitum fuit. In Basilica enim Vlpia noui Consules Kalendis Ianuarij seruos manumittere solebant. Hadrianus gratiam hominum aucupaturus, pecuniam, quæ Fisco debebatur, debitoribus remisit, & syngraphas incendit in Foro Traiani, *quò magis securitas omnibus roboraretur*, vt ait Spartianus. Ibidem tabulas publicas, ad priuato-

rum

(*a*) *In Chron.*

rum ſecuritatem, exuri iuſſit Aurelianus; Marcus verò Antoninus profecturus ad Bellum Marcomannicum, exhauſto ærario, in Foro Traiani *auctionem ornamentorum Imperialium fecit, vendiditque aurea pocula, & Chryſtallina, & Murrhina, vaſa etiam Regia, & veſtem vxoriam ſericam*, teſte Capitolino in eius vita. Hic tandem Commodus, cùm togam ſumpſit, congiarium dedit, ex Lampridio.

Quinque deſcriptis hùcuſque Foris ſextum adderem Antonini; quod eo loci locatum fuiſſe omninò crediderim, qui hodièque *Platea Columnæ* appellatur, ab extante adhùc columna, quæ à Senatu Antonino Pio erecta creditur ex Numiſmate apud Erizzum, vbi columna viſitur cum his literis, DIVO PIO. Quoniam verò ſculptum in ea cernitur Marcomannicum Bellum à Marco Antonini ſucceſſore geſtum, cuius indicio eſt pluuia ibi expreſſa, quam Chriſtiana Legio miraculosè inter eius Belli ardores à Deo impetrarat, (licèt Romani prodigium ſuo Ioui attribuerint) hinc inferunt eruditi hanc columnam à Commodo poſt Marci mortem extructam: quam Sixtus Quintus reſtaurauit, D. Pauli ſigno in eius apice collocato. Vtut ſit, congruum eſt, vt credamus tàm vaſtam columnæ molem ſuo etiam Foro non caruiſſe, vnà cum Templo,

cuius meminit Victor;& Basilica, quam Donatus ibi extitisse putat, vbi nunc Platea, *di Pietra*, cui argumento esse credit marmoreas, quæ adhùc visuntur, columnas cum Epistylijs; sed de his iam satis.

SECTIO SECVNDA.

De Basilicis, Rostris, Curia, Græcostasi, Senaculo, & Comitio.

MAnsimus diù in Foris sub dio: In commodiorem nunc locum nos Basilicæ inuitant. Dictum nobis sæpiùs, post Romanam gentem moribus excultam, inque ciuiliorem politiam redactam, è Foris ad Basilicas translata Iudicia, suam maiestatem resumpsisse. Hinc singulis Iudicialibus Foris adiunctæ Basilicæ; vnde Vitruuius (a) ait: *Basilicarum loca adiuncta Foris, quamcalidissimis partibus oportet constitui, vt per hyemem sinè molestia tempestatum se conferre in eas negociatores possint.* Basilicarum nobilitatem vox ipsa demonstrat: *Basilica* enim *Regiam Domum* sonat. Hinc rectè Isidorus (b) *Basilicæ*, ait, *priùs vocabantur Regum habitacula, vndè & nomen habent*: ideòque meritò Philander (c) infert, initiò loca fuisse, quò conuenirent Principes

(a) L.5.c.1. (b) In Etym. (c) In cit. Vitr. loc.

pes ad Ius dicendum; posteà verò quàm additum est Tribunal, Basilicam negotiatoribus cessisse, Tribunali magistratibus relicto: de qua re mox sermo redibit. Erat ergò Basilica locus spatiosus, tectus, ornatus, Iudicijsque peragendis dicatus.

Admodùm tamen serò Basilicæ in Vrbe inuectæ. Anno enim D.XXXIII. ab V.C. in Consulatu Marcelli, & Leuinij non agnitas adhùc Basilicas testatur Liuius, (a) qui de hoc anno ait: *neque enim tunc Basilicæ erant*. Portiam, quæ omnium prima creditur, eò quòd antè illam nullius prorsùs extet mentio, conditam fuisse Anno D.LXIV. in Consulatu L. Portij, & P. Claudij, testis est idem Liuius, qui de hoc anno inquit: *Basilicamque ibi fecit, quæ Portia appellata est*. Huius exemplo aliæ ædificari cœperunt, nedùm publicę, verùm etiam priuatæ in Principum domibus, priuatis scilicèt Iudicijs exercendis dicatæ, de quibus nos Differt.4. de Domibus.

Sed age, Basilicæ formam perscrutemur. Fuit ipsa Ædificium, quod duplici, aut quadruplici columnarum ordine, Medianam testudinem simplici, vel duplici hinc, atq; indè Porticu cingebat: ità Daniel Barbarus: (b) sed longè clariùs Leo Baptista Albertus (c) Basilicæ formam ità explicat: *quò esset Basilica quidem laxior, primarijs tectis non suffi-*

(a) *l. 6.* (b) *In cit. Vitr. loc.* (c) *l. 7. c. 14.*

cientibus, circumaddidere Porticus patulas hinc atque hinc, primò simplices, mox etiam duplices. Habebat præterea Tribunal in capite, ostio oppositum, vbi paries curuabatur, vel pari, vel minori, quàm semicirculi flexu; eaque flexura *Tribunal* dicebatur, vbi Iudicia exercerentur.

Vt autem descriptio hæc magis ob oculos pateat, augustiorum nostri temporis Templorum, quæ Nauibus, vt vocant, prædita sunt, exemplar nobis proponamus; vt est Lateranensis Basilica: sicùt enim dicam mox, sua Templa è priscis Basilicis Christiani mutuati sunt. Vt ergò Lateranense Templum mediam habet Nauem; hinc verò, atque hinc minores Naues: ità Gentilium Basilicis inerant in longitudine Ambulationes, Vitruuius vocat, *Medianam*: additæ è lateribus,alarum instar,Porticus,aut simplices, seù singulis lateribus vna, vt in Templo Sanctæ Mariæ Maioris videre est;aut duplices, in lateribus scilicèt singulis binæ, sicut in Laterano. In his Porticibus ij, qui ad negotiandum conuenerant, spartiabantur. Tecta vtplurimùm testudinata erant, pilis, columnisque innixa. Locus ille, quem in nostris Templis Latini, *Apsidem*, Itali dicunt, *la Tribuna*, Gentilium Basilicarum Tribunali respondet, vt nomen ipsum indicare videtur. Erat verò muri flexus in Basilicæ capite ad

emi-

emicycli formam, vt hodièque in primarijs Romæ Templis videre est.

Ea erat communium Basilicarum forma. Nobilissimæ autem præter binas hinc indè Porticus, & Medianam Nauem, habebant insuper transuersam Ambulationem secundùm Tribunalia, quam laudatus Albertus sic explicat: *& iunxere hasce Ambulationes inter se lineamento ducto ad* T *literæ similitudinem: itaque Basilica ex Ambulatione constat, atque Porticibus.* Transuersam hanc Ambulationem Itali in suis Templis appellant, *la Naue Croce*. Ob quam Crucis similitudinem, extructis à se Templis, eam, quam in Lateranensi inspicimus figuram, tradere voluit Constantinus, & Papa Siluester, quippè sub cuius auspicijs de hostibus Constantinus triumphauerat. Relictis interim Christianis Ædibus, de quibus in mea Eccles. Antiq. dicam, Vitruuium audiamus, qui ait: *Sin autem locus erit amplior in longitudine, Chalcidica in extremis constituantur, vt sunt in Iulia Aquiliana*,

In voce autem,*Chalcidica*,quam Vitruuius affert, non parùm insudarunt, tùm Vitruuij Interpretes, tùm Architecti ipsi. Barbarus *Chalcidica* pro Thermis capit; perindè ac si iniquorum quorumdam causidicorum maculæ aquis purgari possent. Alij apud Philandrum pro officina cudendis pecunijs illam eandem acceperunt; minori sanè errore,

lites

lites enim, & Iudicia magnam habent cum pecunijs affinitatem, & sympathiam. Sanissimè omnium Donatus de transuersis illis Ambulationibus Vitruuium interpretatur, quas ideò *Chalcidica* appellasse conijcit, quòd è Chalcide nobili Eubeæ Vrbe illas acceperint Romani, cùm anteà simpliciori opere Basilicas suas struerent: vel ad ostendendam eius operis excellentiam, Chalcide enim splendidè ædificari solebat; vndè Arnobius ait: *scribuntur Dij vestri in Triclinijs cælestibus, atque in Chalcidicis aureis cænitare.* Atq; hinc etiam Mineruæ Templum ab Augusto extructum, ob eminentiam, *Chalcidicum*, dictum fuit, vt alibi. Ità Donatus (a) doctè quidem, sed omnia ex Philandro. Quòd si meam quis sententiam poposcerit, ego sanè do manum Donato, & Philandro; pro certo habens *Chalcidicarum* nomine, transuersas illas Ambulationes Vitruuium intellexisse. Ad præcidendas tamen tricas, atque ambages existimauerim corrigi commodè posse Vitruuij locum, si pro voce, *Chalcidica*, reponatur, *Causidicæ*, quòd illic, propè quippè Tribunal, confertiùs turmæ causidicorum versarentur, vt mox dicam.

In explicando Basilicarum situ non est, cur diutiùs immoremur: erant enim *Foris coniunctæ*, sicut ait Vitruuius: aut è lateribus,

(a) *lib.3.cap.25.*

bus, aut etiam in medio, proùt loci opportunitas postulasset. Earum ornamenta ad structuram pertinentia, vt Columnas, Pluteum, Epistylia, Zophoros, Coronas, Parastatas, & huiusmodi sexcenta, satis explicat Vitruuius supra laudatus, eorum etiam mensuras, & proportiones determinans; à quibus astineo, cùm puram putam Architecturam sapiant. Illud in compendio nosse sit satis, cinctas fuisse Basilicas Porticibus concameratis, ex coaxatis contignationibus immissis in Parastatas, columnis, aut pilis adiunctis, supra quam contignationem altera est, & superior Porticus, cuius Tectum testudinatum aliis postibus, parastatis, & arctarijs sustinebatur. Medium spatium, & quasi superior Porticus, *Pluteus* vocabatur, qui in vtrumque latus per intercolumnia peristyliorum liberum habebat prospectum. Parastatę verò duplices erant ad latitudinem Porticus, sicut & columnæ perpetuo scaporum ductu ad Basilicæ latitudinem. Ità P. Victor eam Fori Basilicam describens, cuius Architectus fuerat Vitruuius. Interim Basilicæ proportiones ab eodem Vitruuio (a) ità stabiliuntur: *earum latitudines nè minùs quàm ex tertia, nè plus quàm ex dimidia longitudinis parte constituantur, nisi loci natura impedierit.*

Ex enarratis Basilicæ partibus Naues destina-

(a) *lib.5. cap.7.*

stinatæ erant negotiatorum discursantium itibus, reditibusque; hinc *Ambulationes* appellari solitæ. *Chalcidica*, seù iuxtà nostram emendationem, *Causidicæ*, proprior erant Causidicorum, Rhetorumque locus, quippè cùm propè Tribunal forent. In Tribunali consistebant Iudices, tùm Ordinarii, tùm Delegati: Patroni insuper, Cognitores, Notarij, alijque Officiales, vnà cùm testibus. Ibi erant subsellia minorum Iudicum, at sella Curulis, pro maioribus, de quibus fusè dicam tom.3. Differt. de Iudicijs. Præter ornamenta fixa, vt columnas, parastatas &c. Porticus ipsæ, & Naues alia ferè ornamenta non habebant. Pars longitudini obuersa, quam nos appellauimus, *Causidicam*, metallis prætereà, marmoribus, alijsque pretiosiorum lapidum crustis, & operibus fulgebat, quòd proximior Tribunalibus foret.

Vt præcipuarum nunc Basilicarum censum adnectamus, recolendum, quod supra innuimus, primam, quæ Romæ visa sit, fuisse Basilicam Portij. Marcus enim Portius Cato Censor in antiquo Foro, coempto Męnij Atrio, suam Basilicam ædificauit: ex multis verò Męnianij Atrij Columnis, vnam sibi Męnius reseruauit, vbi tignis superimpositis, & extrorsum proiectis, ludos in Foro spectaret: vndè imposterùm similes tignorum proiecturæ, *Męniana*, appellari cœperunt.

runt. Non paucos post annos accessit Basilica Sempronia in Vico Tusco: & multò post, Basilica Opimia in Foro, propè Curiam, & Græcostasim, de quibus mox. Item in Foro Romano Basilica Iulia, & Pauli Æmilij, *Phrygibus columnis insignita*, vt ait Plinius: imò hanc duplicem fuisse, ex Tullio colligitur. Basilica Caij, & Lucij ab Augusto eorum nomine condita, creditur extitisse propè Sanctæ Bibianæ Ædem, vbi sphæricus visitur fornix, lateritijs nixus parietibus, quem Fuluius ait suo tempore appellatum, *Galluzij Thermas*, ideſt Caij, & Lucij. Sed his refragatur Nardinus; eò quòd si hærica forma Basilicis insolens, Templorum verò propria fuerit: vndè sphæricum Sanctæ Bibianæ fornicem, Templum Mineruæ Medicæ credit; Basilicam verò Caij, & Lucij eam esse potuisse suspicatur, vbi nunc Sanctæ Mariæ Ægyptiacæ sacra est Ædes. Basilica Pompeij suo theatro adnexa propè Ædem Sancti Caroli de Catenarijs erat. Suam habuit Traianus in proprio Foro. Gordianus in Campo Martio pedum mille. Antoninus in Platea, *di Pietra*. Suam instituerat Seuerus inter Campum Martium, & Septa Agrippina, longitudine pedum mille, itaùt tota columnis penderet: quam opere complere haùd potuit, morte nimirum præuentus, sicut Lampridius testatur.

Sed,

Sed, relictis Basilicis, alia Iudiciorum loca nobis lustranda sunt. Occurrunt verò primò omnium Rostra. Quid hæc fuerint Liuius(a) declarat. Deuictis enim per C.Męnium anno V.C.CCCC.XVI, maritima classe, Antiatibus, Naues eorum partim in naualia Romæ subductæ, partim incensæ: *Rostrisque earum suggestum in Foro extructum adornari placuit, Rostraque id Templum appellatum.* Verùmenimuerò nolim quemquam hìc cum Blondo decipi, amplum quoddam Ædificium sibi Rostra effingendo, quòd Templi nomine à Liuio ea insignita fuerint: Templa enim dici meruere, quippè sacra, & inaugurata, vt initio huius Differtationis admonuimus. Cęterùm aliud ea non erant, quàm simplex Pulpitum, aut Suggestus, qui *Tribunal* Plinio (b) dicitur ità inquienti: *Antea Rostra nauium Tribunali præfecta Fori decus erant.* Dicam clariùs, consistebant Rostra in Sede quadam basi innixa, vt ex Numismate Palikani apud Augustinum (c) clarè apparet.

Sita fuisse Rostra in medio ipso Fori, indicat manifestè Appianus (d) cùm ait: *Caput Marij à Sylla suspensum ad Rostra in medio Fori.* Idemque haùd dissimilibus verbis asseruit de Faustuli capite Halicarnasseus. Neque hinc credat quispiam Fori medium hìc pro centro capi: Ibi enim collocatis Rostris, iam dimi-

(a) l.8. (b) l.16.c.4. (c) l.2.Dial. (d) Bell.Ciu.1.

dimidia Fori pars, quæ poſt orantem erat, (in Roſtris enim conciones ad Populum fieri ſolitas mox addam) conuentibus Populi inutilis omninò fuiſſet: quis enim orantem à tergo inſpiceret? Locanda ergò ſunt non in media Fori arca; ſed in alterutrius laterum medietate. At cuius inquis lateris? Eiuſnè, quod Palatinum, an quod Capitolium reſpiciebat? Cùm Aſconius Roſtra *propè iuncta Curiæ* aſſeruerit, Curiam verò ad Palatini Montis latus extitiſſe infrà demonſtraturi ſimus, iure ſanè optimo huic eidem lateri Roſtra adhæſiſſe iudicabimus. Cùmque Fori medietatem oſtenſum ſuperiùs ſit eò collimaſſe, vbi nunc Sanctæ Mariæ Liberatricis viſitur Ædes, congruum omninò eſt, vt hic demùm Roſtra ipſa conſtituerimus; itaùt Oratores Palatino terga, frontem Capitolio, è qua parte populus Foro aderat, verterit. Quòd ſi oppoſitum ex Plutarcho in Gracchis colligi poſſe videatur, quòd ille de Caio Oratore, tamquam rem inſolentem, narret, ità concionatum, vt non ad Senatum, & Comitium, vt mos erat, ſed ad Forum conuerſus, conſiſteret: conſideret opus eſt Caium hunc in Comitijs pro lege ferenda oraſſe; in quibus caſibus fateor Oratores non ad Forum, ſed ad Senatum, & Comitium verti ſolitos; ibi enim Senatores congregati aderant: ceterùm in alijs caſibus res aliter,

ter, vt antè dictum est, se habebat.

Hæc de veterum Rostrorum situ. Quoniam verò apud Rufum, & Victorem, in Regionum Vrbis descriptione, Rostra numero II. rotata conspiciuntur, hinc suspicati sunt nonnulli, plura Rostra Romæ extitisse. At malè; ex Scribarum enim imperitia mendum hoc in libros Rufi, & Victoris irrepsisse, indè colligi potest, quòd Dio, & Asconius, Rufo, & Victori synchroni, translata quidem, at non multiplicata dixerint Rostra. *Erant*, inquit Asconius, *(a) Rostra non in eo loco, quo nunc sunt, sed ad Comitium, propè iuncta Curiæ*; Dio verò: *(b) Suggestum, quod in medio Fori tunc erat, translatum fuit ad locum, vbi nunc conspicitur*. Sed quò inquis translata, & à quo? Transtulit illa Iulius Cæsar, sicut idemmet Dio affirmat: hinc *Rostra Iulia*, ab eodem appellantur. Summa equidem id factum sagacitate, vt ità Rostra in magis angustum locum asportando, populi authoritatem paulatim imminueret, postea omninò pessumdandam. At quò asportata? Consulendus est Suetonius, qui de Augusti funere loquens ait: *Bifariam laudatus est, pro Aede Diui Iulij à Tiberio, & pro Rostris sub veteribus*, vel vt aliqui corrigunt, particula, *sub*, è medio sublata, *veteribus*, *à Druso*. Ex quibus inferri certò potest, noua Rostra pro Æde Diui

(a) In Miloniana. (b) l. 43.

Diui Iulij, vbi Augustus à Tiberio laudatus fuit, extitisse; funebres enim laudes in Rostris haberi solitas mox dicam: id quod Dio clariùs asseruit, qui de eodem funere scripsit: *ex alijs Rostris, Iulijs nuncupatis, Tiberius publicè ità orauit &c.* Ædem autem Iulij sub Palatino Colle fuisse, propè angulum Fori australem, tradidimus Differt.4. de Domibus. Hùc ergo vetera Rostra translata sunt.

Rostrorum vsus multiplex fuit. Hìc Rhetores orabant, agebantque causas; conciones ad populum habebantur, nedùm ab Oratoribus, sed ab ipsis adhùc Consulibus in principio, & fine sui magistratus: ferebantur hìc etiam leges: Defuncti ibidem laudabantur, fatali lecto pro Rostris collocato, vt suis locis fusè dicam. Tractu temporis, grassantibus Romæ seditionibus, *Capita cæsorum*, sicut loquitur Florus, *proponere in Rostris iam vsitatum erat: verùm sic quoque Ciuitas lachrymas tenere non potuit, cùm recisum Ciceronis caput in illis suis Rostris videretur, nec aliter ad videndum eum, quam solebat ad audiendum concurreretur*: Antonius enim præcisum Oratoris caput, vbi ille eodemmet anno aduersùs eum dixerat, poni curauit: idemque de Octauio Consule fecerat Marius. Vndè meritò ità conqueritur Plinius: *anteà Rostra Fori decus erant, veluti Populo Romano corona imposita: Postquam verò Tribunitijs seditionibus calcari,*

ac pollui cœpere, tùm à pedibus eorum subiere in capita Ciuium Rostra. Cæsari in aurea sella pro Rostris sedenti, ludosque Lupercales spectanti, Antonius Consul diadema imposuit, Regnique obtulit insignia, sicut nos ipsi in Differt.2.diximus. Propè Rostra, plerosque insignes viros Statuas equestres habuisse, ex historijs liquet, Syllam præsertim, Pompeium, & Augustum, de quo Paterculus ait: *qui honor non alijs per trecentos annos, quàm Pompeio, & C.Cæsari contigerat.*

Sequitur nunc, vt Curias ingrediamur. Curiæ nomen à *cura* deriuatur, ex Varrone: (a) licèt alijs à Græca voce, *Curia*, quæ concionem primò, deindè locum, vbi Magistratus creabantur, significabat: Canonistis verò, *à cruore*, vocabulum trahitur. Principiò vox hæc sonabat vnam è triginta illis partibus, in quas Romanum Populum Romulus distribuit, quæ & Curiæ appellatæ sunt: posteà verò Ædem Sacram, in qua vnaquæque Curia sua sacra curabat: postremò autem locum omnem, in quo Senatus Rempublicam curare solebat: in qua posteriori significatione ad præsens pertinet argumentum, quod Iudicialia Ædificia complectitur: de Curijs enim, in quas Pop. Rom. diuisus fuit, dicam tom. 2. Differt. de Iur. Pop. Rom. Curiæ tandem, vbi sacra sua exer-

(a) 4. ac l. l.

exercebant, idem prorsùs erant cum Templis, de quibus Differt. 5. dictum satis est. Vsus ergò Curiarum, de quibus hìc est sermo, erat potissimùm pro Magistratuum creatione, concionibus, alijsque Iudicijs, publicisque actibus peragendis. De earum structura nihil certi apud Authores reperire fuit: mihi nihilominus creditur rudes olim fuisse, nec ad modum Basilicarum columnis, antis, peristylijs, porticibusque excultas; ità enim Vitruuius in suis Architecturæ libris vtique earum meminisset: sed potiùs ad modum Exedrarum, seù magnorum Conclauium, vt essent excipiendo Ciuium numero idoneæ.

Circa numerum Curiarum, earumque situm, nonnulla est controuersia. Hæ vulgò recensentur: Curiæ veteres, Hostilia, Calabra, Pompeij, Pompiliana, Iulia, Augusti, Gerusia, Octauiæ, Leucadia, ac Saliorum, vt apud Alexandrum ab Alexandro (a) breui exaratas calamo legimus: quibus ego Præturam Præsentissimam adijcerem: vt Græcorum Curias missas faciam, scilicèt, Cholargeam, Phylaidarum, Prytanion &c. Illas tamen à laudato Aurhore indicatas, nostrum erit liberaliori manu describere, situsque earum proprios peruestigare.

Vt à veteribus Curijs incipiam, dictum nobis superiùs fuit Differt. 3. in Palatino eas

(a) *Gen. dier. l.1.c.16.*

extitisse, in illo scilicèt eius Collis angulo, qui D. Gregorij Templo opponitur; quamuis non desint nonnulli, qui ad Titi Arcum easdem collocauerint; & alij propè S. Petri in Vinculis Ædem: at falsò, vt mox apparebit. Atque has Curias antiquissimas existimo, à Romulo ipso in Vrbe sua quadrata excitatas; sicut nomen ipsum subindicat, Tacito (*a*) enim *Curiæ veteres* appellantur. Quamuis verò eo loci innuere videatur Tacitus, antè Vrbem conditam veteres Curias adhùc fuisse; quippè cùm, primam Vrbis designationem explicans, dicat; *sulcum designandi Oppidi ad Curias veteres* peruenisse: id tamen figuratè Tacito vsurpatum existimem, quod figuræ genus, *Hysteron Proteron*, seù *anticipationem* Rhetorici appellitant: cui meæ opinationi præter Festum mox afferendum, illud indicio esse potest, quòd inquiat ibidem Tacitus, *sulcum* ipsum *ad Forum Romanum* terminasse; quod tamen antè Romulum minimè extitisse, certò certiùs est. Quas meas coniecturas quanti valent, vendere velim.

Aucta verò Vrbe, alijs Curijs opus erat. Quare, sicut ait Festus, *nouæ Curiæ proximè Compitum Fabricij ædificatæ sunt, quòd parùm amplæ erant veteres à Romulo factæ*. Quas nouas Curias satis ad rem Nardinus (*b*) in prima

(*a*) 12. *Ann.* (*b*) *l*.2.*c*.5.

ma Regione Capena, vbi Vicus, Compitumque erat Fabricij, constituit. Sed hæc nihil ad nos: loquitur enim ibi Festus de sacris Curijs, vbi sacrificia curabantur, vt supra dictum est. Successit ergò Hostilia Curia à Tullo Hostilio Rege erecta. De eius situ disputarunt amica concertatione Alexander ab Alexandro, & Pomponius Lætus, sicut ille laudato testatur loco. Occasionem verò disputationi attulit vetus Lapis in ruinis Templi Pacis effossus, cuius hæc erant verba, IN CVRIA HOSTILIA: vndè in Pacis Templo eam extitisse credi iurè poterat, sicut Fuluius, & Marlianus posteà credidere. Sed ego quidem nolim in Lapidem huncce ingenia offendere, atque à recta veritatis via deflectere. Suspicari itaque possumus, vel Lapidem illum aliò illùc translatum; vel, adhùc si in Templo Pacis semper ipse manserit, haùd indè concludi Hostiliam Curiam inibi extitisse, cùm lapis Curiam quidem, at non locum commemoret. Non est itaque cur ob modicum, obscurumque Lapidem præclarissimos deseramus Authores, Varronem, Halicarnasseum, Asconium, & Vitruuium, qui in Foro Romano hanc Curiam collocant. In qua autem Fori parte? In eius meditullio constituitur Donato: sed longè rectiùs Nardino propè Sanctæ Mariæ Liberatricis Ædem, inter Hor-

reum, quod inibi visitur, tresuè illas, quæ prostant adhùc, columnas: ità enim iurè dicere potuit Varro laudatus: *antè hanc* (Curiam Hostiliam) *Rostra*; vt ex indicato superiùs Rostrorum situ apparet. Non erat tamen in planitie ipsa Fori, verùm in eleuata Palatini radice, vt per gradus in eam pateret accessus. Pluribus ornata erat statuis &c.

Curiam Hostiliam temporis ingluuie fatiscentem Sylla restaurauit: (a) restaurata verò, cùm P. Clodij corpus incensum in ea fuerit, incendio & ipsa perijt. (b) Cuius restituendæ cura Fausto, Syllæ filio, commissa fuit: opus verò ab eo neglectum, Cæsar aggressus est ex Senatus decreto: morte tamen præuentus, cùm illud imperfectum reliquisset, ex Populi placito, & impensis completum fuit, eique, *Curiæ Iuliæ*, inditum nomen, quam tamen Augustus dedicauit. (c) Nè verò existimes aboletum omninò fuisse Curiæ Hostiliæ nomen; à Rufo enim sub hoc nomine adnotata reperitur.

Sed antiquiora iam resumamus, & Curiam Calabram explicemus. Ità appellata vulgò creditur, à *calando*, seù *vocando*; (priscis enim, *calare*, idem erat, ac *vocare*) eò quia ad eam, vt Seruius (d) inquit, *calabatur, idest vocabatur Senatus*, *vocabatur & populus à Rege*

(a) *Plin. l.34.c.6.* (b) *Dio l.40.* (c) *Dio l.44.& 51.*
(d) *8. Aen.*

Rege Sacrificulo, vt, quoniam adhùc Fasti non erant, ludorum, & sacrificiorum prænoscerent dies: clariùs verò Macrobius, (*a*) & nos Differt. de Anno, & tom. 3. Differt. de Festis. In editiori erat Capitolij apice, in Arce scilicèt, propè Manlij, & Romuli Domum, ex Virgilio supra laudato. Augusti, & Iulij Curias modò attulimus. Curiam Pompeij commemorat Suetonius in Iulio; & Gellius, (*b*) qui refert ibidem Iulium Cæsarem coniuratorum manibus oppressum obijsse. Gerusiam, quæ & *Seniorum* dicta, apud Varronem (*c*) videsis; sicut & Octauiam, apud Plinium. (*d*) Addi his posset Prætura Præsentissima; quæ in Notitia Imperij itá legitur, *Præsentissimum Choragium*: at non sinè mendo, cùm legi debeat interpunctè, *Præsentissimum. Choragium*. In ea Esquilini Collis erat parte, quæ Amphitheatrum Flauij respiciebat. Nomen verò Prætura habuit, quod in ea Prætor Vrbanus singulis quibusque mensibus publica Festa, *Compitalia*, appellata, indiceret; sicut è Curia Calabra Rex Sacrificulus *Menstrua* indicebat, vt supra, & alibi meliùs ex Varrone, & Macrobio exponemus.

Reliquum iam est, vt transeamus ad Græcostasim. Erat ipsa locus ille, *vbi Nationum sisterent Legati, qui ad Senatum essent missi*, sicut

 ait

(*a*) 1. *Sat. cap.* 1. (*b*) *lib.* 14. *cap.* 7. (*c*) 4. *de l. l.* (*d*) *lib.* 35. *cap.* 5.

ait Varro; in quo scilicèt, vel anteàquam ad Senatum introducerentur, vel postquàm introducti fuissent, responsa expectantes detinebantur. Nomen verò, *Græcostasis*, è Græcis inuectum fuit, tamquam nobili Prouinciarum parte, teste Varrone, qui ait: *is, Græcostasis appellatur, à parte, vt multa*. Existimatur communiter, & certè satis benè, fuisse Græcostasim Porticum quandam, aut Xystum, vel Conclaue speciosum, ornatumque. At de eius situ non leuis est inter eruditos controuersia. Propè Curiam Hostiliam fuisse, certò certiùs fit ex Varrone, qui de Græcostasi ait: *sub dextera Curiæ à Comitio locus substructus &c.* de præciso tamen eius loco est disceptatio. Summos conatus egit Nardinus, (*a*) vt illum ritè stabiliret: sed obscuritate rei deterritus, obscuriorem illam suis tricis, atque mæandris reddidit, instar sepiæ, quæ atramentum fundit, nè capiatur à piscatore. Quantum verò inspicio, videtur ille Græcostasim à Curia seiungere, vt hanc, illamque Comitium interponeretur; ait enim: *La Curia al Comitio congiunta non hauea solo la porta, e le scale verso il Foro, mà anco vn'altra laterale è necessario, che hauesse, per cui i Legati delle Nationi straniere si solcuano dal Grecostasi introdurre per il Comitio nel Senato*: aliquantùm verò post, locum pressiùs indicans, addit: *il* *Gre-*

(*a*) *lib. 5. cap. 3.*

Grecostasi deue di necessità porsi nell' oriental Corno del medesimo Comitio, ch'era trà la Via Sacra, e l'altra, dalla qual dicemmo diuidersi la Regione quarta, & ottaua: di maniera che il Grecostasi frà la medesima strada, e'l Comitio si fraponesse quasi incontro alla via, c'hoggi è trà San Lorenzo, e San Cosmo, e Damiano. Quam suam opinionem tùm ex Plinij (a) loco confirmat, vbi ait: *cùm à Curia inter Rostra, & Græcostasim prospexisset &c.* tùm ex Varrone, qui inquit: *sub dextera Curiæ à Comitio locus substructus &c.* quæ verba Nardinus vertit: *sotto la destra della Curia di là dal Comitio.*

Verùmenimuerò post diutinum huius opinionis examem, falsam illam comperij, nulloque prorsùs modo à Curia ipsa Græcostasim diuidendam, sed velut eius fuisse appendicem, imò etiam partem. Quòd duplici mihi suadetur momento: tùm scilicèt Varronis loco rectè perpenso, tùm non inepta coniectura. Si enim Varronis considerauerim verba, apparet de Curia eum loquentem, eodem nexu verborum statim ad Græcostasim transeundo adijcere, *sub dextera huius locus substructus &c.* vndè liqueat, Græcostasim ad Curiam ipsam pertinuisse, eidemque coniunctam. Quibus accedit, & ratio ab ipsa Græcostasis definitione petita: cùm enim locus foret, vbi Legati in Curiam intro-

(a) *lib. 8. cap. 60.*

introducendi, aut etiam introducti commorarentur, consentaneum rationi est, Curiæ fuisse coniunctam: quis enim sibi ritè suadeat, totum Comitij spatium Legatis fuisse adeundum, vt Senatus responsa haurirent? cùm hodièque appareat eos, qui ad Principes introducendi sunt, in Palatij conclauibus, vulgò, *le Anticamere*, detineri. Erat ergò Græcostasis Porticus concamerata, aut Xystus, vel Exedra, aut conclaue, Curiæ tamen adnexum, ad idemque ædificium spectans. Quam meam sententiam licèt neminem habeat authorem, fautricem tamen habet rationem.

Primus Plinij locus haùd video, quî Nardino queat fauere, cùm verba illa, *à Curia inter Rostra, & Græcostasim*, non modò huius à Curia distantiam non indicent, verùm & è contra coniunctionem, quatenùs *Curiam* mediam inter Rostra hinc, & indè Græcostasim, testantur. Locus tandem Varronis pro modulo suo, quem ipse animo conceperat, à Nardino explicatur; cùm satis commodum, germanumque habere possit sensum, *à Comitio*, idest Comitium versùs, seù è Comitij parte; at supra Comitium, sicut è Plinio audiuimus: Curiam enim, cuius ea pars erat, in editiori collocauimus loco; itaùt è Comitio ad Græcostasim, & Curiam ipsam pateret accessus. Sed probabiliora à sagacioribus

ribus ingenijs expecto, lectorum interim æquo, sanoque iudicio causam hanc lubens, volensq; committens. Illud postremò adnotauerim, locum hunc, Plinij æuo, non adhùc extasse; cùm dicat ipse: (a) *in Græcostasi, quæ tunc supra Comitium erat &c.* Ab Antonino tamen restauratam ait Capitolinus inquiens; *Græcostadium, post incendium, restitutum.*

De Senaculis pauca subnectam. Hac enim appellatione locus omnis intelligi posset, vbi Senatus ederentur; vt erat Martis Templum, aut Bellonæ. Extrà Portam etiam Capenam, quæ & Triumphalis dicta est, Senaculum fuisse, vbi triumphaturis Senatus concedebatur, dictum supra est, Dissert. de Topographia Vrbis. Senaculum etiam pro mulieribus in Quirinali Colle Heliogabalus extruxérat, ex Lampridio. Pressiùs tamen *Senaculum supra Græcostasim, vbi Aedes Concordiæ, & Basilica Opimia*, sunt Plinij superiùs laudati verba. Nardino Templum existimatur, aut Concordiæ, aut etiam aliud: sed contra allata modò verba, *Senaculum supra Græcostasim, vbi Aedes Concordiæ*; quæ, nisi cæcus omninò sum, diuersitatem inter vtrumque præseferunt. Aptiùs ergò Ædificium erat in Palatini crepidine situm, vt ità in editiori *supra Græcostasim*, & consequenter supra Curiam loco, existeret.

Vlti-

(a) *lib.12, cap.1.*

Vltimo loco de Comitio differendum est; loco scilicèt vbi Comitia pro legibus ferendis, creandisque Magistratibus, & Sacerdotibus, edi solerent; de actionibus enim Comitialibus dicam tom. 3. Differt. de Comitijs. Nomen habuisse à *cocundo*, Plutarchus in Romulo testatur; ibi enim Romulus, ac Titus Tatius coeuntes, pacis fœdera stabiliere, vt Differt. 1. dictum est. Mansit diù sinè Tecto, sicut Forum ipsum subdiuale diù mansit: Tecto tandem insignitum fuit eo anno, quo Hannibal in Italiam venit: (*a*) obtinuitque tunc Arcus, Peristylia, & Columnas, quarum tres adhùc superstites sunt, propè Sanctæ Mariæ Liberatricis Ecclesiam. Foro Romano fuisse coniunctum, trita est Antiquariorum sententia. Sed quî, inquis, à Foro, cui coniungebatur, distingui poterat, si vtrumque sub dio? Hac pressus difficultate Marlianus, & cum eo plures, Fori partem asserit Comitium; contra tamen Veterum fidem; Tullius enim pro Sextio tamquam res diuersas vtrumque accipit, dùm inquit: *Cùm Forum, Comitium, Curiam &c.* Magis sensatè dici potest intermedijs parietibus fuisse à Foro distinctum, sicut medijs lignis Septa diuisa erant vt infrà. Foro ergò Comitium situ coniungebatur; item Viæ Sacræ, vbi congressum Romuli, Titique Tatij ini-

(*a*) *Liu. dec. 3. lib. 7.*

initum alibi diximus; Curiæ etiam Hostiliæ, Areæque Vulcani, quam inter Sancti Laurentij in Miranda, & Sanctæ Mariæ Liberatricis Ædes collocauimus Dissert. de Templis. Vndè hic pariter Comitium ipsum constitui iurè potest: vt ità *sub dextera Curiæ* à Varrone dici, & Viæ Sacræ, ac Curiæ coniungi commodè potuerit. Præter legum lationes, creationesque Magistratuum, cædere etiam moris erat ibidem virgis Reos: (*a*) imò & Reos ipsos interficere: (*b*) Follium ludum ibidem initum testatur Seneca. (*c*) Nigrum lapidem sepulturæ destinatum in Comitio locauerat Romulus, ex Festo: Varro item sepultum in eo Romulum asserit. Capitolini tandem Fasti nuper in Æde Sanctæ Mariæ Liberatricis reperti, in Comitio expositi erant, vt alibi dicam.

Aucto postmodùm Ciuium numero, cùm tantę multitudini modicum Comitium haùd sat esset, Comitiales actiones in Campum Martium translatæ sunt: earumque locus, *Septa*, aut etiam, *Ouile*, appellatus fuit, quòd trabibus, tabulatis, lignisque contextis septus vtrimque foret, (*d*) ad quem per ligneum pontem transitus patebat, ex Suetonio in Cæsare. Oppius, & Cicero Ouile Porticibus circumdare animo destinarunt: (*e*) id quod Lepi-

(*a*) *Plin.l.4.ep.11.* (*b*) *Sen.l.7.contr.1.* (*c*) *Ep.10.*
(*d*) *Seru.in Ecl.1.* (*e*) *Tull.l.4.ep.16.*

Lepidus, & Agrippa opere complerunt, *Septaque Iulia*, nuncuparunt. (*a*) Quibus in Porticibus, seù potiùs in area ipsa, Gladiatorij Ludi, item Nauales celebrari cœperunt, ex Suetonio in Caligula; pretiosæ etiam venditæ ibi merces: (*b*) cùm scilicèt Comitiorum vsus paulatim exoleuisset. Sed quinam pressior Septorum situs? A Blondo, & Fuluio in Foro Columnæ reponuntur: at quis credat Septa ab Hadriano restaurata, successorem eius Antoninum, aut Marcum vtique pios, aboleuisse, inque Forum permutasse? Marliano in Via Flaminia ad Fontem, *di Treui*, constituere placuit Septa: sed malè, ob distantiam à Citorio Monte, vbi Centuriæ ad suffragia ferenda Præconis voce citari solebant, vt alibi trademus. Proximè ergò cum Montem collocari commodiùs possent Septa, ab eius scilicèt radicibus per Campum Martium ad Capranicorum Ædes, Plateamque Capranicam; sicut ex Arcubus Aquæ Virginis Frontino (*c*) memoratis, & nuper effossis, colligit eruditè Nardinus: (*d*) qui de Citorio etiam Monte ait, inibi citari Cēturias moris fuisse, vt ex vetusta Columna, in Æde Caroli Eustachij extante, acutè etiam suspicatur, quem omninò vide: nos enim de hac re pleniùs tom.3. Dissert. de Comitijs.

Sylla-

(*a*) *Dio l.53.* (*b*) *Mart. l.9. epig.60.* (*c*) *l.1. de aquæd.* (*d*) *l.6. c.6.*

Syllabus Authorum.

HOc de argumento nemo ex professo pertractauit: diuisim verò de Foris plura tradidere Antiquarij, Donatus præsertim, & Nardinus. Particularem de Foro Romano edidit Libellum Franciscus Polletus: à quo tamen vix vnum, aut alterum excerpere licuit verbum, cùm totus in Forensibus actionibus sit occupatus, de quibus nos alibi. De Basilicis pauca quidem Architecti; paulò plura Antiquarij: vt & de Rostris, Curijs &c. De Comitijs fusè pertractat Gruchchius, Sigonius, Merula, Rosinus, alijque complures: sed actiones ipsi Comitiales potiùs, quàm loca ipsa explanant. Noster labor, atque industria, studiosorum commoditati indulgens, eò tetendit, vt singula ad iudicialia Ædificia pertinentia in vnum congereremus, breuiter verò, atque dilucidè, nonnullis superadditis, alijs emendatis, certè ordinatis: vt ità vnico Dissertationis introitu plura exponerentur curiosorum oculis Ædificia.

FINIS.

